ՍՕՍ-ՎԱՆԻ

ՃԱՆՉՆԱՆՔ ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

„ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀ"

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ „ՆՈՐ ՕՐ„
ԱԹԷՆՔ
1938

եյրութ
1953 ապրիլ

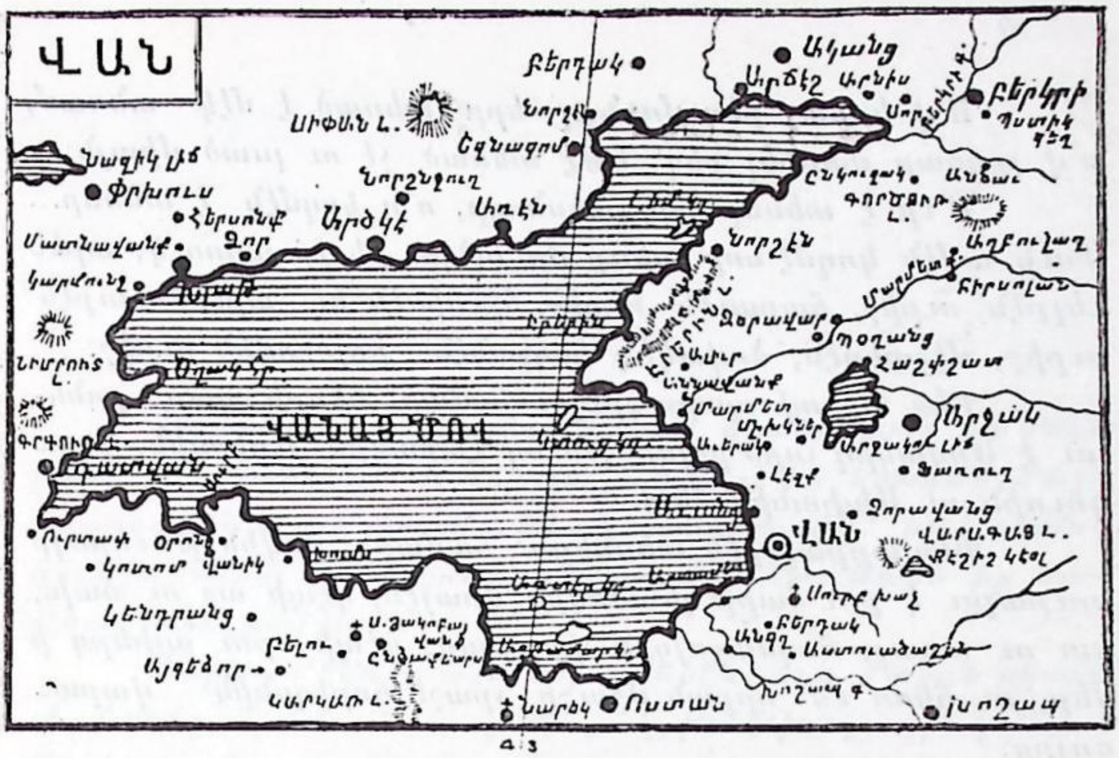

"ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀ,,

Կա՞յ արդեօք նմանը...։

Վա՛ն, Վասպուրականը...։

Մէկը՝ երկրագունդիս ամէնահին քաղաքներէն։

Մէկը՝ Հայաստանի մեծագոյն ու չքնաղագոյն նահանգներէն։

Մէկը՝ Հայ Ազգի վէմ-քարերէն, օրրաններէ՛ն։

Վա՛ն։

Մէկը նաեւ աշխարհիս գեղեցկագոյն վայրերէն։

Դրախտազեղ Վասպուրակա՜ն։

Չկայ քո նման, ա՜յ իմ արփիազեղ, ծովածիծիկ ու կաթնաբուխ հայրենի երկիր, Վա՛ն, Վասպուրական մեր աշխարհ։

Բզնունի ծովուն աչագե՛ղ աւազան...։

Դո՛ւն, գեղեցիկ ինչպէս Աստղիկ դիցուհին — հեթանոս, հոլանի եւ հոյազարդ,

Դուն կանա՛չ ու բուրաւէտ՝ բոլոր դրախտներու համախումբ պարտէզ, Ո՞վ կրնայ քեզ մոռնալ՝ երբ տեսած է մէկ անգամ, ո՞վ չըղձար տեսնել քեզ՝ եթէ տեսած չէ ու լսած միայն։

Ո՞ւր է տեսեր քեզ տեսնողը, ո՞ր կողմէն է տեսեր... Դուն ամէն կողմէ նոր տեսք մը ունիս քեզի յատուկ, արեւելքէն՝ ուրիշ, հարաւէն՝ ուրիշ, հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն՝ ուրիշ, մէջտեղէն, ծովակիդ կեդրոնէն՝ բոլորովին ուրիշ։

Քեզ աչքով պարագրելու համար՝ ձեռքի պար բռնելու է Ծովակիդ չորս բոլոր թեւող Վարագին, Առնոսին, Գրգուռին ու Սիփանին հետ...։

Քեզ արքայօրէն տեսնելու համար՝ հովին թեւերովը սուրալու է քու հարթ լճածովիդ վրայէն, դէպի աջ ու ձախ, ետ ու առաջ, հողմացոյցին վարդովը, դէպի քու ափերդ ի վեր, ու հեռո՜ւն՝ որքան մշուշը չքաշէ հորիզոնին վարագոյրը։

Վանաշխարհի բնութի՜ւնը..,։

Գլխատառ խոշոր գիրերով գրեցէ՛ք այդ անունը, ինչպէս եթէ կ՚ուզէք լուսագծել վիթխարի լուս-գմբէթը էսքան դար..., երկինքներէն անսահման հորիզոններու վրայ կախուող..., անհո՜ւն կապոյտ մը՝ անծիր կանաչի մը վրայ հանգչած, կամարած, ծիածան կապած ամէն կողմէ...։

Վասպուրական մեր Աշխարհ.— Սարդ ու ծովդ մեր ցեղին բազմադարեան ճակտի կնճիռն ու ակօսը։

Դո՛ւն, մեր ցեղին հին ու նոր մշտական օրրանն — չքնաղդ Վասպուրական մեր Աշխարհ...։

ՁԻԹՈՒՆԻ

ՎԱՆ

Հայաստանի աշխարհագրական գիտութեան ամենէն բարդ մէկ հանգոյցն է Վասպուրականը, իր եզական մայրաքաղաքովը, իր պատմութեան կառոյցքովը, իր աւանդութիւններու թնճուկովը, մանաւանդ հնութեան իր ծածկած արժէքովը։

Անիկա մէկն է այն օրրաններէն, ուր մարդն սկսաւ սերմանել արուեստն ու քաղաքակրթութիւնը, գրականութեան ու լեզուի անդրանիկ գոհարները, ուր բեւեռագրութիւնը, որպէս կախարդական գծգծումներ, փակած մնացին ժայռերու երեսին վրայ, հմայքի ու երբեմն ալ սարսափի տակ պահելով մարդկային հետաքրքիր միտքը։

Անիկա դարձաւ բագինը պատմական վերելքներու ու վայրէջքներու այն ժողովուրդներուն՝ որոնք եղան մարդկային յառաջդիմութեան անդուգական վարպետներ, բայց՝ հուսկ յետոյ տրորուեցան ու անհետացան, ձգելով փառայեղ պատմութեան մը գոյնզգոյն խորխը՝ տաճարներու սեմին վրայ։

ԼՃԻՆ ՇՈՒՐՋ

Պատմական քմայքը որոշեր է որ Վանի լճը դառնայ աւազանը մեծ թեւածումներու, խոյանքներն ու անկումները գլորար խաչաձեւեն անոր ափերուն վրայ, մահն ու յարութիւնը գլորար դարպասեն ալիքէ ալիք, կաթիլէ կաթիլ, ռազմական շեփորները խեռ ճիչի մը պէս մտնեն կամքերու եւ կիրքերու ընդերքը, ու անկէ արտացոլան որպէս լոյս ու յաղթութիւն։

Անցեալի պոռոտ հպարտութիւնը, հաւատքներու ընդվզող ու կամակոր եռը, մարդկային ոխակալութիւնն ու քէնը, անոր եզերքներուն վրայ՝ դէմ յանդիման կուգան, կերտումի, շինարարութեան, մեծագործութիւններու, քաղաքակրթութեան եւ արուեստներու այն միւս բաղձանքին՝ որոնց հակադրական դասակարգումէն կը ծնի պատմութիւնը։

Հոն են ցեղերու խառնիճաղանճն եւ աստուածներու գունագեղութիւնը։ Հոն են բարբարոսութիւնն ու մարդկային ամէնէն վաւերական խիղճը։ Հոն են մարմնական մխիթարութիւնն եւ ուժին կարծրութեան սարսափը։ Հոն՝ վերջապէս «իմս»ին ու «քուկին»ին անհաւասար պայքարը, ուրկէ ցեղեր կ՚իյնան ու նորեր կը ծնին, կը խաւարի հին արեգակը եւ նոր Արշալոյսը կը սկսի…։

Տուշպայ Ծովը հիմնակէտ ու հիմնախարիսխը նկատեցէ՛ք քաղաքակրթութիւններու թոհ ու բոհին։ Արեւելքէն՝ Բիայնայի արուեստը, Արեւմուտքէն՝ Մուսասիրի ռազմական հանճարը, Հարաւէն՝ Նայիրիի գաղափարական թուխսը, Հիւսիսէն, Միտա — Ուրարտական քաղաքակերտումի մեծղի ոճը…։

ԲԻԱՆԻԱ ԿԱՄ ՎԻԱՆԻԱ

Վասպուրական Աշխարհի հին սահմանները չփոխ են, հաւանաբար, ան իր մէջ կը բովանդակէ մասը Նայիրիի, Մուձաձերի, Թուպուշկիայի, Գիլզանի եւ Աշքուզայի։ Վանի լիճը եթէ կեդրոնական կէտ մը նկատենք, Մուձաձերը կ՚իյնայ անոր արեւմտեան կողմը, — հաւանաբար մերօրեայ Մուշը — Թուպաշկիան՝ հարաւային կողմը, մինչեւ Ուրմիոյ լիճը, Գիլզան՝ հարաւ-արեւմտեան կողմը, Աշքուզան՝ Ուրմիոյ եւ Մակուի մէջտեղը, Բիանիայի արեւելքը։

Ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ չէ յիշուած, այլ՝ Ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ։ Բիանիայի մայրաքաղաքն էր Տուրուսպա կամ Տուսպա, (Տոսպ) դարերու ընթացքին Բիանիա կամ Վիանիա դրուեր է քաղաքին անունը, (Վան) իսկ գաւառը կոչուած Տուսպա, Տոսպ։ Վանը դարձած է պետութեան կեդրոնը։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԸ ԱՐՇԱՒԱՐԳԵԼ ՊԱՏ

Հիացած եմ Ասորական պատմական ուժին վրայ, անոնց թագաւորներու մեծխօսիկութիւնը՝ արդար գտած եմ, դատելով զանոնք իրենց յաղթութիւններու պրիզմակէն։ Արեւելքի իշխանապաշտութեան ցանկութիւնը, կախարդական թուած է ինծի, իրենց յաղթերգութիւններու քանդակներէն գնահատելով, բայց, չեմ կրնար չի պաշտել, փոքրիկ ու յանդուգն Նայիրին որ թիզ առ թիզ իր յամառութիւնը չափած է մեծերու դիւցազնութեան հետ, եւ՝ հեգնած անոնց կարծեցեալ ուժին խեղճութիւնը…։

2000 տարի առաջ Քրիստոսէն, Սեմական ճիւղ մը, ասորեստանցիները, Տիգրիսի հոսանքն ի վեր բարձրացան։ Արիւնակզակ, բռնաբարող, վաւաշոտ եւ ուժապաշտ, նիւթական հաճոյքն էր անոնց իտէալը, իսկ միջոցը՝ սարսափ ու անգթութիւն։ Իշխանները՝ ընչաքաղց, քինախնդիր եւ անողոք, ահա՛ այս ուժն էր որ ձիւնադնդակի արագութեամբ դպաւ Նայիրի-Ուրարտու քաղաք-պետութիւններու անխորտակելի պատին, որ խրոխտաբար կեցեր էր Տիգրիսի ու Եփրատի երկու ճակատներուն վրայ։

Վան ու Նինուէն, քաղաքակրթութիւնն ու բարբարոսութիւնը, երկու աքաղաղներու նման դէմ դէմի եկան, զիրար փշրելու վճռականութեամբ։ Առաջինը՝ դեռ փոքր ու պարմանի, բայց գոռոզ ու քաջակորով, հայրենասէր ու անկախութեան գինիովը արբեցած. երկրորդը՝ ասիական բռնապետութեան դասական վարպետը, անգութ, անպատկառ, դրամ ու հարստութիւն դիզելու, վայելելու անյագութեամբ, զօրեղ՝ իր բանակով, եւ կուեհռչակով։

Նինուէն «ջախջախեց», բայց Նայիրին ալ չինկաւ. իր հզօր բերդերը, երկաթակուռ բանակները եւ պարսպապատ քաղաքները, ասորական արշաւանքներու հեղեղը կեցուցին։

Ասուրբանիբալ, Սարգոն, Սաղմանասար, Թագլաթբալասար, Ասուր-Նազիր-Ապալ, արշաւեցին Նայիրիի վրայ, անհամար զինուորներով եւ պատմական վիթխարի պատ-

բռնութեամբ. «յաղթեցին», բայց չկրցան տեղաւորուիլ, որպէս «հիւր» ու «կարաւան» «եկան ու անցան», ու Նայիրին շարունակեց անկախ մնալ ու հեղնել հզօրին հպարտանքը:

ՎԱՆԸ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԿԵԴՐՈՆԸ

Ուրարտական Արամէն՝ ուժին ու տիրապետութեան խորհրդանիշը եւ հայրենիքի անկախութեան պատգամախօսը դարձաւ: Սարիս Ա.ը կայսրութեան մը յատակագիծը պատրաստող ճարտարապետն եղաւ, Մենուասը՝ հիմերը նետեց, իսկ Արգիշտիսը՝ կանգնեց հսկայամարմին շէնքը նախահայկական կայսրութեան, որուն սահմանները հասան հիւսիսէն՝ Կովկաս, արեւելքէն՝ Կասպից Ծովն ու Պարսկաստանը, հարաւէն՝ Մծբինն ու Նինուէն, արեւմուտքէն՝ Կապադովկիա:

Վանը դարձաւ ընդարձակածաւալ կայսրութեան կեդրոնը. իր արքան՝ մեծ աշխարհակալ, գերեց ու գերբեց հեռաւոր երկիրները, բերաւ, լեցուց իր մայրաքաղաքը (Վան), այդ աւարը կը կազմէր 215,000 մարդ, 500,000 եզ ու ոչխար, ոսկի եւ արծաթի անհաշիւ հարստութիւն մը, Վանը կը դառնար շահաստան:

Հայաստանի բազմաթիւ անկիւնները դեռ կը տեսնուին Ուրարտական թագաւորներու յիշատակները:

Արամէն՝ Նայիր-Ուրարտական զինուորական ուժերը կը համախմբէ, դիմադրելու համար Ասորեստանեան յարձակումներուն, Տուշունիա մայրաքաղաքը կը ցնցուի, բայց կը պահէ իր ռազմական կորովը: Սարդուրիս Ա.ը կը հետեւի Արամէի քաղաքականութեան եւ յաջողապէս կը չափուի Ասորեստանի դէմ: Կը դառնայ մեծ ու շինարար. իր քաջագործութիւնները փորագրել կու տայ քարերուն վրայ: Ինքը կը շինէ Վարդի բերդերէն մէկը: Իսպուինիսը՝ կը գրաւէ բազմաթիւ երկիրները, կը գրաւէ Տարօնը, Խարբերդը, Մալաթիան, Վերին Զապը, Տիգրիսի հովիտները, եւ Ուրարտուն կ'ըլլայ աւելի ընդարձակ, աւելի բազ-

մամարդ։ Ուրարտական թագաւորները որքան մօտեցան Ասորեստանին, այնքան ալ կենցաղով նմանեցան անոր դահակալներուն, նիւթին ու արտաքին շքեղութեամբ, շինեցին քաղաքներ, բերդեր, պալատներ եւ գրել տուին արձանագրութիւններ։ Մենուաս լրացուց պակասը, շինեց բազմաթիւ բերդաքաղաքներ, նորոգեց բերդեր, Տուշանցի, Անձաւի, Արծուաբերդի, Ցոլակերտի մէջ։ Արգիշտիս Ա.ը կը մղէ տասնչորս յաջորդական պատերազմներ, մեծ յաղթանակներ ու աւար ձեռք կը բերէ։ Ի զո՜ւր Ասորեստանցիները փորձեցին այս կորիւնին յառաջդիմութիւնը արգիլել, Արգիշտիսը սլաքի մը պէս մտաւ Ասորեստանի սիրտը...։ Արգիշտիսը կը ջախջախէ գոռոզ Նինուէն ու կը դառնայ մեծ աշխարհակալ։

Սարդուրիս Բ.ը կը շարունակէ գրաւումները. զըսպեց ապստամբները, հասաւ Մելիտինէ, որուն թագաւորը եւ 70,000 մարդ գերի բերաւ, իրեն 83,000 ոչխար, զանոնք Վան փոխադրել տուաւ։ Սարդուրիսը մտաւ Ասորիք, փըրկիչ մը ճանչցուեցաւ այս երկրին ժողովուրդին կողմէ, որպէս զի սարսափի տակ պահէ ամբարտաւան Ասորեստանը, Բումմուխի մէջ անոր դէմ ճակատեցաւ, ան՝ արհամարհելի ուժ չէր հիմայ, այլ՝ փոքր բազուկ մը, որ իր հայրենի լեռներէն. հեռու, օտար հողերու վրայ գիտէր յարդարել մեծ ճակատամարտներ՝ յաղթութիւն ապահովելու յամառութեամբ...։

Նայիրի-Ուրարտական փառքերու մայրամուտին՝ յանկարծ երեւցաւ Արարատեան Աշխարհի մէջ, Հնդեւրոպական ժողովուրդ մը՝ Արմէնները, որոնք կու գային սեփականացնելու այդ լեռնաշխարհը, եւ իրենց արիւնին զինովը եւ բազուկին ուժովը հիմնելու նոր հայրենիք եւ նոր պատմութիւն։

Դերակատարները կը փոխուէին, բայց բեմն ու խաղացանկը կը մնային նոյն...։ Կը կորուէին զանազան անուանակոչութիւնները Նախահայկական հայրենիքին, եւ անոնց տեղը կը բռնէր միաձոյլ ու հնչական բառ մը՝ Arménia, *Արմէնիա...։*

Արմէ՛նիա,
Ոսկեղէն ցուպ, անեզր ճամբայ,
Մեծ էիր դուն եւ բարձր,
Լեռներուդ պէս խրոխտապանծ.
Վաղը կրկին մեծ պիտ՝ ըլլաս,
Մեր հինաւուրց նախնիքներու
Հոգիին պէս օգոստափառ...:

(ԱՐՄԷՆ ԱՆՈՒՇ)

ՈՒՐԱՐՏՈՒ-ՆԱՅԻՐԵԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐ

Համաձայն, Մասբերոյի. Ուրարտու-Նայիրեան քաղաքները փոքր էին, նոյնիսկ մայրաքաղաքները, սովորաբար երկար քառակուսի նստուածքով, պարիսպները կառուցուած են կոշտ կերպով, քառանկիւն քարէ եւ կանոնաւոր խաւերով իրարու վրայ նստած, բայց առանց շաղախի ու ոչ ուրիշ ցօղի: Անոնց կատարները ատամնաւոր էին, տեղ տեղ քառակուսի աշտարակներ կ՚եզերէին զանոնք, արտաքին պարիսպները կը պաշարէին անոնց ամէնէն աւելի վտանգաւոր կողմերուն ստորոտները:

Դրան կը հանէին նեղ ու վտանգաւոր ուղիներով, մերթ ժայռին ծայրը պատկաձեւ շինուած, սանիքները հարթ էին, կամ յաճախ երկու զառիթափներով, որ կը յարմարէր ձմրան անձրեւներուն եւ ձիւներուն դիմադրելու համար: Քաղաքները կ՚ունենային ներքին եւ արտաքին պարիսպներ, որոնց վրայ ելլելը շատ դժուար էր: Ուրարտական տուները պզտիկ կ՚ըլլային, պարզ եւ համեստ, իսկ պալատները մեծ ու փարթամ, ունենալով սիւնազարդ գաւիթներ: Սիւներուն վրայ կախուած կ՚ըլլային վահաններ: Պալատին ներքին պատերը կը զարդարուէին արձանագրութիւններով:

Ասորական բռնակալներու վիթխարի շինութիւնները գրգռած են նաեւ Բիանիայի թագաւորներու ճաշակը, ու զանոնք մղած մեծ մեծ քաղաքներ շինելու, պատատ արձանագրութիւններով, հսկայական տաճարներով, պարաններով ու ջրմուղներով: Վանի բերդը այս գրքին ցայտուն ապացոյցներէն մէկն է, դարաւոր շէնք մը, հազարաւոր աննպաստ պայմաններէ անցած, բայց դեռ կը պահէ իր վեհութիւնը որ պատկառանք կ՚ազդէ ոչ միայն իր հրաշակերտ յօրինուածքովը, այլ նաեւ իր մեծութեամբ ու ամրութեամբ: Վանի բերդը կը կարծուի թէ Իսպուինիաի մէկ գործն է, իսկ ջրմուղները՝ մեծագործ Մենուասի:

Ահա՛ ջրմուղներու համար եղած արձանագրութիւնը.

«Խալդեաց հզօր որդւոյ Մենուաս, որդի Իսպուինիաի, այս ջրմուղը շինեց. Մենուասայ ջրմուղ է անոր անունը. Մենուաս կ՚ըսէ, ո՛վ որ այս արձանագիրը մէկդի կ՚առնէ, անունը կը ջնջէ, ո՛վ որ զայն հողով ծածկէ, ո՛վ որ պնդէ թէ այս ջրմուղը ինք շինեց, այն մարդը՝ Խալդի, Տէիսպաս, Սամու աստուածները հրապարակով, զանի, անոր անունը, անոր զերդաստանը, անոր քաղաքը հրոյ եւ ջրոյ ճարակ ընեն»:

Մեր պատմահայրը, Մովսէս Խորենացին, կենդանի բառերով կը նկարագրէ Վանի բերդը եւ կը հիանայ անոր վիթխարի ու բազմածախս շինուածքին վրայ:

Վանը կամ Տուշպանա, իրարու փաթթուած երկու քաղաքներէ կը բաղկանար. մէկը՝ լճին ուղղութեամբ կը փռուէր դաշտին մէջ, յուռթի այգիներով, ծառաստաններով շրջապատուած, ուր, ամրան, ժողովուրդը զուարճանքի եւ հանգստանալու կ՚երթար. անիկա կրթնած էր զանգուածի մը, ողխակ ու կարմիր, որուն ուղիղ պատերը ծածկուած էին քարայրներով՝ իրենց ամբողջ բարձրութեան վրայ: Զանգուածին գագաթը կը գտնուէր սարահարթ մը, հարիւր մեթր բարձր, երեք խրամէ անջատ ասպարափներ ունէր. պէտք եղած ատեն իբրեւ բերդ կը գործածուէին:

Բերդը արեւմուտքէն միայն մատչելի է, նեղ կածան մը աստիճանաբար կը բարձրանայ. այս կողմէն պաշտպանուած է պարիսպներով ու աշտարակներով, որոնք կ՚իշխեն բովանդակ սարին վրայ: Սարահարթին վրայ շինուած են պալատը, մզկիթները, տաճարները եւ մըթերանոցներ: Այս վերջինները կը լեցուէին այնքան զինամըթերքով եւ ուտելիքով, որ դիմանային երկար պաշարումներու եւ ջախջախէին պաշարող բանակին համբերութիւնը...:

Վանեցիները հպարտութեամբ կը պատմեն, որ պարսիկ Շահ մը, Վանի բերդը պաշարելով ուզեր է գրաւել, ու պաշարումը այնքան երկար տեւած է, որ Շահին տնկել տուած այգիներուն խաղողը հասեր, ճաշակեր է նոյնիսկ, բայց չէ կրցեր իր նպատակին հասնիլ:

Թրքական «Ճիւմհուրիէթ» թերթի Վանի թղթակիցը, Վանի բերդի մասին կը գրէ, երեք հազար տարուան պատմութիւն մը կու տայ անոր, կը խօսի Ուրարտու-Նայիրեան հինգհարիւրամեայ կռիւներու չուրջ, ընդդէմ Ասորեստանի ու Նախահայաստանի թշնամիներուն. «Անոր ժայռերու մէջ փորուած քարանձաւներ, որոնք բազմաթիւ սենեակներ ու սրահներ ունին, ութսուն մեթր բարձրութեամբ ժայռերուն վրայ հաստատուած, ահագին բերդերու պատերուն համար գործածուած քարերը մարդս ապշութեան կը մատնեն. այս պատերու մեծութեան մասին գաղափար մը տալու համար, կը բաւէ ըսել թէ, քարի մը ծաւալը 3×6×5ի կը հասնի: Ուրիշ շինութիւնները այս մեծութեան քով գաճաճ են...»:

Ու վերջապէս թղթակից թուրքը կը յայտարարէ. «Վանն ու իր բերդը, Գաւաշը, Ախլաթը, Արճէշը, թուրքին անխորտակելի գոյութեան ապացոյցներ են, Ուրարտու-Նայիրեան թագաւորները, — Սարդուրիսը, Արգիշտեսը, Մենուասը, Ռուսինիսը, Ուրսասը, Արամէն թուրք էին..., «թուրք օղլու թուրք»: Բանաւէր բածը այսպէս ըլլալու է... Թուրքը անցաւ ցամաքին վրայէն... հիմա ալ կը փորձէ պատմութեան մէջէն անցնիլ...:

Վանի բերդին մէջ կան մէկ փոքր ու երկու մեծ գատիկոններ, 24 սենեակ եւ արուեստական անտառներ, այս բոլորը բրիչով ու մուրճով փորուած են, տանցմէ դատ, մէջէմէջ բացուող դռներով ուրիշ հինգ սենեակներ ալ կան, ամէն ինչ հոս եղած է ճաշակով եւ վայելչութեամբ, մանաւանդ բերդին վրայ փորուած բեւեռագրութիւնները, որոնց «մէն մի գիրը արուեստի գլուխ գործոց մըն է», համաձայն Շիւլցի։

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ

Ուրարտուի արհեստներն էին ոսկերչութիւն, կահագործութիւն, ոստայնանկութիւն, բուրդ մանել, երկրագործութիւն, որմնահիւսութիւն, կը պատրաստէին վահան, նետ, աղեղ, գոյնզգոյն կերպասներ։ Մեծ գետերու միջոցաւ — Եփրատ ու Տիգրիս — վաճառականութիւն կ՚ընէին։ Կը գործածէին լաստ կամ տիկ։

ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Ունէին հետեւակ ու ձիաւոր բանակներ, կը մարտէին, կանոնաւոր շարքերով կռիւ կը մղէին։ Կը գործածէին բարան, նետ, նիզակ ու աղեղ, ռազմական կառքեր ու մեքենաներ։ Կառքերը երկու անիւ կ՚ունենային, կռուի ժամանակ, մէկը կառքը կը վարէր եւ միւսը կը կռուէր։ Ուրարտացիները յաջող որսորդներ էին։ Եկամուտ Արմէնները շատ ազդուած էին Ուրարտացիներէն ընկերային, կրօնական, ընտանեկան, կենցաղական, լեզուական, նոյն իսկ ցեղագրական, մարմնակազմական մարզերու մէջ։

ՇԱՄԻՐԱՄԱԿԵՐՏ

Մովսէս Խորենացին հիմնալով Վանի բերդին շինութեան եւ անոր քարերուն վրայ քանդակուած տարօրինակ ոճին, կը կարծէ թէ, անիկա, պէտք է շինուած ըլլայ Ասորեստանի վաւաշոտ Շամիրամէն, ասոր համար ալ այն անուանուած է «Քաղաք Շամիրամայ», իբրեւ անոր ամարանոց, որուն հովասուն եւ ջրարբի դիրքը իր ուշադրութիւնը գրաւած էր. այս քաղաքը շինելու համար, հայոց երկրին մէջ անհրաժեշտ ճարտարապետներ չգտնելով, իր հայրենիքէն բերել տուած է 6000 ճարտարապետներ 12,000 բանուորներ, որոնք քանի մը տարիներ աշխատեցան հրաշակերտելու համար Վանը։

Կանգնեցուցին կրկնայարկ, եռայարկ պալատներ, չքնաղ բաղնիքներ՝ տեսակ տեսակ քարերով, իսկ ծառաստաններու եւ ժողովուրդի պէտքին համար, Խոշապ գետին ջուրը, մեծ ու տքնաջան աշխատութեամբ, ջրանցքի մը միջոցաւ, քաղաք բերին ու լայնարձակ փողոցներէն առուակներու նման անցուցին։

Շամիրամը, Ասորեստանի դիցուհիներէն է, որ Հայաստանի մէջ Սարիս անունով կը պաշտուէր «իբրեւ խոնաւութեան միջոցաւ, ծննդական զօրութիւն առաջ բերող»։ Հին ազգերը սովոր էին Շամիրամին ընծայել հին, մեծակառոյց շէնքեր, որոնց ոչ թուականը եւ ոչ շինողը յայտնի էր։ Վանեան արձանագրութիւններու ընթերցման վրայ աշխատած են Շուլց, Պէլք, Լէման, Միւլլէր, Օբերդ Լնորման, Սխմոխ, Հիվենեա, Սաանխալաւ, Կիւա, Մորդման, Հենքս, Ռոբլիդ, Սէյս, Լայարդ, Նիկոլսքի, Վանսկի, Մեսրոպ եպս. Ամբատեան, Հիսարլեան, Սանտալճեան, Պամաճեան, Տէր Մկրտիչեան։ Այս արձանագրութեանց ընթերցումէն յայտնի եղաւ թէ՝ մեր կարգ մը նախարարական տուները սերած են Ուրարտացիներէն, որոնք հայանալով հանդերձ, պահեցին իրենց ցեղային նկարագիրը։

Ա.— Ապահունիք, Վանի Ծովու արեւմտեան կողմը, Մանազկերտի ջրանցքին կ'իշխէր. Արտէնի, Նայիրի 23 թագաւորութիւններէն մէկն էր որ դէմ ելաւ Թգլաթ Պալասարին, իր դաշնակիցներուն միացած, Ն. Ք. 1100 թուականին։

Բ.— Արծրունիք, (Արշէրունի) մեր հին ու մեծ նախարարութիւններէն մէկը, որ տէրն էր Վասպուրականի։

Գ.— Ռշտունիք, Վանայ ծովու հարաւ—արեւմտակողմը, հաւանաբար Ռուսայի անունէն ծագում առած է.

Դ.— Երուանդունիք, Ուրարտուի Երեմինաս թագաւորին անունը կը յիշեցնէ։ Կը կոչուի նաեւ Երուանդունիք, մերօրեայ Հայոց Ձորը, լճի արեւելահարաւ։

Ե.— Մանաւազեանք, Հարք գաւառին սեփականատէր նախարարութիւն, նմանութիւն ունի Մենուայի անուան:

Զ.— Տրունիք, Վանայ ծովու արեւմուտք:

Է.— Սահառունի, Վանի գաւառներէն մէկը, իր սեփական մարզպանն ունէր:

Ը.— Արձաւունի, Վանայ ծովուն հիւսիսը կը գտնուէր:

Թ.— Պալունի, (Պալախնի):

Ժ.— Խորխոռունիք, Վանայ ծովուն հիւսիսային կողմը, Տուրուբերանի մաս կը կազմէր:

ԺԱ.— Բուժունիք, Վասպուրականի հին գաւառ մը:

ԺԲ.— Աղձնիք (Աղձենի), լճին հարաւ-արեւմտակողմը:

ՈՒՐԱՐՏՈՒՆ ՑԵՂԵՐՈՒ ԹԱՏԵՐԱԲԵՄ

Ուրարտական հայրենիքը թատերաբեմը եղած է բազմաթիւ ժողովուրդներու, Սկիւթացիներ կամ Շակերը, Կիմմէրները, Արմէնները: Արտաքին քաղաքական պատերազմներ Ասորեստանի դէմ, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ երեք կարեւոր ժողովուրդներու արշաւները պատճառ դարձան Ուրարտուի տկարացման:

Կը կարծուի թէ, հայերը, Քրիստոսէ 3000 տարի առաջ բաժնուած են իրենց Արիական ցեղակիցներէն. 1000—1500 թուականներուն անցած են Ասիա, համաձայն կարգ մը գիտնականներու, հայերուն Տարտանէլէն անցքը 2600—3000ին պատահած ըլլալու է. Կիմմէրներէն հալածուած՝ դիմած են դէպի արեւելք, Է.րդ. դարուն՝ Ալիս գետէն մինչեւ Եփրատ տարածուած հողամասին վրայ: 604—606, Կիմմէրական եւ Սկիւթական արշաւանքներէն նեղուած, անցան Մեծ Հայք, անկէ ալ Երասխի ափերը: Քրիստոսէն առաջ, շուրջ Զ—Է դարուն՝ հայերը արդէն տարածուած էին բարձրավանդակին ամէն կողմը:

ՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆԸ

Վան քաղաքը կծկուած է բերդին տակ։ Նախապէս պարսպապատ եղած է, որուն մէկ մասը դեռ կանգուն կը մնայ իր մեծ դռներով միասին։ Ունէր 500 տուն հայ բնակչութիւն եւ 350 տուն թուրք։

Հայոց առաջնորդարան, նահանգապետարան, ոստիկանատուն, դատարան, բանտ, Ռէժին, քաղաքապետարան, երկրագործական վարչութիւն, հանրային պարտուց վարչութիւն, առողջապահական վարչութիւն, փոստ-հեռագրատուն, Օսմ. Պանքան, զինարանը, զօրանոց մը, պետական վարժարաններ եւ դեռ ուրիշ հասարակական շէնքեր քաղաքին մէջ կը գտնուէին։

Վանի մէջ կը գտնուէր ամբողջ շուկան, առեւտուրը, արհեստները հայերուն ձեռքն էր, թուրքերը միայն 15 խանութ ունէին։ Թուրքական ամէնէն մեծ մզկիթներն էին Թօփչի Ջամին, Գոյա Չէլէպի, Խոսրովիէ, Ուլու Ջամի, իսկ բերդին արեւմտեան մասին վրայ հաստատուած էին ռազմամթերքի, վառօդի, զէնքի, թնդանօթի մթերանոցները։

Վանը ծովէն կէս ժամ հեռու է միայն, կը տարածուի բերդին երկարութեամբ, արեւելքի կողմը՝ հայերը կը բնակէին, արեւմտակողմը՝ թուրքերը։ Հարաւային անկիւնը բռնած են խանութները եւ պետական հաստատութիւնները։ Քաղաքին վրայ, հսկայ դեւի մը պէս կը բարձրանայ բերդը, որ արեւելքէն արեւմուտք կէս ժամ երկայնութիւն ունի եւ 15 վայրկեան լայնութիւն։ Հիւսիս-հարաւային կողմին վրայ կան եօթ հատ փորուած քարանձաւներ։

Վանի պարիսպներէն դուրս, դէպի արեւելք-հարաւ տարածուած ծառախիտ ու դաշտային թաղը, կը կոչուէր Շամիրամի թաղ։ Զուտ թրքաբնակ էր։ Բուն քաղաքին փողոցները նեղ էին ու դարձդարձիկ։ Հորիզոնը նեղ էր, ճահիճներ կային մօտերը, տեսարաններէ զուրկ էր։ Ծառաստաններ չունէր, տուները խիտ էին, տանիքները հարթ մակերես ունէին։

Կարեւոր արհեստներն էին ոսկերչութիւն, որուն մէջ՝ վանեցին կը մնայ անմրցելի, ժամագործութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն, պղնձագործութիւն, դարբնութիւն եւլն.։

Քաղաքին կլիման բարեխառն է եւ ջուրն ալ բաւական լաւ։

Քաղաքը ունէր երեք դռներ, Դավրէժ Քափու, Իսկէլէ Տէրկեան եւ Օրթա Քափու։ Հայերը ունէին եօթ եկեղեցիներ, որոնցմէ նշանաւորներն էին Ս. Պօղոս, Ս. Պետրոս, Ս. Նշան։ Այս եկեղեցիին կից էր Առաջնորդարանը։ Քաղաքամէջի վարժարաններն էին Յիսուսեան եւ Շուշանեան։

Վանի ձմեռը մօտաւորապէս հինգ ամիս կը տեւէ, որովհետեւ տանիքները հարթ են, ձիւնը երբեմն կէս կանգուն կը բարձրանայ անոնց վրայ, վանեցին, բոլոր միւս հայաստանցիներուն պէս, տախղուած էր կաշխապատ թիով մը, տանիքի ձիւները փողոցը լեցնել...։

ԱՅԳԵՍՏԱՆ.

Այգեստանը քառասուն հինգ վայրկեան ոտքով հեռու է քաղաքէն. դէպի հիւսիս-արեւելք կ՚երկարի։ Փողոցները լայն են, երկու կողմերէն պարպարուած են բարակ եւ ուղի բարձր ու խիտ ծառերով, գուարճալի ծառուղիներու վերածելով զանոնք. անոնց շուքերուն զովութիւնը վայելելով, ամէն օր, վանեցին դէպի քաղաքամէջ կ՚երթեւեկէր, առանց արեւի ջերմութիւնը զգալու։ Վանի արուեստագէտ բնութիւնը իր հարազատ զաւակին համար բնական հովանիներ հիւսած էր, անոր՝ որ յաճախ կ՚իջնէ քաղաքը, առեւտուր ընելու համար, եւ իրիկունը իր տունը կը վերադառնայ։

Փողոցներու երկու կողմերէն, ծառերու տակերը քերելով առուակներ կ՚անցնէին ճկլտալէն, զովութիւն ու ներդաշնակ երգ մը սփռելով չորս դին. ամրան՝ Այգեստանը կատարեալ դրախտ մը կը դառնար: Զրառատ էր Այգեստանը, այս ջուրին կը պարտէր ան իր աննման գեղեցկութիւնը: Քանի չափ ինքնահոս առուներ ունէր, որոնք տեղացիներէն «քահրէզ» կը կոչուէին, ըմպելի ջուրեր են, յստակ ու միջակ պաղութեամբ, ստորերկրեայ ուղիներով բերուած: Ասոնցմէ ոմանք վտակ կրնային կոչուիլ իրենց մեծութեան համար: Վարագայ լեռնէն կուգային այս ջուրերը, կ՚անցնէին տուներու տակէն, նախ խորունկ, ապա հետզհետէ կը պակսէր խորութիւնը, եւ ջուրը ինքզինքը երկրին արգանդէն դուրս կը նետէր, կը թափառէր փողոցներու մէջ եւ կը ծառայէր այգիներ, պարտէզներ ջրելու: Ամէն մի տուն իր սեփական հորն ունէր, դոյլով կը քաշուէր «քահրէզի» ջուրը, կը գործածուէր ըմպելիքի, լուացքի եւ խմուելու:

Ամէնէն մեծ ու յիշուած առուներն էին «Մեծ Քէնարչին», «Փոքր Քէնարչին», «Խամուր Քասան»: Տարին անգամ մը, այս առուները կը մաքրուէին «քանքան» կոչուած բանուորներու կողմէ: «Քէհրիզ»ներու շինութիւնը հին էր, որուն ջուրերը կը հայթայթէր Վարագայ պատմական լեռը: Այս ջուրերու առատութիւնը պատճառ եղած է որ այս հայաքաղաքը վերածուի ճշմարիտ այգեստանի մը: Ամէն տուն իր ծառաստանը, բանջարանոցն եւ այգին ունէր, կամ իր տունին անմիջապէս կից, եւ կամ՝ դէպի արեւելք-հիւսիս երկարած դաշտին մէջ: Այգեստանի այգիներուն մեծ մասը այս կողմը կը գտնուէր, ունէին աշտարակ կամ դղեակներ, հնձաններ, եւ բոլորն ալ պարսպապատ էին: Աշտարակներու մէջ կը բնակէին պահակները: Խաղողը թնդեռով գինի կը պատրաստէին: Աշնան՝ վանեցին տունը գինիով կը լեցուի: Այգիներու այս հաւաքածոն, տեղացիներու կողմէ ծանօթ էր «Նորատունկներ» անունով: Հոն կ՚երթային զուարճանալու, այսինքն քանի մը հատ կոնծելու ու պարելու: Վանեցին խնդումերես էր, գիտէր լաւագոյն կերպով վայելել կեանքը:

Այգիներուն թիւը 2000էն անց էր: Վանեցին մինակը կը սպառէր իր գինին: Մեծամեծ կարասներու մէջ կը լինէր գինին, ձմեռուան համար. փոքր կարասները «տուձիկ» կ'ըսուէին։

Այս այգիներէն զատ, Այգեստանցին ունէր նաեւ իր մրգաստանը, ծաղկաստանը։ Այգեստանը, 15 տեսակ տանձ, 6 տեսակ խնձոր, 25 տեսակ սալոր կը համրէր։ Պըտուղներէն մաս մը, գարնան առնը կը հանէր, գարնանահաս կը կոչուէր, մաս մը ամառը, ամռնուկ անունով, ուրիշ մաս մըն ալ աշնան՝ եւ կը կոչուէր ծմեռնուկ։ Պըտուղներէն մաս մը կը չորցնէին (չիր) կամ՝ պաստեղէն կը կախէին (կախան), զով սենեակներու մէջ, որ դեղնին, հասուննան եւ ձմրան՝ ուտուէին։ Այգեստանը բազմահազար պտղատու ծառերէն զատ, ունէր նաեւ անտառային ծառեր, բարտի, ուռենի, կաղամախի, թեղի, հացի, որոնք կը գործածուէին իբր տաղձ ու վառելիք։ Այգեստանը հարուստ էր նաեւ ծաղիկներով, վանեցին ծաղկասէր էր, չէր բաւականանար մի միայն տեղական ծաղիկներով, ան՝ Եւրոպայէն հունտեր բերել կու տար, եւ կը մշակէր զանոնք։ Տեղական կարեւոր ծաղիկներն էին լէլաշ, կարմիր, դեղին, ճերմակ ու «քախուր» վարդեր։

Այգեստանի տուները աղխուաշէն էին, միայն քիչ թիւով քարաշէն տուներ կային, միայարկ, երկյարկ, երբեմն ալ՝ եռայարկ։

Գրեթէ բոլոր տուները իրենց պարտէզներն ու այգիները ունենալով՝ իրարմէ զատուած էին։ Գեղեցիկ բացառութիւն մը Այգեստանի համար՝ որ զայն կը բնորոշէ միւս քաղաք կոչուածներէն։ Ծառաստանին եւ տունին պատերը կը միանային, զայն կղզիացած ու լաւ պաշտպանուած դիրքի մը կը վերածէին, յարմար ինքնապաշտպանութեան։ Վանեան ինքնապաշտպանութեան մարտընչումները, իրենց յաջողութիւնը այս հողաշէն, հաստ ու բարձր պատերուն կը պարտին, վանեցին վարժուած է, գիտէ կռուի ժամանակ այս պատերէն դիւրութեամբ ցատկել փողոցը եւ երթալ ուրիշ դիրքի մը օգնութեան։ Արդէօք այգեստանցին յաղթուէր, թշնամին պէտք էր մի առ մի գործ ունենար այս տուներուն հետ, ռմբակոծէր, քանդէր, դժուար գործ, որովհետեւ՝

Ա.— Տուները հողաշէն ըլլալով, չէին հրդեհուիր։ Տունի մը հրդեհը՝ ուրիշին չէր փոխանցուեր, քանի որ անկէ բաւական հեռու էր։

Բ.— Տուները, թնդանօթէն այնքան ալ վախնալու պէտք չունէին, ռումբը կրնար ծակել պատը, բայց չէր կրնար փլցնել զայն։

Գ.— Պատերազմի ժամանակ, ռմբակոծուող տուներին բնակիչները կրնային պատերէն եւ կամ այգիի դռնակէն անցնիլ դրացի տունը եւ զերծ մնալ վտանգէ։

Այգեստանի գլխաւոր թաղերն էին՝

ԱՐԱՐՔ կամ Արարուց թաղ, Ս. Աստուածածին եկեղեցիով եւ երկյարկ վարժարանով։ Եկեղեցին ունէր 200 խանութներ, շինուած մեծ հրապարակի մը վրայ, ուր ամէն կիրակի տօնավաճառ կ՚ըլլար։ Այս թաղին գերեզմանատան մէջ (եկեղեցիին մօտ) թաղուած են յայտնի յեղափոխականներ՝ Վարդէն Տէրոյեան եւ Յարութիւն Միրաքեան։

ՆՈՐԱՇԷՆ, ունէր իր երկսեռ վարժարանը եւ Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Այգեստանի ամէնէն գեղեցիկ թաղը, ուր հարուստ վաճառականներ կը բնակէին։

Ս. ՅԱԿՈԲ ԹԱՂ, «Դուկասեան» անունով վարժարան մը ունէր, եկեղեցին նուիրուած է Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի անուան։

ՅԱՆԿՈՅԱՆԵՐ, Թօփրաք Գալէ կոչուած բլրանման լերան տակ, հեղեղատի մը եզրը, եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Աստուածածին։ Հին կամուրջէ մը եկեղեցին կ՚երթացուէր։ Եկեղեցին՝ ամայի տեղի մը վրայ շինուած էր, այս ամայութիւնը տանելի կ՚ըլլար անտառակով մը։

ՀԱՅԿԱՎԱՆՈՒՑ ԹԱՂ, համեստ թաղ մը, իր վարժարանով ու եկեղեցիով։ Համաձայն տեղական աւանդութեան մը, երբ Հայկ Նահապետը ճամբայ ելած էր դէպի Հայոց Ձոր, Բելին հետ կռուելու համար, հոս կեցաւ ու հանգչեցաւ քանի մը ժամ։ Պատմական այս յիշատակին առթիւ, թաղը կոչուած է Հայկավանք։

ԿԼՈՐ ԴԱՐ, Այգեստանի դիրքէն քիչ մ'աւելի բարձր դիրքով, ուրկէ կը տեսնուէին Ուրբաթ Առուն եւ Վարագ լեռը։ Նոր շինուած թաղեր. հոս կը գտնուէին ամերիկեան եւ գերմանական զոյգ միսիոնարական որբանոցներ, հսկայական շէնքերով եւ ընդարձակ այգիներով։

ԱՂՈՒԷՍԱՁՈՐ եւ «ԳԱՐԱՏԱՂ» աննշան թաղեր էին, բայց հարուստ յեղափոխական անցեալով։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան «արգիլուած գօտիներ»ն էին... Թիւրքերը միայն այս թաղերուն անունները լսած էին, բայց չէին կրնար տեսնել. սոսկում ու սարհուրանք կար այս թաղերուն անուան մէջ... Թշնամին չէր կրնար այդ տեղուանքը ոտք կոխել։ Այս թաղերուն մէջ միշտ շարժում կար, ռումբի պատրաստութիւն, զէնքերու նորոգութիւն, զինամթերք, սուրհանդակ ձիեր, լրաբերներ, դատ, խումբերու տեղաշարժ, հրաման, կարգադրութիւններ, վերջապէս յեղափոխական եռուզեռ...։

«Գարատաղ»ի մէջ, մէկ անգամ միայն թիւրք մը մտաւ, մէկ հատիկ թիւրք մը..., մեզի բարեկամ թիւրք մը, որ յետոյ՝ Օսմ. Պարլամէնտին երեսփոխան եղաւ..., ան ալ Արամին հրամանով, ժողովի եկած էր։

Այգեստանի բարձրագոյն վարժարաններն էին Կեդրոնականը, Եփրեմեանը, Գերմանական ու Ամերիկեան գոլէճները, Լատինական դպրոցը, Սալնապատի որբանոցը եւ աղջկանց միջնակարգ վարժարանը։ Ասոնցմէ դատ, բոլոր թաղերը իրենց նախակրթարանները ունէին, իրենց մանկապարտէզներով միասին։ Վանեցին ընթերցասէր էր, կը ստանար պոլսական ու կովկասեան թերթեր ու հրատարակութիւններ, (այս վերջինները յեղափոխական միջոցներով), տեղական թերթեր եղան, զանազան ժամանակներու մէջ, խմորատիպ ու ապա տպագիր, «Նոր Սերունդ», «Յորձանք», «Աշխատանք», «Վան Տոսպ»։ 1900էն սկսեալ, Վանը դարձած էր մտաւորական կարեւոր կեդրոն մը, ուր հասակ կը նետէր արուեստի խմորով սերունդ մը, որուն արժանաւոր ներկայացուցիչները եղան Թուշիկը, Արամը եւ Հմայեակը։ Կովկասէն կու գային տեղացի մըտաւորականներ, կը լծուէին կրթական գործին, ու Վանի դիմագիծը կը փոխէին։ Այս ուսուցիչ-գործիչներէն կ՚արժէ յիշել Դ. Մերոյեանը, Մ. Թէրլէմէզեանը, Պարզչեանը, Հ. Կոսոյեանը, Ա. Տարճեանը եւ Մաքսուտեանը։

Օսմանեան Սահմանադրութենէն վերջը, Այգեստանը ունեցաւ իր «Ազատութեան Լոյս» գրադարանը, բազմահազար գիրքերով եւ 50է աւելի հայ եւ օտար թերթերով։ Հայաստանի առաջին գրադարանը իր կանոնաւորութեամբ, ուր կու գային հայ ուսանողները կարդալու, սորվելու, վերջապէս զարգանալու համար։ Այգեստանը ունեցաւ նաեւ իր «Աշխատանքի Տուն»ը, նորակառոյց ու փառաւոր։ Տարիներու բռնապետութիւնը կը վերցուէր, պահ մը ազատութիւն կը տրուէր չարչարուած ժողովուրդին, այս ազատութիւնը պատճառ դարձաւ որ հարիւրներով ուսանողներ գային Թիֆլիս եւ Պոլիս իրենց ուսումը կատարելագործելու յոյսով։

Այգեստանի մէջ կը բնակէին օտար պետութեանց ներկայացուցիչները։

Վանը Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջնաբերդը եղած է, հոնկէ անցած են մեր յեղափոխական գործիչներէն շատերը, յեղափոխական ուղի մը, ուր ոտք կոխեցին Արամը, Իշխանը, Միրաքեանը, Վարդէնը եւ ուրիշներ։

ՀԱՅՐԵՆԻ ՅՈՒՇԱՏԱԿՆԵՐ

(ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆԻ ՄԷԿ ՅՕԴՈՒԱԾԷՆ)

Համեմատաբար խաղաղ օրեր էին, եւ արդէն առաւելաբար խաղաղութեան մէջ է որ ժողովուրդ մը կը կռանէ իր ապագան, կը նախապատրաստուի անոր, կը մրճահարէ զայն եւ ի պատկերի իւրում կը քանդակէ իր աստուածները։

Տենդոտ եւ հեւ ի հեւ նախապատրաստութիւն մը վաղուան համար։ Ա՛յդ էր կարծես էութիւնը Վան—Վասպուրականի հայութեան բոլոր ճիգերուն ու ապրումներուն, նախապատերազմեան վերջին տարիներուն, 1910—1915։

Համեմատական խաղաղութեան մը շունչին տակ, կեանքը իրապէս կը գտնուէր յեղափոխական ընթացքի մը մէջ։ Ու այդ յեղափոխութիւնը ոչ միայն զգալի, այլեւ շօշափելի էր ամէն քայլափոխի եւ ամէնուր, քաղաքի թէ գիւղի մէջ, ընտանիքէն մինչեւ դպրոց, բարքերէն մինչեւ հասկացողութիւնները։ Յեղափոխութիւն մը սակայն, որ քանդումի ժխորն ու թանձր փոշին չունէր բնաւ, այլ՝ ստեղծագործական էր ու կառուցանող գերազանցապէս։ Դարաւոր լեռները կը շարժէին առանց աղմկաւոր ցնցումներու, եւ բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանի ճիշդ բնորոշումով, (արտասանուած Վանի մէջ եւ Վանի հայերին)

Շուռ էր գալիս ծանր քարը,
Մեր վրայից, մեր մէջքից….

եւ «Հայ ու ջան տղերքը», ուս ուսի եւ թեւ թեւի էին տալիս վերջնապէս ազատագրուելու ծանրօրէն ճնշող քարէն, որ «մօտ էր գլորման”։

⁂

Աւելի ուշ, երբ նախակրթարանի աշակերտ էի, այն սենեակը, ուր մայրս կ'օրօրէր զիս, արդէն վերածուած էր յեղափոխական գրադարանի, ու ես բոլոր խրատները ու դասերը մէկդի ձգած Վարդէնի «երգարան»ը անգիր կ'ընէի, «Խենթ»ի երազներ կը հիւսէի եւ անձկութեամբ կը սպասէի ծնօտս վրայ առաջին մազի բուսնիլուն, որպէսզի գրադարանապետ հօրեղբայրս՝ Գարեգինի նման նուիրուէի «Ազատութեան ճանապարհին»...։ Այդ սենեակի լուսամուտէն հայեացքս միշտ կ'իյնար մեր դրացի Սանտենց տան հիւրասենեակին, ուր կը ժպտէր ինծի Սանտենց տան՝ մեր քաղաքի մեծ զաւակներէն մէկը — Գարեգին եպս. Սրուանձտեանցի նկարը։ Ու ես տակաւին այդ օրերուն «Դրօշակ»ը գաղտագողի կը կարդայի, գիտէի թէ, մեր դըրացի Սանտենց տունը, եկեղեցիէն զատ ունի նաեւ իր «պանծալի» մէկ զաւակը, Համազասպը, որ հեռաւոր Կովկասի մէջ իր «ուրկանը կը ձգէր Ասկերանի թաթարները...»։

Տարիներու ընթացքին, մինչեւ 1908ի ամառը, այս սենեակին մէջ, յաճախ «բժիշկը» (Վ. Փափազեան) յեղափոխական-գաւառական իր հանճարեղ ծրագիրները կազմեց։ Խարախոնեցի Տիրինը իր շքեղ հասակը պտըտցուց, Ճրճիկ Յարութիւնը խարազանեց եւ տուգանքի ենթարկեց «Թահսիլտար" Մարկոսը, որ յանդգնած էր յեղափոխութիւնը բամբասել, իսկ քիւրտ սուրհանդակ Մստօն իր ծանր փամփուշտակալները, «Դրօշակ»ի ծրարները եւ ծածկագիր նամակները քանդեց...։

Այդ նոյն սենեակին մէջ, թիւրք ոստիկաններու հետապնդումէն փախստական Մանուէլ Կապուտիկեանի համար, «դուրսի աշխարհէն» լուրեր կը բերէի, երբ յուլիսեան տաք ու պայծառ օր մը, «Ճրճիկ» Յարութիւնէն մտրակուած «Թահսիլտաճի» Մարկոսը աւետեց թէ «հիւրիյէթ» է այլեւս...։

* * *

... Երեմեանը եւ միւս միջնակարգ վարժարանները

— Կեդրոնական եւ Սանդխտեանը — վաղո՜ւց յեղափոխականացեր էին. նոյնը նաեւ Այգեստանի հինգ ծխական վարժարանները եւ Քաղաքամէջի ազգային վարժարանը, հակառակ բարձրացուած արուեստական թումբերուն, յեղափոխութեան յարատեւ ալիքը կը խուժէր նոյնիսկ ամերիկեան ու գերմանական դպրոցներէն ներս, ուր կ'ուսանէին 2000ի չափ հայ աշակերտ-աշակերտուհիներ։ Նոյն ալիքը մտաւ նաեւ Վարժապետանոցը, որու տնօրէնը — Պրոֆ. Մ. Մինասեան — եւ ուսուցիչները պահպանողական թեւին կը պատկանէին, բայց ասիկա չխանգարեց բնաւ որ աշակերտութեան 90 տոկոսը մեծնայ յեղափոխութեան անմիջական ազդեցութեան տակ։ (1913ին՝ Արամի կողմէ ծրագրուած ու գործադրուած միօրեայ վիճակագրութեան համաձայն, Այգեստանի բնակչութեան թիւն էր 22,000, աշակերտ-աշակերտուհիներու թիւը 3400, ուսուցիչ-ուսուցչուհիներուն՝ 210, նոյնքան ալ ազատ արուեստի տէր մըտաւորականներ)։

Վասպուրականի գրեթէ իւրաքանչիւր հայ գիւղը ունեցաւ իր դպրոցը, միայն Արամը, մէկ տարուան մէջ, աւելի քան 50 գիւղական դպրոցներ հիմնեց Աղթամարի թեմին մէջ, դպրոցներ՝ սեփական շէնքերով, որոնց յատակագիծները պատրաստած էր այդ օրերուն Կովկասէն փախստական Յովհ. Քաջազնունին, Հայաստանի անդրանիկ վարչապետը։ Կարող ուսուցիչներ կը հրաւիրուէին, կը գումարուէին տարեկան ուսուցչական համագումարներ, ամէն գիւղ մէկէ աւելի թերթեր կը մտնէր, թատերական ներկայացումներ, երեկոյթներ կը սարքուէին, Աղթամարի եւ Շատախի, Արճակի մէջ կը հրատարակուէին խմորատիպ թերթեր։ Ու անպակաս էին գիւղական յատուկ կուսակցական շրջիկ-գործիչներ, դասախօսութիւններ, գիւղացիական կազմակերպութիւններ, մարզանքներ, մարտական խումբեր, բողոքի ցոյցեր, պատուիրակութիւններ, զինում, ահաբեկումներ եւ ընդհարումներ...։

* * *

Կը յիշեմ նշանաւորութեան փորձերը Վարագի սքանչելի հովտին մէջ, երփներանգ գունդերը աշակերտական միութիւններուն, թատերական բազմազան խումբերն ու անվերջ ներկայացումները սրահէ սրահ։ Կանանց, երիտասարդաց, բարեսիրական միութիւնները միշտ բեղմնաւոր ձեռնարկներով, ընթերցանութեան բուռն հետաքրքրութիւնը մեծին ու պզտիկին, Այգեստանի շքեղ վայրերուն պէս հանիլը տասնեակ մը շնորհալի բանաստեղծներուն ու հայկական հոգեպարար երգերն ու պարերը այգիէ այգի, տունէ տուն շրթունքէ շրթունք։

Ու մէկիկ մէկիկ բարձրահայեաց ու հսկայ, կ՚անցնին առա՛, Վասպուրականի եւ հայ յեղափոխութեան դարբինները, որոնց ալ այսօր նահատակ կամ մեռած պարտականութեան ճամբուն վրայ։ Կ՚անցնին՝ Ռոստոմ, Դուման, Ալոյեան, Վարդգէս, Արամ, Իշխան, Սարգիս, Գարմէն, Վռամեան, Յարութիւն, Ռաֆայէլ, Առաքել Մոկացին, Շիրին, Պուլղարացին, Լաթօն, Լօսոն, Գալօն, Ապօն, Թէոս, Ալէս, Արմենակ, Յովէփն, Դարունեան Կարապետ (Շատախցիներ), Խան ու Միհրան, Մաթէոս, Պետրոս, Դալի Ղազար, Բաղէշցեան, Թէրլէմէզեան, Բարունակ, Հրմայեակ եւ ա՛յնքան ուրիշներ, որոնք Մեծ Եղերութեան նախօրեակին, վասպուրականցիներու հետ կռանեցին ու զարնեցին «վաղ»ը, միտք մաշեցնելով, բազուկ յոգնեցընելով, արիւն թափելով...։

* * *

ՎԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻԾԸ

«Հայկական դաշտավայրերուն վրայ կայսրութեան կեդրոնները չէին կրնար աւելի յարմար դիրք մը գտնել ամրոցի մը համար՝ որ պիտի կանգնէր հարաւակողմէն գործող պետութեան մը դէմ։ Հայաստանի պատմութեան վերջին անցուդարձերուն մէջ, կայսրութեանց եւ ժողովուրդներու շարժումները առ հասարակ յառաջ գացած են արեւելքի եւ արեւմուտքի միջեւ։ Այսպիսի հոսանքներու դէմ, Վանը կը ձեւացնէ արգելք մը, որմէ կը խուսափին իրենց աւելի բնական եւ հիւսիսային ընթացքի միջոցին։ Մինչ ապահով՝ լճի վրայ տորմիղով մը ու Վարագայ լերան կիրճերը ամրացնելով, տեղւոյն իրական զինուորական արժէքը առաջին կարգի կարեւորութիւն մը կ՚առնէ, երբ թշնամի ուժերու կեդրոնները Միջագետքի մէջ կը գտնուին։ Այդ ուղղութեան մէջ անիկա ծածկուած է թերեւս ամէնէն անթափանցելի մասովը բովանդակ արտաքին կամ Իրանեան աշխարհին՝ որ կը վերաբերի սարահարթը վեր բռնող շրջապատային լեռներուն։ Անկէ դատ, այն պարագան թէ աշխարհը խորտակուած է ու բեկոր մը գացած է հիւսիսի շրջանին մէջ, ուր կը գտնուին Մեծ Զաբի ակերը պարունակող լեռները, եւ ա՛լ աւելի դէպի հիւսիս՝ Վանայ Ծովի ու Երասխի աւազաններուն միջեւ բարձրակարկառ այլ ոչ անանցանելի ճամբան, սա արդիւնքը տրուած է որ, Վանը ծածկուած է երկժանիի ձեւ ունեցող պատուարի մը միջեւ, ուր անիկա կը հանգչի, իր կոնակը տուած բազմաման պատնէշին, եւ հարաւէն կամ հարաւային արեւելքէն գալիք յարձակումներէն ալ չի վախնար»։

(ԼԻՆՉ)

Վանը պաշտպանուած էր նաեւ արեւմուտքէն, լճին հարաւային ափունքը, — ուր լեռներ կը բարձրանան, կամ կը կազմեն ձորեր, կիրճեր, բնական պատուածքներ ծածկուած երբեմն անտառներով ու թփուտքներով — գրեթէ անմատոյց է թշնամիին համար, բայց նպաստաւոր իր հայրենիքը պաշտպանող վանեան բանակին համար։ Այդ կողմին վրայ բարձրացող լեռնագագաթները թանկարժէք պատնէշներ են։ Որով ասորական արշաւախումբերը ստիպուած էին Տիգրանակերտի հիւսիսային անցքերէն, Տարօնի դաշտէն անցնիլ, Տուրուբերանի կամ Մանազկերտի ամբողջական շրջանը ընել...։ Հոս էր վանեան թագաւորութեան ուժեղութեան գաղտնիքը։ Թգլաթ Բալասար անցաւ այս ընդարձակ տեղէն, մօտեցաւ Վանի պարիսպներուն, բայց չկրցաւ Միջնաբերդը գրաւել ու իր զայրոյթը թափեց Այգեստանի գլխուն։

ՎԱՆԱՅ ԺԱՅՌՆ ՈՒ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԸ

ՎԱՆԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.— ՄԻՋՆԱԲԵՐԴ

Միջնաբերդը կը պսակէ գագաթը այն կղզիացեալ սարերու շարքին, որ կը կազմէ պարսպապատ քաղաքին հիւսիսային կողմը, անիկա Վանի հռչակաւոր քարաժայռն է, որ կը բարձրանայ իր շրջափակին հողէն 300 ոտք վեր. այս շարքը բաղդատմամբ իր երկարութեան նեղ է եւ արեւելեան-արեւմուտք գծի մը մէկ քանի աստիճան դէպի հիւսիս հակած ուղղութիւն մը ունի։ Անոր ձեւը նմանցըւած է ուղտի մը քամակին, որուն սապատը միջնաբերդն է։ Այս բարձրութեան կողերը զահավէժ մը կը ձեւացնեն, զանգուածը կարծր է, լոկ արեւմտեան ու արեւելեան ծայրերը դիւրամատչելի են։ Արեւմտեան ծայրին վրայ կը գտնուին աւերակները հին պատի մը՝ որուն վրայ Սարդուրի Ա.ի արձանագրութիւնները կան։ Այդ պատը հաւանաբար կ'երկարէր մինչեւ լիճը, արդի նաւահանգիստին մերձակայքը։ Հիւսիսային կողմը տուն կայ. այդ կողմերու հողը ամայի է կամ արօտատեղի եւ պզտիկ ճահիճ մը կցուած է քարաժայռի խարիսխին մէկ կողմէն։

Միջնաբերդին դուռը կը գտնուի ծայրը այն ճամբուն՝ որ կ'ընթանայ քարաժայռին արեւելեան զառվարներէն։ Իսկելէ կոչուած վայրին շատ մերձաւոր կէտէ մը։ Ծիւյցի ժամանակ, այս ճամբան կը բարձրանայ հիւսիսային-արեւելեան ուղղութեամբ, մէջտեղէն այն կրկնակ շարքին նոր պատերուն, որոնք մեծ մասամբ ցեխով շինուած են։ Քիչ մը տեղ այս պատերուն հետեւելէն ետքը, կը հասնինք փայտեայ ամրաշէն դրան մը դէմը, որուն վրայ խոշոր գամեր զարնուած են, որ երկաթեայ ձողերով ամրացուած է։ Այս դուռը կ'առաջնորդէ դէպի բերդը ու երբեք չի բացուիր, մինչեւ որ փաշան արտօնութիւն չտայ։

Բերդին շրջապատը կ'որմափակէն շատ բարձր ու ամուր որմեր, ներսը կը գտնուին մէկ քանի նոր շէնքեր, ինչպէս զօրանոցներ, պզտիկ մզկիթ մը եւ վառօդի շտեմարան մը։ Ճանապարհորդ Մր. Թօզէրի ցոյց տուեր են նաւթի շատ խորունկ հոր մը այս կողմերը. անիկա կը հոսէր ուղղահայեաց կերպով ժայռին մէջ. Նաւթը թխորակ եւ կէս մը հեղուկ խառնուրդ մըն է, կարելի է ձողով դըպիլ անոր։ Հրամանատարին տունը եւ բանտը կը գտնուին այս ցանկապատին մէջ, ուր կ՚երեւան մէկ քանի արոյրէ հին թնդանօթներ, որոնք հետաքրքրական կերպով զարդարուած եւ բոլորովին անգործածելի դարձած են։ Շուլց կը նկարագրէ քարամայրի այս մասին հնութիւնները, եւ կ՚ըսէ թէ անոնք կը բաղկանան երկու խումբ քարանձաւներէ.

Ա.— Ժայռին հարաւային ճակատը, այն մասը՝ որուն վարօքը կը գտնուի Քսէրքսէսի արձանագրութիւնը, եւ որուն վերեւը կը գտնուի վառօդի շտեմարանը, ուղղահայեաց գիրքով մը եւ իբր 60 ոտք տարածութեամբ տեղ կացինով փորուած է. գրեթէ կեդրոնը կը գտնուի բաց դուռ մը, որուն վրայ կայ շատ փոքր լուսամուտ մը, երկու բացուածքներն ալ վնասուած են մարդկային արարածներու ձեռամբ եւ մանաւանդ դիտաւորութեամբ, այնպէս որ ոեւէ զարդարանք կամ արձանագրութեան հետք չէ մնացած։ Այդ դուռը կ՚առաջնորդէ դէպի կամարաձեւ քարանձաւը, որ ունի 40 ոտք երկայնութիւն եւ 25 ոտք բարձրութիւն. այս ժայռը նուազ խնամքով պահուած է՝ քան թէ Խորխորի քարայրները։ Մուտքին գրեթէ դիմացը՝ երկրորդ դուռ մը հանդիպակաց պատին մէջ կ՚առաջնորդէ դէպի աւելի փոքր սենեակ մը 20 ոտք երկայնութեամբ եւ 10 ոտք լայնութեամբ. անիկա կը կոչուի Նաւթ Գույու կամ Նաւթի հոր. մուխը լեցուցած է սենեակը։ Շուլցի այցելութեան միջոցին այս ներքին սենեակը գրեթէ լեցուած էր թրծուած աղիւսէ եւ շատ կարծր շաղախէ շինուած շէնքով մը, որուն ինչ բանի ծառայելը յայտնի չէր։

Բ.— Նաւթ Գույուի շատ մօտը, կրաքարի զանգուածին մէջ, եւ անոր ձախակողմը, կը գտնուի անկանոն ձեւով եւ երեք ոտք տրամագիծով ծակ մը, որուն մէջէն մարդ կրնայ սողալով անցնիլ եւ երթալ սենեակներու խումբի մը մէջ, որ հինգ խուցերէ կը բաղկանայ, ասոնցմէ իւրաքանչիւրը 30 ոտք երկայնութիւն եւ 20 ոտք լայնութիւն ունի, այդ քարանձաւներուն պատերը շատ կոշտ են եւ չունին զարդ կամ խորշ. անոնցմէ մէկուն մէջ Շուլց գըտեր է մարդկային ոսկորներ:

Վանի քարաժայռին վրայ կատարուած ամէնէն ուշագրաւ եւ հռչակաւոր խուզարկութիւնները տեղի ունեցած են խոռխոռի քարայրներուն մէջ, ասոնք հաստատուած են քարաժայռին հարաւային-արեւմտեան սեպ կողին վրայ, ուր կը նային պարտէզի մը որ Շուլցի ժամանակ Վանի փաշային կը պատկանէր, իսկ հիմա ամայի է եւ անպիտան խոտերով ծածկուած: Պարտէզն ալ քարայրին պէս կը կոչուի, իսկ այս խոռխոռ բառը ո՛չ հայերէն է, ո՛չ ալ թրքերէն՝ այլ՝ ըստ փրոֆ. Սէյսի՝ Թերեւս առաջ եկած է «խարխառ» բառէն, որ կը նշանակէ խուզարկել, ըստ վանեան արձանագրութեան:

Սենեակները մտնելու համար, պէտք է երթալ միջնաբերդի մուտքի կողմէն եւ ի սկզբան նոյն ճամբէն, սանդուխին եւ հարթ վայրերու աւերակները, որոնք փորուած են ժայռին մէջ, մտածել կու տան թէ դարեւանդակի գլխաւոր դուռը հին ատենները այս կողմէն էր: Բայց այս ճամբուն քիչ մը հեռանալէ վերջ, աջ կը դառնանք, սանդուղները կը թողունք ու կը մագլցինք քարաժայռին կողն ի վեր, մինչեւ որ դուրս ելլենք ճեղքէ մը՝ հարաւային կողմէն եւ տեսնէք պարտէզը որ ձեր առջեւ տարածուած է: Այդ տեղէն քանի ոտքով սանդուղ մը, տեղ տեղ գրեթէ կտրտած, դահավէժ խարակներու երեսէն կ'երկարի, հոն ուր կը գտնուի սենեակներուն մուտքը: Կրաքարը խնամքով տափակցուած եւ յղկուած է ու դուրսէն արձանագրութիւններ կը պարունակէ: Սանդուղին սկիզբը կը գտնուի փոքր քարայր մը, որմէ կարելի է դիտել քաղաքին եւ դաշտին գեղեցիկ տեսարանները: Բարայրին աջակողմը կայ եռասին արձանագրութիւն մը, իրարմէ բաժնուած ուղղահայեաց գիծերով, անիկա շատ վնասուած է թնդանօթի ռումբերէն, բայց նորէն ընթեռնելի վիճակի մէջ: Կ՚արձանագրէ յաղթանակները Արգիշտես Ա.ի: Այս արձանագրութեան շարունակութիւնը կը գտնուի քիչ մը անդին, սանդուղին ծայրը, եւ ժայռին անկիւնը դառնալէն յետոյ: Յղկուած կրաքարի արտաքին երեսին վրայ փորագրուած է, քարանձաւներուն դրան մերձակաները: Այս բացուածքը որ 6 ոտք երկայնութիւն եւ 5 ոտք լայնութիւն ունի, կ՚առաջնորդէ սենեակ մը որ ունի 32 ոտք երկայնութիւն, 15 ոտք լայնութիւն եւ 10,5 ոտք բարձրութիւն, այս ալ դարձեալ կը հաղորդակցի չորս փոքրագոյն սենեակներու հետ:

Պատերը հիւսուած են մեծ խնամքով եւ 10 խորշեր կամ երկայնաձեւ խորաններ, 3 ոտք բարձրութիւն, 2 ոտք լայնութեամբ, դրուած են որմերուն վրայ գլխաւոր սենեկին, որ գետնէն 3,5 ոտք վեր կը գտնուի: Ուրաքանչիւր զոյգ խորշերուն միջեւ գտնուող ծակերուն մէջ կարուածներ կան, ուրտեղ թերեւս մետաղեայ լամբարներ դրուած էին:

Գետինը երկու տեղէն փորուած է մէկ քանի ինչէզ խորութեամբ եւ քառակուսի ձեւով: Փոքրագոյն սենեակներն ալ ունէին նկարագրուածին յար եւ նման խորշեր: Անոնցմէ մէկուն քով կը գտնուի անջրպետ մը որ հորի գլուխի կը նմանի. ասիկա ամբողջութեամբ լեցուած է ողորկ քարով, հաւանաբար կը ներկայացնէ ստորերկրեայ հաղորդակցութիւն մը՝ ակի մը հետ, որ վարի պարտէզի մէջի ժայռին ստորոտէն կը բխի:

Մնացեալ խոռոչները եւ արձանագրութիւնները հետեւեալ կերպով զետեղուած են բլրաշարքի շրջագիծին վրայ.

Ա.— Խորխորի արեւելեան կողմը, բայց նոյն այդ հարաւակողմը, ուր կարելի է երթալ Դավրէժի դռնէն, դիւրաւ կը ճանչնաք մասամբ արուեստական եւ մասամբ բնական դահաւանդ մը, քարաժայռի վրայէն բաւական բարձրացած: Լայնատարած դուռ մը այս շարքերը կը կապակցէ քարանձաւի մը հետ, որ ըստ իմ չափերուս, 31 ոտք երկայնութիւն եւ 21 ոտք լայնութիւն ունի: Այս խուցը կը հաղորդակցի երեք փոքրագոյն քարանձաւներու հետ, որոնցմէ մէկուն մէջ կարելի է մտնել, դրան դէմի պատէն, իսկ միւս երկուքն ալ երթալու համար յարակից պատերուն վրայ նմանօրինակ բացուածքներ կան: Այս երեք խուցերը նեղ եւ երկայն են, դրան դէմինը կը պարունակէ բեմ եւ մէկ քանի ոտք սանդուղ՝ արեւմտեան ծայրին վրայ, իսկ ձախակողմեան խուցը՝ խորշեր ունի երկու ծայրերը: Ժայռէն վար կը նշմարենք պատուածք մը, որուն մէջ կարելի է մտնել: Անիկա հազիւ 4 ոտք երկայնութիւն եւ 3 ոտք լայնութիւն ունի: Վրայի քարին մէջ հիւսուած է երկար, բայց տափարակ խորշ մը իբր 3 ոտք լայնութեամբ: Թերեւս դագաղի յատկացուած էր ասիկա: Ծակէ մը կը մտնենք ուրիշ սենեակ մը, որ ունի 32 ոտք 7 ինչէզ երկայնութիւն եւ 14 ոտք լայնութիւն: Երեք կողմերուն վրայ կը գտնուին խորշեր՝ 2.50 ոտք խորութեամբ ու գետնէն 3 ոտք 1 ինչէզ վեր:

(ԼԻՆՉ)

Բ.— Դավրէժի դրան մօտի ժայռին վրայ կայ արձանագրութիւն մը, շատ եղծանուած, բայց ընդօրինակուած ու կարդացուած՝ Պէլք եւ Լէհմանի ձեռամբ: Ան կը պարունակէ անունները Մենուասի ու Իսպուինիսի թագաւորներուն, ինչպէս նաեւ Իսպուինիսի հօր, Սարդուրիսի ու անոր թոռան՝ Ինուսպուասի, դարձեալ Պէլք եւ Լէհման կը յիշատակեն թէ գտած են բլրաշարքին վրայ երեք նոր արձանագրութիւններ, որոնք կը թուին մեծ կարեւորութիւն չունենալ:

(ԼԻՆՉ)

Գ.— Ժայռին հիւսիսային երեսին վրայ, Դավրէժի դրան մօտ, եւ ամրութեանց գծին ստորոտը կը գտնուին երկու արհեստական խորշեր, իբր քսան քայլ անջրպետ, աջակողմեանը կը պարունակէ երկար արձանագրութիւն մը այն պատին վրայ որ ձեր ձախակողմը կ՚իյնայ, երբ կենաք խորշին մէջ։ Սարդուրի Բ.ի յաղթանակները արձանագրուած են հոն։ Այս քարայրին անունն է Գանձարանի Դուռ։

(ՍԷՅՍ

Դ.— Նոյն կողմը, քիչ մը դէպի արեւմուտք եւ մակերեսի մը վրայ որ ուղղահայեաց կերպով հիւսուած է ու տափակցուած, կը տեսնուին երեք նշանատախտակներ՝ ժայռին մէջ հաստատուած, անոնցմէ մին բլրաշարքին խարսխին հետ հաւասար մակերեսի վրայ կը գտնուի, բոլորն ալ արձանագրութիւններ կը պարունակեն, եւ երեք արձանագրութիւններ ալ միակ եւ նոյն բնագիրը ունին. բոլորն ալ Մենուասի կողմէ կատարուած վերաշինութիւն մը կը յիշատակեն։

(ՍԷՅՍ)

Ե.— Միեւնոյն կողմը, գագաթին մօտը եւ դրեթէ ուղղակի Գանձարանի Դրան վերեւը, կը գտնուի ընդարձակ քարայր մը, որ ներկայիս ամրութեանց գծին մէջ առնուած է եւ վարէն անմերձենալի է։ Մուտքին աջակողմը կայ Մենուաս թագաւորի արձանագրութիւնը, ու իմաստով թէ իր ձեռամբ կարգ մը սենեակներ շինուեցան այս տեղ իբր գամբարան։

(ՍԷՅՍ)

Խորշերէն մէկ քանին կը թուին հարթաքանդակներ ընդունելու սահմանուած ըլլալ, եթէ ճիշդ է այս մեր ենթադրութիւնը, ապա ուրեմն այդ պատկերները քանդուած են։ Այսուհանդերձ դեռ բաւական բան կը մնայ. մասնաւորաբար բազմաթիւ արձանագրութեանց շնորհագեղ տառերը կան, որոնցմով մեր միտքը հիացմամբ կը լեցուի՝ հանդէպ այդ վաղնջական ցեղին եւ նուաղած քաղաքակրթութեան։ Հիները անտարակոյս զուրկ չէին երեւակայութեան թռիչքներէ, եւ տարուէ տարի անոնք հաճոյք պէտք է զգացած ըլլան՝ համայնապատկերին վրայ նայելով այն քարանձաւներէն, որոնք իրենց դիակը ընդունե-

յու սահմանուած էին։ Կիկլոպեան պատերու, բարձրաքանդակ վահաններու եւ պատկրազմի սայլերու ժողովուրդ մը ըլլալով, անոնք հսկաներու ցեղի մը կը վերաբերէին, աղուէսանման մարդուն բարեշրջութենէն յառաջ գալով։

(ԼԻՆՉ)

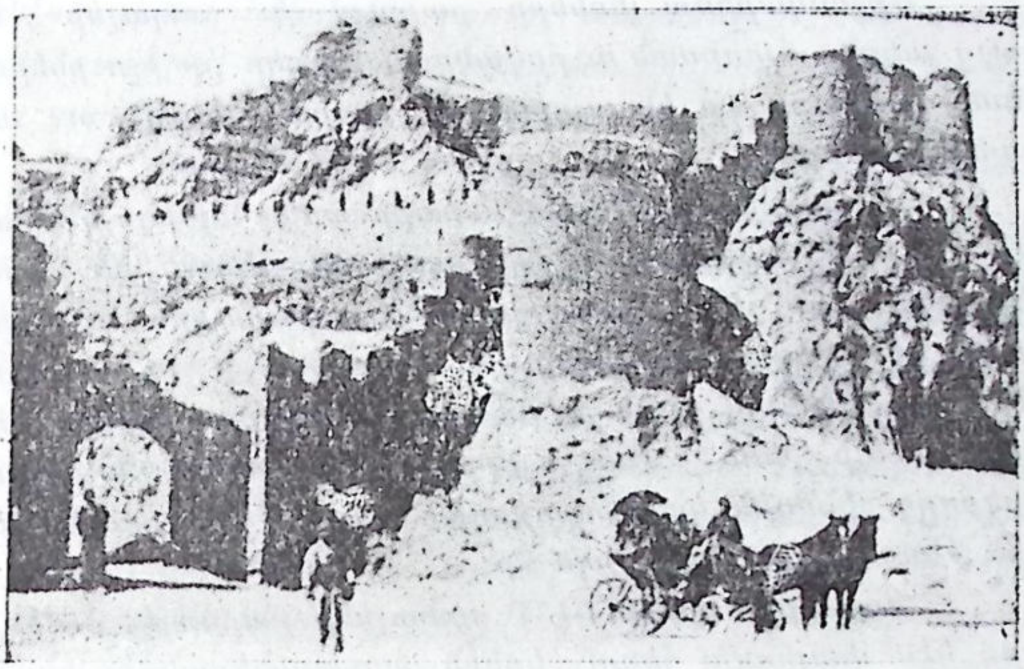

ՎԱՆՆ ՈՒ ԻՐ ԲԵՐԴԸ

ՎԱՆՆ ՈՒ ԻՐ ԲԵՐԴԸ

Բերկրիի հարաւէն, Բզնունեաց ծովուն արեւելակողմը կը տարածուի Վան, մինչեւ Վարագ լեռ՝ 2 ժամ լայն եւ շատ աւելի երկայն՝ հարաւէն հիւսիս, ծորաձեւ դաշտին մինչեւ ծով խոնարհիլը: Հին ատեն կը կոչուէր Տոսպ Գաւառ, որմէ՝ Տոսպեան Ծովը, «Թոսպեան Լիճ» կոչուած օտարներէն։

Շրջապարիսպ լեռները քարուտ եւ ապալեր են, բայց անոնց ստորոտն ու բովանդակ դաշտը իր բլուրներուն հետ, զարդարուած են այգիներով, պարտէզներով ու անդաստաններով:

Կը պատմուի թէ, 4000 տարի առաջ ալ այսպէս շատ շէն էր, որմէ հրապուրուելով՝ Շամիրամ թագուհին փափաքեցաւ հոն շինել իր «ամարաստան քաղաքը» եւ Արեւելքի մէջ նշանաւորը շինեց, իր հնութեամբն ու ամրութեամբը, կոչելով զայն իր անուամբը Շամիրամակերտ, սակայն աւելի շատ՝ Վան, յորջորջմամբ անոր նոյնանուն երկրորդ շինողին կամ նորոգողին՝ որ Վահէ Հայկազն վերջին թագաւորին նախորդն էր:

Քաղաքին դիրքը 5137 ոտնաչափ բարձր է, ծովեզրէն իբր կէս փարսախ հեռու, կրկին պարիսպներով եւ խոր ու ցամաք խրամով շրջապատուած, նաեւ աշտարակներով ամրացած, բայց հզօրագոյն ամրութիւնն ու պարիսպը հիւսիսակողմէն ունի քրտերէն «Դուրապ» կոչուած կրային կարծր քարաբլուրը, ուղտի նման երկայնանիստ, մէջտեղէն բարձրանալով, արեւելքէն արեւմուտք 1700 ոտնաչափ երկայնութեամբ եւ իբր 1½ մղոն շրջապատով, գրեթէ անմատոյց եւ անշեղ սեպացած՝ հովիտէն վեր, կարգ կարգ պարիսպներով եւ մարտկոցներով պատսպարուած է հիւսիսակողմէն՝ ուր քիչ մը քովնտի պառկած է:

Անոր գագաթը կայ հռչակաւոր Վանայ Բերդը՝ զոր այլազգիները «Վան Գալէսի» կը կոչեն, մուտքն ու ելքը՝ ծովուն կողմէն է, այն է քաղաքին «Իսկէլէ Գափուսու» դոնէն: Ճամբան ցից ու շիտակ է, մարտկոցափակ եւ որմարգել։ Խաթարուած հին ճամբուն եւ ծովահայեաց ամփիթատրոնաձեւ դախտերուն քարակտուր աստիճանները կը տեսնուին հոն, ատոնք եթէ ոչ Շամիրամէն՝ գէթ Գագիկ Արծրունիէն կոփուած են, վասնզի այս վերջինն ու իր Դերենիկ հայրը, Թ. դարուն վերջերը, շատ եւ նշանաւոր շինութիւններ ըրին քաղաքին ու բերդին մէջ. Թերեւս ասոնց դաստակերտն է ճամբուն ելքին ծայրը գտնուող Ս. Յովհաննէս աւերակ եկեղեցին՝ որուն տաշածոյ ու անշաղախ խոշոր քարերով հիմերն ապացոյց են հզօրներու եւ նախնեաց գործին:

Այս քարերէն մէկուն վրայ կայ սեպագիր արձանագրութիւն, տակէն կը հոսի տաճարին ներքնամասէն բխող աղբիւր մը, Շամիրամի ապարանքէն ու անոր պէս պէս շինածներէն, նաեւ Արծրունեաց ոսկեզրուագ արքունիքէն ոչինչ կանգուն է սակայն, ի բաց առեալ սեպագիրներն ու քարայրները, որովհետեւ բնութեան հետ բռնութիւնն աւելի շատ մանաւանդ ձեռամբ աշխարհաւեր Լէնկթիմուրի։ Ան էր որ 1392ին քանդեց արտաքին շինուածքները, չկրնալով վնասել ներքիններուն, այսինքն քարաբլուրին սրտին փորուած անձաւներուն՝ որոնցմէ կ'երեւին 10ի չափ, դըժւարամուտ եւ զատ զատ խցիկներով, մեծ մասամբ քառակուսի եւ տափակ, քիչեր միայն կամարաձեւ՝ անզրուագ եւ անքանդակ, բայց իրենց միապաղաղ յղկումով եւ փայլով հիանալի:

Այդ անձաւներէն երկուքը, բլուրին արեւմտակողմը կը գտնուին, վարինը կը կոչուի «Խորխոռ» 5 սենեակով, մին մեծ ու չորսը փոքր՝ որոնք փողանցքներով կը հաղորդակցին մեծին հետ. ասոր երկայնքն է 32 ոտք, լայնքը՝ 19 եւ բարձրութիւնը՝ 10½. պատերուն բոլորտիքը գետնէն 3½ ոտք վերօք՝ քառակուսի խորշեր փորուած են, ռամիկէն «Շամիրամի բաղնիք» նկատուած, բայց չկարծուիր որ լոգարան ըլլան ասոնք: Դուռէն եւ դուրսէն՝ կողերուն վրայ բեւեռագիրներ քանդակուած է: Սենեակներէն մէկուն մէջ փորուած կայ գուբ մը՝ խոշոր ջրամբարով մը: Բարաբլուրին հարաւային երեսը, որ կէսէն վեր գրեթէ որմակերպ տաշուած ուղղաբերձ՝ քաղաքին կը նայի ու անոր վրայ կը նետէ արեւուն ճաճանչները, սանդուխի նման ոտքեր ունի, որոնք կ'ենթադրուին ըլլալ Գագիկի ձեռագործ, վասնզի ժամանակակից պատմիչը կ'ըսէ թէ, այդ կողմէն շինուած է «Ճանապարհ աստիճանեալ ներքուստ ի վեր», բայց ոչ մինչեւ անձաւին կատարը հասնող, ոչ ալ հեշտ ելեւէջով, այլ նոյնիսկ անկոխ: Հոդ, Վանայ կուսակալներէն մին բանտ յօրինած էր «Զնտան Գափուսու» յորջորջումով, բայց լըքւած է ան: Նշանաւոր են այս կողմի երեք էջնոց բեւեռագիրները, գետնէն 60 ոտք բարձր, քարաբլուրին սեպացած հարթ երեսէն. կ'ենթադրուի ըլլալ Պարսից Քսերքսէս թագաւորին յիշատակ, կայ նաեւ 300 տողով 8 էջնոց արձանագրութիւն մը՝ մի ոմն Արգիստէս (Արտաշէս՞...) թագաւորի յիշատակ կարծուած:

Արեւելեան կողմը կայ 5 սենեակով անձաւ մը, նաեւ ուրիշ մը, (23 ոտք երկայն, 14 լայն եւ 12 բարձր) նստարաններով՝ որոնց վերի դիերուն երկ կարգ կլոր ծակեր փորուած են քարին մէջ: Իսկ անձաւին հիւսիսային երեսին, «Դուրիժու դուռ» կոչուած անցքին մօտ, իրարմէ քանի ոտնաչափ հեռու երկու փորածոյ անձաւներ կան խորանարդ, իբր 8 ոտնաչափ. ասոնք «կռատուն» կը կոչուին, (տաճկերէն՝ զիարէթ) եւ ցարդ կը յարգուին. մին բեւեռագիր ունի, վրան ալ հայերը խոշոր խաչ մը քանդակած են, անուանելով զայն «Խազնէ Գափուսը», կարծելով թէ անոր դրան տակը գանձատուն մը ըլլայ: Այս կողմը կան նաեւ նմանատառ երեք արձանագրութիւններ, ուրիշ մըն ալ՝ դըրան քովը մեծ անձաւին, որուն երկայնութիւնն է 70 ոտք, եւ լայնութիւնը՝ 15: Պարիսպներու քարերուն վրայ դրոշմուած են հայկական խաչարձաններ, (յայտնի է որ անոնք եկեղեցիներէ եւ քրիստոնեաներու գերեզմաններէ հանուած են) ինչպէս եւ խողովակաձեւ մարմարներ, թերեւս «ի քարանց տաշելոց փողոցս գնացից ջրոյն կազմեալ» Գագիկի կողմէ՝ քարափլուրին այս կողմը, պատմիչին բառին համեմատ. ասոր հակառակ դէպք՝ հեթանոսական հին շինուածներու քարէ սեպագիր տախտակները, որոնք ագուցուած են Վանայ եւ մօտի գիւղերու եկեղեցիներու պատերուն:

Այս բոլոր հիանալի յիշատակները՝ զոր կը յիշէ մեր պատմահայր Խորենացին Ե.րդ դարուն, 14 դար յետոյ՝ մեր օրով առաջին անգամ 1827ին ճարտարօրէն գաղափարեց Շուլց գերմանացին, (Վանայ հեռաւոր սահմաններուն մէջ՝ հին Հատամակերտ քաղաքին մօտերը, 1829ին սպաննուած է այս հնախոյզ-ուղեւորը՝ Նուրուլլահ անուամբ քիւրտ բէկին կողմէ) այնուհետեւ ուրիշներ եւ մերոնցմէ Հ. Ներսէս վարդապետ Սարգիսեան: Ասոնք բանասէր-հնախոյզներէ քննուելով, կը կարծուին արձանագրուած ըլլալ չէ թէ Շամիրամէ՝ այլ Վանայ երկրի յատուկ թագաւորներէն, բայց ցարդ (1855) չստուգուեցաւ ատոնց լեզուն, թէեւ շատեր կը հաւանին որ ատոնց մէջ գոյութիւն ունենայ հայկականն ալ:

Քարաբլուրին մէջտեղն ու բարձրաւանդակին վրայ կ'ամբառնայ Միջնաբերդը, որ զօրանիստ է, զէնքի ու ռազմամթերքի մթերանոց, նոր փորուած կան երեք քարանձաւներ, մին՝ «Նէֆթ Գույուսու» կոչուած սենեակ մըն է՝ ուրկէ «նաֆթ»ի ծանր հոտ մը կ'ելլէ եւ տակը կը կարծուի ըլլալ նաւթի գուբ, անոր մէջ աղիւսէ կարծրակուռ շինուածք մը կար՝ զոր մեծ ջանքերով փլցուցին, բայց ոչինչ գտան, ինչ որ երեւան ելաւ այդ անձաւներուն մէջէն ոսկորներու սափոր մըն էր գերեզմանձեւ դիրքով, պարապ սենեակներն ալ ջղջիկներու եւ բուերու բոյն դարձած են: Շամիրամ թագուհիէն եւ Վան թագաւորէն յետոյ, քաղաքը նորոգած է Վաղարշակ: Դ. դարուն պարսիկները աւերեցին զայն, ապա Արծրունիք նորոգեցին: Միջին եւ վերջին դարերուն՝ պարսիկները եւ քիւրտերը ապականեցին զայն, ամէնէն վերջը՝ բռնաւոր Մահմուտ Խանը, որուն նուաճումէն վերջ՝ հանդարտած ու բարգաւաճած է Վանը:

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Բ.

ԱՔ ՔԷՕՓՐԻՒ ԽԱՐԱԿԸ

Վանի հողը աստիճանաբար կը բարձրանայ, ու Այգեստանի այգիներու ու պարտէզներու վերջակիտման տեղը, դէմ յանդիման կու գան կրաքարային բլրաշարքի մը՝ որ վանեցիներէն կը կոչուի Զմզմ Մաղարա, *որուն հարաւային արեւմտեան ծայրը, բարձր, ուղղաձիգ խարակ մը մարդուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ. իրաւ այս մասը* Աք Քէօփրիւ *կոչուած է, եւ ոմանց՝* Աք Քիփրի *(Ճերմակ Ողնի), քովը գտնուած թրքական թաղն ալ այդպէս մկրտուած է, ինչպէս նաեւ գետակը։*

Աք Քէօփրիւի մէջ ուրիշ խարակներ ալ կան միեւնոյն շարքին վրայ, որոնցմէ մին Բալէճիկ *կը կոչուի, եւ ուրիշ մը Այգեստանի մօտիկ, որ ունի սեպագիր մեծ արձանագրութիւն մը, որ կը պարունակէ շահեկան ցուցատախտակը այն աստուածներուն՝ որոնք դարեր առաջ պաշտուած են վանեան ժողովուրդէն, եւ զոհերու՝ որոնք յատկացուած էին կուռքերուն։*

Խարակի ժայռեղէն երեսին վրայ փորագրուած է այդ ցուցատախտակը. հողէն 50 ոտք բարձրութեամբ եւ 10 ոտք վար, կը գտնուի ոչ շատ խորունկ քարայր մը։ Երեք յաջորդական դրանդիներ դէպի ներս կ'երթան նշանատախտակին երեսէն ժայռին երեսը, որ երկու կողմէն տափակցուած է։ Խորշին խորութիւնը 4 ոտք 2 ինչէզ է։ Նշանատախտակին կամ արձանագրութիւն պարունակող յղկուած մակերեսին լայնութիւնն է 6 ոտք 5 ինչէզ, իսկ բարձրութիւնը՝ իբր 17 ոտք 6 ինչէզ։ Հեռուէն դիտուած խորշաւոր սալակը ամէն կերպով կը նմանի դրան մը, որ ճամբայ կը բանայ դէպի ներսի քարանձաւը։

Բոլոր այս խարակները կ'իշխեն Վանի հարթ դաշտագետնին վրայ, որոնց կատարներէն գեղեցիկ կերպով կը տեսնուին Վարագայ լեռները, Վանայ ծովակը, Այգեստանի տուներն ու դրախտանման պարտէզները։

Գ.

ԱԿՈՓԻ

Այգեստանի հիւսիսային կողմն է Ակոփին, փոքրիկ լեռնաշղթայ մը կը տարածուի գրեթէ արեւելքէն արեւմուտք, որուն արեւելեան ծայրը, տեղացիներէն «Զմզմ Մաղարա» կը կոչուի։

Լայն քարանձաւ մը, ուր, գարնան, հետաքրքիրներ կ՚երթան պտըտելու, մարդկային ձայնը այդ քարանձաւին մէջ երբ մտնէ, կը զմզմայ, կ՚ուռի, կը շատնայ, ձայներու, շեշտերու կը վերածուի, ապա՝ խուլ արձագանգ կուտայ, կը զարհուրեցնէ լողը. «զ՜մ», «զ՜մ», այդ բընաձայնէն շինուած է քարայրին անունը։

Առեն մը, թիւրք կառավարութիւնը արգիլած էր քարանձաւին մուտքը, որուն վրայ կը հսկէին պահակներ, որովհետեւ, անոր համար, վանեցիի բերնին մէջ զանազան առասպելներ կային, մահաբոյր եւ զարհուրալից, ըստ որոնց՝ քարայր մտնողը կը կորսուի։ Կը կարծուի թէ, քարայրը Ուրարտական, Նայիրեան, Ասորական ու Վանեան թագաւորներու գանձարանը եղած է, ուրեմն, կը յուսացուի թէ՝ հոն դեռ կրնան գտնուիլ գանձեր, թանկարժէք սուրեր ու վահաններ, զարդեր ու իրեր։ Հետաքրքիրներէն ոմանք, այս առասպելական հարստութիւններէն կախարդուած, մտած են քարանձաւը, փորելու, փորփրելու եւ յանկարծ մեծահարուստ ըլլալու յոյսով..., ու գացած են .. սակայն չեն վերադարձած..., մուտքէն անդին՝ իրենց հաւասարակշռութիւնը կորսնցնելով՝ ինկած են վիհը։

Քարանձաւին բերանը լայն է, տակաւ առ տակաւ կը նեղնայ, կը մթնի. ամէնէն խորունկ տեղը, նեղ ծակ մը կը բացուի, ուրկէ զօրաւոր պաղ մը կը փչէ, կծու խոնաւութեան մը ընկերացած։ Քարայրին դռնակին մտնելու համար լոյս պէտք է, առանց լոյսի վտանգաւոր է ու դժուար, որով, հետաքրքիրը վառած մոմ եւ կամ լապտեր պէտք է որ ունենայ։ Դռնակին անդին կը սկսի սանգլխաձեւ անցք մը — փորձութեան ենթարկող բուն կէտը — մէկ կողմին վրայ փորուած, մութ է հոս, սանդուխը փոքր ու լպրծուն է խոնաւութենէն, բնատեղերը քայքայուած:

Ժայռը փորուած է ու անցքի վերածուած, քիչ մը վար, ճամբան՝ քանի մը ճիւղերու կը բաժնուի, որոնք ճամբորդը կը տանին դէպի քարայր ու քանդակազարդ սենեակները, որոնք ստորերկրեայ թագստոցներ ու ապաստանարաններ ըլլալու են, Մովսէս Խորենացիի պատմածներուն համեմատ:

Տղայ հասակիս, դասընկերներուս հետ, քարայրը կը մտնէինք, դռնակէն վար քարեր կը գլորէինք, ու կը սպասէինք քարերու հանած զարհուրելի փշրոցին, իրապէս կը լսէինք փշրոցը շա՛տ խորունկէն, կարծես թէ մեր գլորած քարերը ջուրի մէջ իյնային...:

Անգլիացի հնագէտներ Սըմթոն եւ Բլէյթին, պեղումներ կատարած են լերան բրգաձեւ գագաթին եւ անոր կողերուն վրայ, գտած են քարէ աւազաններ, պղինձէ վահաններ, արոյրէ ձուլուած եզան գլուխներ, փղոսկրեայ անդրի մը, պղինձէ անօթներ, խորհրդաւոր շէնքեր, ընդունելութեան սրահներ, պալատներ, որոնց ոճին նրբութիւնն ու վայելչութիւնը կը հիացնէ ականատեսը:

Վանեցիներէն ոմանք գտած են ոսկեղէն ու արծաթեղէն զարդեր, ոսկեջրած արձաններ, բազկաթոռներու կտորներ, երկաթէ նետեր:

1856ին, հոսկէ գտնուեցաւ մեծ փոս մը՝ զանազան մեծութեամբ 500 ջրամաններով:

Կը պատմուի թէ, մէկը գտած է բեւեռագրով ծածկուած բազկաթոռ մը, եւ ծախած դարբնի մը, որ զայն խորտակելով անիւ շինած է:

Ժայռերէ կը բաղկանայ «Ջմըմ Մաղարա»ն, Վանի բերդին բարձրութիւնը ունի, կրաքար է, քարերը կէս կլորակ կը բարձրանան, անոնց մէջտեղինը Ակռաւ Բար կը կոչուի, քառանկիւն, քանդակուած դուռ մըն է անիկա, 5 մեթր բարձր, երկու մեթր լայն, սեպաձեւ արձանագրութիւն մը կը զարդարէ զայն, ընդամէնը 95 տողէ կը բաղկանայ, վարի տողերը, աղէտներու կողմէ եղծուած են։ Շիւլցը կարդացած է Ակոփի արձանագրութիւնը։ Ազգային գիցահամար մըն է։ Եղծուած տողերը տասն են։

Ակոփի Քարը կոչուած է նաեւ Մհերի Դուռ։ Պզտիկ Մհերը, Սասունցի դիւցազն Դաւիթի զաւակն է, օր մը, ագռաւի մը ետեւէն կ'իյնայ, իր ձիուն վրայ նստած, կ'աշխատի որսալ թռչունը, որ փախ կու տայ, կը մտնէ քարայրը, Մհերն ալ զայն կը հետապնդէ. «Մհերը, իր ձիով ներս մտաւ, Աստուածը թոյլ չտուաւ որ դուրս ելնէ, քարայրը փակուեցաւ քարէ մեծ դռնով մը, հոն մնաց Մհերը, ու պիտի մնայ մինչեւ աշխարհի վերջը»։ Ատոր համար՝ քարը կոչուեցաւ Մհերի Դուռ։

Ակոփին նշանաւոր է իր գեղեցիկ դիրքով եւ հնութեամբ։

Դ.

ՀՈՂԱԲԵՐԴ (ԹՕՓՐԱՔ ՔԱԼԷ)

Հայոց թագաւորներէն շինուած է այս համբաւաւոր բերդը։ Ոտքով մէկ ու կէս ժամ հեռու է Վանէն, եւ կը գտնուի անոր արեւելեան կողմը, ապառաժուտ լերան մը գագաթին վրայ կառուցուած, հայ-տաճկական պատերազմներու ժամանակը անուն հանած է իբր ամուր ու անխորտակելի։ Հողաբերդը աւերակոյտներու պատկառելի բլրակ մըն է. 1879ին եւ 1880ին պեղումներու ենթարկուած է հարիւրապետ Քլէյթնի եւ Ռասամի կողմէ։ 1898ին Լեմանի եւ Պելքի կողմէ. հնախոյզներու կարծիքով, Հողաբերդը Ռուսաս Ա.ի կառուցած քաղաքն է եղած ան նշանաւոր իր տաճարներով ու պալատներով։ Հոսկէ գտնուած են վահաններ, կաթսայ, եզան գլուխ, կատուն մը։ Հողաբերդէն կը տեսնուին Վանն ու իր հմայիչ ծովակը։

«Թօփրաք Գալէի» պեղումները երեւան հանեցին խեցեղէն մեծ կարասներ, կաւէ կենդանակերպ կուռքեր, ոսկի դրամներ, պղինձ ու երկաթ զարդեր՝ քարերու մէջ ագուցիկ, վիմաքանդակներ, նետի ու նիզակի ժանգոտ բեկորներ եւայլն։ Բեւեռագիր հատուկտորներ կան ասոնց վրայ, որոնք դէպքերու պատմութիւններ չեն, օրինակ՝ կարասներունը՝ պարունակութիւն ցոյց տուող մէկ տողէ բաղկացած են. մէկ հատին վրայ կարդացուած է հետեւեալը. «Երեք ախիքի եւ ինը ճերուշի": Տօքթ. Պէյք կ'ըսէ թէ ախիքի հաւանաբար մեծ չափ մըն է լիտրի նման, իսկ ճերուշի՝ պզտիկ չափ մը օխայի մօտ»։

«Գլէյսի պեղումները, երեւան հանած էին կատան մը աւերակները՝ սրբատաշ, ճերմակ կրաքարի հիմերով, եւ սրբատաշ կապոյտ որձաքարէ սեմերով. 98ի պեղումներն իջան այս շէնքին մինչեւ հիմը։ Քիչ մը անդին, աւերակ բերդին զանազան կողմերը, նմանօրինակ մեծ քարերով շէնքերու հիմեր յայտնի եղան։ Խալդեան թագաւորներու այս բերդը շատ հոյակապ եղած է զարմանալի աշխատութեամբ ու ճարտարապետութեամբ կառուցուած։ Բերդին տեղը, մերձակայ լերանց պէս, բաղկացած է լերկ ժայռերէ՝ որոնց վրայ շէնք կառուցանելու համար մեքենական միջոցներով հեռուներէն բերուած են հող, քար եւ աղիւս։ Յիշեալ երկգոյն սրբատաշ քարերը միջին հաշուով մէկ խորանարդ մեթր ծաւալ ունին, իսկ հում աղիւսները՝ կէս քառակուսի կանգուն մակերեւոյթ, կէս կանգուն թանձրութեամբ։ Կը կարծուի թէ բերդը կործանուած է հրդեհով՝ թշնամիներու ձեռամբ, բնակչութեան խոյս տալէն յետոյ։ Բերդին համար ջուր բերուած է աղբիւրէ մը՝ որ կը գտնուի կէս ժամ դէպի հիւսիս-արեւելք։ Բերդին համար հաւանաբար իբր գաղտնի հաղորդակցութեան ուղի, ծառայած է Զարխի Ֆէյէք կոչուած ստորերկրեայ անցքը, որ Թօփրաք Գալէի հիւսիս — արեւմուտք կ'իյնայ եւ որ յետոյ գոցուած է, որպէսզի անխոհեմ այցելուները հետաքրքրութեան համար ներս մտնելով չկորսուին։

Հռչակաւոր Զմզմ Մաղարան կ'իյնայ բերդին առաջակողմը դէպի հարաւ եւ ճիշտ Այգեստանի վրայ կը նայի. արհեստական է, ունի երկու մուտք եւ վեմափոր ոլորապտոյտ սանդուղ մը։

Տօքթ. Պէլք կը կարծէ թէ, այս քարայրը կռատուն կամ դամբարան եղած է, չէ՞ որ հին ատեն մութ տեղեր կը գտնուէին մեհեանները, եւ դամբարանները ապառաժներու մէջ կը փորուէին խնամքով»։

(Մ. ՄԿՐԵԱՆ)

Ե.

ԼԷՋՔ ԿԱՄ ԼԷՍԿ

Հայաբնակ հեթանոս գիւղ մը։ Շահ-Բաղի գիւղէն մէկ ժամու ճանապարհ, արեւելա-հիւսիս, միակտուր լեռնակի մը քղանցքին տակ, որուն գագաթին վրայ շինուած էր Ամենափրկիչ անունով մատուռ մը։ Հոս միասին կ'ապրին Քրիստոնէութիւնը եւ հայ հեթանոսութիւնը։ Հայ սո՛ւրբը, եւ հայ հեթանոսութի՜ւնը…։

Գիւղին օդին մէջ գեղեցկութիւն մը կայ…, եւ իր հորիզոնին ազնուութեան խառնուած է դարերու փո՜շը։ Բայց ջուրը քիչ է։ Այգիները՝ բաւարար չափով։ Լեռնակին համար կը պատմուի. «Ի հնումն, այս լեռնակին վրայ, Ամենափրկչի տեղը կռատուն եղած է, քրմապետները կը բերէին հիւանդները ու մեռելները, կը դնէին կուռքերու առջեւ, որպէսզի յղեն ու ողջնցնեն։ Շամիրամ իր չաստուածուհիները այս լեռնակին վրայ կարգաւ կը շարէր, եւ կը հրամայէր որ իր շինած բերդին վրայէն երկրպագութիւն ընեն այդ չաստուածներուն, որոնց առջեւ դրուած է եղեր նաեւ Արա Գեղեցիկի մարմինը, լիզել տալով ողջնցնելու նպատակով»։

Ամէն տարի, հեթանոսական դարերուն, Լէզքի մէջ կը կատարուէին «վիճակ»ի հանդէսներ, բազմահազար ժողովուրդի մը մասնակցութեամբ. Լէզքը այս տօնին կեդրոնավայրն էր, քան զի հոն կը գտնուէին Արալէզները ու անոնց կռատունը։ Եօթ Թանիրին ժայռը դեռ է, փոքրիկ «էյփէլ» մը, որուն ծայրը տնկուած էր կուռքին արձանր, ամբողջ գիշեր ու ցերեկ, անոր շուրջը, քուրմերը սոսկալի ոռնոցներով փառաբանական երգեր կ'երգէին, երբ արեւի ճառագայթները կ'իյնային Յարալէզին վրայ, անոր արձանին շուքը կ'երկարէր, կ'երկարէր, կը հասնէր մինչեւ Վանի բերդը, քրմապետը բերդէն կը նայէր ու կը սպասէր, տեսնելու համար թէ մինչեւ ո՞ւր կը հասնի Յարալէզին շուքին ծայրը, այն ատեն, վար կ'իջնէր բերդէն. ճարամանդով, ծանրակիր զարդերով, շքեղ հագուստներով պճնուած ու շրջապատուած քուրմերով, աղօթելէն ու փառաբանելէն կու գար շուքին ծայրին մօտը, հոն նշան մը կը դնէր, ուր սուրբ կը նկատուէր, ու հոն պիտի մորթուէր այդ օրուան զոհը։ Բոլոր զոհերը հոն կը բերուէին, իրարու կապուած չուաններով, քրմապետը կը քաշէր չուանին ծայրը, զոհերը գետին կ'իյնային, աղեխարշ ձայներով... ու անիկա՝ զանոնք կը խողխողէր մէկիկ մէկիկ, աղօթքներ մրմնջելով...։

«Վանի բերդին հիւսիսային-արեւմտեան կողմին վրայ կը տեսնուին երկու կամարակապ ոլորուածքներ, նման՝ հնադարեան տուներու մէջ գտնուող ծխնելոյզներու առաստաղին։ Երկու առուակի սկզբնաւորութիւնները՝ այդ կամարներու տակէն բխելով, քարի մէջէն փորուած ճամբայով մը վար կը միանան, առու մը կը կազմեն, որ քիչ մը վար իջնելով, կը կորսուի բերդին կողերուն վրայ բուսած խիտ մացառներու մէջ։ Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ, այդ կամարներուն տակ սովորաբար կը սպաննուէին զոհերը, եւ արիւնն ալ այդ առուներու մէջէն բերդն ի վար կը խոխոջէր»։

«Կուռքին պատուանդանին տակ ընդարձակ տուն մը կար, հարիւրաւոր մարդերով լեցուած։ Տժգոյն են, մեռելոտի ու կը դողդողան, ատոնք են մարդկային նուէրները, զոր ամէն օր, երկրին չորս ծայրերէն կը բերեն ծնողները եւ մեծաւորները, որպէս զի իրենց համար զոհեն զանոնք Յարալէզին առջեւ։ Անձկութեան չարչարանքով կը սպասեն թէ ե՞րբ իրենց կարգը պիտի գայ, թէ ե՞րբ քրմապետը դանակը ձեռքը, պիտի քաշէ, տանի զիրենք զոհի տեղը։

Կան ալ որ ուրախ են, յօժարակամ կը նուիրեն կեանքերնին, ուրախութեամբ կ՚ուզեն զոհուիլ Անոր՝ որ մեռելները կ՚ողջնցնէ»։

«Նայէ՛ դէպի հիւսիս, կը տեսնես Լէզքը, կը տեսնես Յարալէզ Աստուածուհիին սոսկավիթխարի ու քարէ երկար արձանը, որ հիմակուան ժայռին վրայ տնկուած, ամբարտաւան գագաթը ամպերու մէջ խոթելով՝ պատգամներ կ՚որոտայ։ Անոր տեսքը արիւն կը սառեցնէ, եւ խրախճանութիւններն ու տօները, որոնք անոր առջեւ յաճախ թնդացած են, արիւնով կարմրած են միշտ»։

«Ասորեստանի վաւաշոտ թագուհին» ամենաբուժին ոտքը տարաւ նետեց Արայ գեղեցիկի մարմինը։ Յարալէզը լզեց, Արան շարժեցաւ, այն ատեն, մեծ տարփուհին զըրկեց վերակենդանացած իր սիրականը, տարաւ իր վրանը...։ Արան տկարացաւ, Մասիսի կատարէն, Աստղիկը տեսաւ Արայի պարտութիւնը, նախանձեցաւ Շամիրամի վըրայ, իսկոյն ղրկեց իր դիցական սպասարկուներէն մէկը, քաշեց Արան, մինչեւ դիւցազնական լերան կատարը տարաւ, գեղեցիկ աստուածուհիի անմահ թեւերուն մէջ»։

(ՀՄԱՅԵԱԿ ՆԱՐԼԵԱՆ)

Լէզքը փոքրիկ գիւղ մըն էր, ունէր իր երկսեռ վարժարանը։ Տուները միայարկ էին, պարզ ու համեստ, քարէ ու ծեփէ կառուցուած։ Գրեթէ ամէն տուն Պոլիս կամ Կովկաս տարագիր մը ունէր։

ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԼԷՍԿԷՆ

«Լէւի գիւղի մօտերը կայ մի թոնիրի ձեւով աղբիւրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ Թոնիր կը կոչեն, ուր յաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրեւ ուխտատեղի, ոմանց համար ալ հետաքրքրելի։ Միայն մէկը կ'երեւի այդ ջուրին մէջ, եւ որուն որ երեւի, անոր բաղդն ու ուխտը կը կատարուի։ Դա՝ կնկան կերպարանք ունի եղեր, եւ արծաթէ օղն ալ իր քթին անցուցած՝ կը տեսնուի սովորին Երեցկինն է եղեր դա. կինը՝ շատ գեղեցիկ, երբ նստած։ Թոնիրի շուրջը հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կերակուր կ'ուզէ. կու տայ։ Գինի կ'ուզէ, կու տայ։ Թշուառականը կը համարձակի նաեւ պագ մը ուզելու, երէցկինը կը վարանի, բայց՝ կը մտածէ թէ, աղքատը կարօտ կը քաշէ պագին, ի՞նչ կայ, մե՞ղք է, գուցէ վարձք է. պագն ալ կու տայ։ Եւ յանկարծ, նոյն վայրկեանին, երէցը ներս կը մտնէ, երէցկինը ամօթէն ու ահէն՝ ինքզինքը թոնիրը կը ձգէ, կրակին մէջ, տէրտէրն ալ ետեւէն։ Տէրտէրը կը մեռնի, իսկ երէցկինը՝ ձուկ, ու կրակը ջուր դառնալով. Աստուծոյ հրամանով՝ յաւիտենական յիշատակ կը մնայ նոյն տեղ»։

(ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՍՏԵԱՆՑ)

Կրօնաբարոյ առասպել մը, որուն կ'անդրադառնայ — յօդուածի մը մէջ — Պրոֆ. Ն. Ադոնց. «Առասպելի կրօնական բնոյթը յամենայն դէպս պահուած է հարազատութեամբ։ Ափսոս որ երէցի եւ կամ նրա կնոջ անունը չէ յիշուած»։ Ադոնցը երէցն ու երէցկինը կը բաղդատէ Օննի ու Նինոսի եւ Շամիրամի հետ։ «Երէցկինը՝ Շամիրամն է, քահանան՝ Օննի եւ Նինոսի անձերը կը յիշեցնէ։ Մուրացիկի ապօրէն պագը նշանակում է որ Շամիրամը իր ամուսին — Օննից անցնում է Նինոսին։ Յուսահատ այրը ինքնասպան է լինում։ Դարկետոն ջուրն է նետւում ապօրինի որդեծնութեան ամօթից, իսկ հայ զրոյցում՝ երէցկինը ջրհորն է նետւում ամուսնական հաւատարմութեան «ահէն ու ամօթէն»։

ԱՒԵՐ ԱՏՆԱԿԱՆՑ

Լէզքէն կէս ժամ հեռու կը գտնուէր այս ամայի գիւղը, ի հնումն եղած է ընդարձակ, հայաբնակ գիւղ մը, կեդրոնը կը գտնուէր եկեղեցի մը, որուն վրայ հետքերը կային քանդակներու, եկեղեցիին արեւելեան կողմն էր մեծ գերեզմանատուն մը, մեծ ու փոքր բազմաթիւ խաչքարերով՝ հոս ու հոն ցրցքնուած։

Լեռնագօտիէ մը կը բխէին քաղցրահամ ջուրեր։ Գիւղատեղիին զանազան կողմերուն վրայ կը նշմարուէին գիւղի մը յատուկ նշաններ, փլատակներ, ջուրերու աւազան, տուներ, խաչարձաններ։

ՇԱՀ ԲԱՂԻ

Գիւղը լաւ տեսարան ունէր, մաս մը դաշտային եւ մաս մը բլրային դիրքով։ Օդը գեղեցիկ էր եւ ջուրը առատ եւ անուշահամ։ 200է աւելի տուն բնակչութիւն ունէր, իր սեփական եկեղեցիով ու վարժարանով։ Երկրագործութեամբ ու այգեգործութեամբ կը պարապէին։

Համաձայն աւանդութեան մը, 450—500 տարի առաջ, պարսիկ Շահերէն մէկը, կը յարձակի Վանի վրայ, բայց կը յաղթուի, կը քաշուի գիւղին մօտակայ բլուրները, կը սպասէ պարսկական նոր զօրքերու ժամանման, կը հասնի օգնութիւնը, Շահը, գիւղին մօտ կը շինէ արհեստական բերդ մը ու. յաջողութիւն կը գտնէ։ Շահը հոս այգի կը տնկէ, անոր պտուղը կու տէ։ Այս յիշատակին համար գիւղը կոչուած է Շահ Բաղի։

Շահ Բաղիի խաղողն ու գինին համբաւաւոր էին։ Երկու լճակներ ունէր, որոնց մէջ կ՚ամբարուէին ոռոգման յատուկ ջուրերը։

Եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Ստեփաննոս, որուն կից էր վարժարանը։

ՍՂԳԱ

Փոքրիկ գիւղ մըն էր ասիկա, գրեթէ Այգեստանի այգիներուն միացած իր այգիներով։ Հազիւ 75—80 տուն բնակչութեամբ։ Ունէր իր եկեղեցին ու վարժարանը։

Շահ Բաղին, Սղգան եւ Այգեստանը միասին կը կազմեն Վասպուրականի ամէնէն այգեւէտ շրջանը։ Այս առթիւ տանք անունը քանի մը տեսակ խաղողներու. սեւ խաղող՝ որուն տեսակներն են՝ խիչնայ խաղողը եւ ֆիեմիեր. ճերմակ խաղող՝ որուն մէկ տեսակն է «այծի պտուկը»։

ԱՒԱՆՑ

Վանէն չորս քիլօմեթր հեռու էր, դէպի հիւսիս կ'իյնար. Տոսպի նաւահանգիստն է եւ ամէնէն կարեւորը Վանայ Ծովակին համանման բոլոր գիւղերէն։ Գիւղը դաշտային էր, ծառախիտ ու այգեշատ. այգիները կը տարածուէին հիւսիսային կողմը։ Օդը հիանալի էր, տուները միայարկ ու երկյարկ էին, շատերը անոնցմէ ունէին նաեւ պարտէզներ։

Աւանցիները նաւավարներ էին, իրենք կը շինէին իրենց նաւերը, ունէին նաւաշինարաններ, ուր կը պատրաստէին ապապրուած նաւերն ու նաւակները։ Ծովակին վրայ աշխատող նաւերէն մեծ մասը, այս գիւղի վարպետներուն գործն էր, անոնց մէջ մեծեր ալ կային, 18-20 եւ աւելի թօն տարողութեամբ։

Աւանցը հին է, Մեսրոպ երէցի գրածին նայելով, Քրիստոսի 360 թուականին Մեծն Ներսէսը, Վասպուրականէն անցնելով, հանդիպեր է այս գիւղը, հաւնելով անոր դիրքին, օդին եւ ջուրին, պահ մը հոս ապրեր է եւ մեկնած պահուն, օրհներ է զայն, ըսելով «Մի նուազեսցես ի բարութեանց քոց յաւիտեան»։

Տարուան որոշ եղանակներու մէջ, երբ ճահիճները կը շատնային, այն ատեն մժեղները բաւական կը նեղէին բնակչութիւնը: Մարդիկ քաջառողջ, աշխոյժ էին: Աւանցը դաշտային էր եւ բաց, երբ հովերը կը փչէին, այն ատեն, ալիքները ցամաքին վրայ կը փռուէին եւ կը յառաջանային, կը մտնէին փողոցները, շատ անգամ վտանգներ հասցնելով, այս անպատեհութենէն ազատուելու համար, քանի մը անգամներ, զանազան ժամանակներու մէջ, գիւղը փոխադրուած է լճափէն հեռու: Հին գիւղին եկեղեցին եւ տեղը այժմ ծովուն մէջն են: Նոր Աւանցը, վերջերս աւելի լաւ դիրք ու կլիմայ ունէր:

350—400 տունէ կը բաղկանար Աւանցը, ամբողջովին հայաբնակ: Կը զբաղէին այգեգործութեամբ. նաւավարութեամբ, նաւաշինութեամբ եւ աղ կը պատրաստէին: Ծովուն մակերեւէն ցած տեղերու վրայ մեծ փոսեր կը փորէին, լճին ջուրը մէջը կը լեցնէին, ջուրը՝ արեւու տաքէն կը շոգիանար շաբաթներու ընթացքին, ու տակը կը մնար բորակ կոչուած աղը, որու վրայ շահաւէտ առեւտուր կ'ընէին, որպէս թէ աղ պատրաստելու արհեստը Մեծն Ներսէսէն սորված են, ատոր համար, երբ աշխատութիւննին կը վերջանար կ'ըսէին. «Աստուած ողորմի Ներսէսի հոգուն»:

«Ծովու մակերեւոյթէն աւելի ցած ածուներ կը փորեն 10—30 մեթր հեռաւորութեամբ, կամ՝ որչափ որ կ'ուզեն, այդ ածուները նեղ ջրանցքներով, ծովուն հետ հաղորդակցութեան մէջ կը դնեն, եւ այս եղանակով, ամէն օր ջուրը «կօտ»ով (չափ մը) կը նետեն ածուէ ածու, մինչեւ վերջին ածուները, որոնց մէջ պիտի լինի բորակն, որոյ բուն ածուին եւ իրեն նախորդի մէջ եղած սահմանին վրայ ալ միեւնոյնը հաստատած են, այսինքն՝ եռատանի փայտ մը, որմէ կախած են թիակ անունով փոս եւ քառակուսի կօտ մը՝ որուն մէկ կողմը բռնելու տեղ շինուած լինելով, դիւրութեամբ եւ շարունակ ջուր կը նետեն վերջին բորակնոցի ածուներուն մէջ: Այս թիակը չափ մըն է, որ քանի օխա ջուր կ'առնէ, տակոց ճղօրի (սալընճաղ) նման կախուած լինելուն պատճառաւ, որպէս յիշեցի, մարդ մը, ամենայն դիւրութեամբ կարող է այդ քանակութեամբ ջուր փոխադրէր։ Իւրաքանչիւր օր, 1500 կօտ կը նետեն եւ չորս ամիս այսպէս շարունակ, ամառ եղանակին, սոյն ջուրին փոխադրութեան գործողութիւնը կը կատարեն։ Բորակնոցի վերջին ածուներու մէջ, ջուրը միշտ կեցած է շոգիանալու համար, որ արեւու տաքութեան առջեւ միշտ տեղի ունենալով, աղի ջուրը կը թանձրանայ եւ այսպէս սկսած օրէն 120 օր ետքը, վերջին ածուներու մէջ բիւրեղացած բորակին յատակը նստած կ'ըլլայ 3—5 մատ թանձրութեամբ, եւ ապա սղոցով, քառակուսի կը կտրեն ու կը վաճառեն շատ աժան, օխան՝ 5—6 փարայի։ Այս եղանակաւ միլիոնաւոր օխաներ կը գոյանան, եւ կը ղրկուին Վան, Բաղէշ, Սղերդ եւ Պարկաստան»։

(ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊՍ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ)

Բորակը կը գործածուի օճառի, ճերմակեղէնի եւ վառօդի մէջ։ Վանայ ծովուն ջուրը 300էն մէկ համեմատութեամբ աղ կը պարունակէ։

Աւանց գիւղին մօտ դաշտագետին մը կար, անմըշակ, քարքարուտ տեղ մը, տատասկներով ծածկուած, ուր մէկը, Վանէն կամ շրջակայ գիւղերէն պանդխտութեան երթալու ստիպուէր, իր ազգականներն ու բարեկամները իրեն կ'ընկերանային մինչեւ այս խոպան արտը՝ ճամբու դնելու համար զինքը, հոս է որ «մնաք բարի»ներու, «երթաք բարի»ներու տարափը կը տեղար, ու հոս է որ ճամբու դնողներն ու մեկնողները կ'արտասուէին, այս պատճառով ալ այս դաշտագետինը կոչուած էր «Վայվայ թարլասը»։

Ես ալ հոսկէ անցայ, տեսայ լացողները, եւ լացի լացողներուն հետ, բայց մէկը չկար որ լար ինծի համար…, մեր գիւղը հեռու էր, մայրս կը գտնուէր լեռներէն անդին…։ Մօրս փխրուն սիրտը եղաւ մեր «Վայվայ թարլասի»ն…

ԱՐԾՐՈՒՆԻՔ

Համաձայն մեր աւանդական պատմութեան, Արծրունիները սերած են Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւոր Ադրամելէք որդիէն, որ Սանասար եղբօր հետ միաբանած՝ հայրը սպանելով Հայաստան փախաւ, ուր հիւր եղաւ Ախլաթի Մելգոն թագաւորին:

Վաղարշակ Ա.ը հաստատեց այս նախարարութիւնը, ու անոր պաշտօն տուաւ թագաւորին առջեւէն քալել ձեռքը արծիւ մը բռնած. ասկէ կը հետեւցուի թէ «արծիւ ունիք» կամ Արծրունիք անունը, նախարարական պաշտօնէն ծագած է: Բայց դեռ կայ ստուգաբանական ուրիշ ձեւ մըն ալ: Կը կարծուի թէ Արծրունիներու նախնական հայրենիքը Աղձնեաց Աշխարհն էր, որուն Արզն *գաւառի անունէն առաջ եկած ըլլալու է «Արզրունի» յորջորջումը, ապա վերածուած Արծրունիի:*

Ռազմագէտ ու քաջարի զօրավարներ, իմաստուն թագաւորներ ու իշխաններ տուաւ այս տոհմը: Գագիկ Արծրունին Ժ.րդ. դարուն մէջ շատ զօրանալով ընդդիմացաւ Բագրատունիներուն եւ Վանի մէջ հիմը դրաւ Արծրունեաց թագաւորութեան, 908ին: Արծրունի թագաւորներ եղած են Գագիկ, Աշոտ Դերենիկ, Աբուսահլ Համազասպ, Գուրգէն Խաչիկ, Աշոտ Սահակ, Սենեքերիմ Յովհաննէս: Այս վերջինը 1021 թուականին իր երկիրը յոյներուն տալով, փոխադրուեցաւ Սեբաստիա: Այս թագաւորութիւնը վերջացաւ 1070ին:

ԲԶՆՈՒՆԵԱՑ ԿԱՄ ՎԱՆԱՅ ԾՈՎ

Հայկայ թոռը, Մանաւազի որդին, Բազ, բնակեցաւ Վանայ ծովու հիւսիս-արեւմտեան ափերուն վրայ, որուն անունով կոչուեցաւ Բզնունեաց Ծով:

Հայաստանի աղի լճերէն ամէնէն մեծն է. դարերու ընթացքին յորջորջուած է նաեւ Նայիրի Ծով, Նայիրի վերին ծով, Բզնունեաց Ծով, Տուշպանայի Ծով, Վա-

նայ Ծով։

Ծովու մակերեսէն 5637 ոտք բարձր է, ջուրի խորունկ եւ հսկայ տարածութիւն մը՝ զարմանալի քմայքներով։ Երկայնութիւնն է 123,5 քիլոմեթր, լայնութիւնը՝ 51։ Առատութեամբ բորակային աղ կը պարունակէ, որ մաքրիչ յատկութիւն մը ունի։ Բորակ աղին պատճառով՝ լողանքը հաճելի է, լողանքէն ետքը, մորթը կը կակուղնայ ու կը փափկանայ։

Ծովը հմայիչ տեսարաններ ունի, գեղածիծաղ են ափերը, եւ իր ծովեզերեայ գիւղերը՝ ծառախիտ, աշխարհագրական բացառիկ դիրքով։ Բազմաթիւ գետերու, վըտակներու, առուներու աւազանն է, որոնց մէջ նշանաւոր են Առեստ (Պէնտիմահի) Սեւ կամ Մարմետի գետ, Խօշապայ կամ Անգղայ գետ։

Վանայ Ծովը ձկնառատ է, կարեւոր ձուկերն են տարեխն ու կողակը։ Ապրիլ 15էն մինչեւ Յուլիսի վերջերը միայն ձուկ կ'որսացուի, ձկնորսութիւնը աճուրդի կը դրուէր կառավարութեան կողմէ։ Ձկնորսութիւնը այսպէս տեղի կ'ունենար։ Գետին մէկ ծանծաղ տեղը, թումբ կը շինէին փայտերէ, որուն մէջ տեղ տեղ ծակեր կամ անցքեր կը թողուէին, որոնց մէջ կը թաղէին կողովներ, բերաննին ուղղուած դէպի ծովը, ձուկերը ծովէն կ'ելլէին, կը մտնէին գետը ու հոսանքն ի վեր յառաջանալով, կը ստիպուէին մտնել կողովներէն ներս, ու ա'լ դուրս չեն կրնար ելլել։ Երբ օդը ամպոտ էր կամ երկինքը կ'որոտար աւելի շատ ձուկ կ'որսացուէր։ Ձուկը կը ծախէին թարմ կամ աղած։

Ծովակը շրջապատուած էր բարեբեր գաւառներով, ընդարձակ դաշտերով, այսպէս Գաւաշը, Հայոց Ձորը, Վանը, Առ բերանին, Ալճաւազը եւ Ախլաթը, Վանայ ծովակը օղակի մէջ կ'առնէին։ Ծովը առեւտրական յարաբերութեան միջոցն է ընդմէջ Վանի, Մուշի եւ Բաղէշի։ Աւանուց նաւավարները կը տիրէին այս ծովակին՝ իրենց յանդգնութեամբը եւ ճարպկութեամբը, ամէնէն աննըպաստ օդին իսկ, ցերեկ ու գիշեր, առանց կողմնացոյցի, համարձակօրէն կը նաւարկէին, փոխադրելով մեծ քանակութեամբ վաճառելի նիւթեր: Շատ անգամ, հայերը մըտածած են շոգենաւ մը գնել ծովուն վրայ, բայց ամէն անգամ հանդիպած են թիւրք կառավարութեան արգելքին:

Վանայ Ծովը միշտ կը բարձրանայ, փորձերը եկած են հաստատելու որ, ան ամէն տարի շահաստակութեան կ'ելլէ նոր հողեր գրաւելով, 1909ին՝ երեք մեթր բարձրացած էր: Այս մակընթացութեան պատճառով բազմաթիւ արօտատեղիներ, գիւղեր, այգիներ, ջրաղացներ ու եկեղեցիներ ջրամոյն եղած են:

Ծովը ուղտի նստուածքին դիրքը ունի. պարանոցը կ'երկարի դէպի հիւսիս-արեւելք, այս պարանոցին վրայ՝ ժամանակին կառուցուած է եղեր մեծ կամուրջ մը, որուն երկայնութիւնը՝ Սրուանձտեանցի ըսածին նայելով, Պոլսոյ կամուրջին 15 անգամը եղած է: Կամուրջին քանդուելէն ի վեր, ճամբան՝ երկու օրուան մէջ կտրելիք տարածութեան չափ երկարած է:

ԿԵՆԴԱՆԱՆՑ

Փոքրիկ գիւղ մը, Այգեստանի հարաւակողմը կ'իյնայ: Ունէր Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը եւ բաւական հնութեամբ: Կոչուած է Առաքելաշէն. կը կարծուի թէ Թադէոս ու Բարդուղիմէոս առաքեալներու ատենը շինուած է ան եւ անոնց կողմէ ալ օծուած: Խորանին մէկը նուիրուած է Թադէոս Առաքեալին, եւ միւսը՝ հայրենասէր Մուշեղ վարդապետին, որ մասնակցած է Վարդանանց պատերազմին, ու վերադարձին՝ Կենդանանց գիւղը կը հանդիպի ու հոն ալ կը վախճանի:

Այգեստանի եւ Կենդանանցի մէջտեղը կը գտնուէին քարահանքեր եւ հանքային ջուր մը, որ ծանօթ էր Բորոտի Աղբիւր անունով: Կենդանանցի մօտերը կային երկու բլուրներ, Ջուխտակ եւ Ժամտուն անունով, որոնց վրայ, ժամանակին կառուցուած են եղեր երկու եկեղեցիներ, խիտ անտառի մը մէջ։

Կենդանանցը քարի հանքեր ունէր, որոնցմէ կը հանէին ջաղացքի եւ պատերու յատուկ քարեր։ Գիւղը բըլըրակի մը կողին վրայ շինուած էր։

ԲԵՐԴԱԿ

Կենդանանցի հարաւ-արեւելակողմն էր, մէկ ժամ հեռու անկէ, ձորակի մը կողին վրայ փռուած։ Ջուրն ու ծառաստանը քիչ էին, ունէր տասնեակ մը այգիներ միայն։ Ս. Յովհաննէս էր եկեղեցիին անունը։ Քովը կը գտնուէր վարժարանը։ Տեղացիները՝ կայտառ եւ աշխոյժ էին, լաւ ձիրքերով ու գեղեցիկ դէմքով։ Քովը կը տարածուէին հին Բերդակին աւերակները։

ԾՎՍՏԱՆ

Տաս քիլոմեթր Վանէն հեռու էր, դէպի հարաւ, հարթ դաշտի մը մէջ, լաւ տեսարանով՝ պատուական ջուրով ու օդով, պտղատու եւ անպտուղ ծառաստաններով։

Ծվստանը երկու մասի կը բաժնուէր, հայկական եւ քրտական, երկու ժողովուրդներն ալ հողագործ էին, իրարու հետ հաշտ կ'ապրէին։ Եկեղեցի ունէին ու Օսմ. Սահմանադրութենէն վերջ դպրոց ալ ունեցան։ Ծվստանը ունէր հնութիւններ, տուներու հիմնաքարերէն ոմանք անեղծ ու անաղարտ բեւեռագրեր ունէին. մօտերը կային երկու գիւղերու փլատակներ, հին շէնքերու հետքեր։ Գերեզմանատան մէջն էր Ս. Յովհաննէսը։

Ծվստանէն դէպի հիւսիս, Արտամետ—Վան ճամբուն վրայ էր համեստ աղբիւր մը «Բաշի Աղբիւր» անունով։

Ծվստանցիք կը սիրէին պանդխտութեան երթալ, մանաւանդ Պոլիս։

ԿՌՆԿՎԱՆՔ

Բարձր ու լայնանիստ բլուրի մը վրայ կը գտնուէր այս վանքը, երբեմն քանդուած ու թալլուած ու շատ անգամներ ալ նորոգուած։ Հիանալի տեսարան, ջուր ու օդ ունէր, կը նայէր ծովակին ու Վանին։

Կախարդական էր հորիզոնը։ Վանքը ունէր այգի եւ վարելահող։

Համաձայն կրօնական աւանդութեան մը, «մի օր, երբ քահանան պատարագ կը մատուցանէ, գինին կը պակսի, կռունկ մը յանկարծ եկեղեցիի պատուհանէն ներս կը մտնէ եւ կ՚իջնէ սեղանին վրայ, քահանային առջեւ, իր բերան բռնած հասուն ողկոյզ մը խաղողի, պատարագիչը կ՚առնէ զայն ու ճմլելով գինի կը պատրաստէ եւ խորհուրդը կը կատարէ»։ Սակէ՝ իր անունը, Կռնկվանք…։

ԱՐՏԱՄԵՏ

Վանէն վերջ, Տոսպի ամէնէն հին ու մեծ քաղաքն էր։ Վանայ լճին հարաւ արեւելեան ափերուն վրայ կառուցուած։ Եռանկիւնաձեւ, ապառաժ սարատափի մը վրայ, հրաշալի դիրքով եւ կախարդիչ տեսարաններով։ Երկու ժամ հեռու էր Վանէն։ Բնակիչներն էին թիւրք եւ հայ։ Թիւրքերը ճնշիչ մեծամասնութիւն ունէին։ Եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Աստուածածին։

Արտաշէսը, երբ դեռ մանուկ էր, Երուանդ թագաւորէն հալածուած. Սմբատ Բագրատունի իշխանին միջացաւ փախցուեցաւ Պարսկաստան, քանի մը օր, Արտամետի քարածերպերու մէջ պահուըտեցաւ. տարիներ վերջ, երբ փախստական գահաժառանգը, Դարեհի օրով տիրեց հօրենական գահին, յիշեց Արտամետը, իր հին թաքստավայրը եւ հրամայեց որ զայն վերածեն գեղեցկակերտ քաղաքի մը, բերդերով ու պալատներով։ Արդարեւ, Վանի լճին դէմը, անոր կապոյտ ու գգլիչ շունչին տակ, կառուցուեցաւ Արտամետ։ Անոր դէմն է Սիփանի բարձրահայեաց կատարը, եւ Վանի սիգապանծ բերդին հմայքը։ Արտամետը ունէր լայն ճամբաներ։ Այս քաղաքին գեղեցկութիւններուն մէջ՝ պատեցուց իր մարմնական գեղեցկութիւնը, Ալանաց պճնասէր ու լենական Շամիրամը, աչագեղ Սաթենիկը։

Շամիրամի առուն, քաղաքին հարաւ-արեւելքէն կը հոսի, կտրելով քաղաքին երկայնութիւնը, այս ջուրը Արտամետի կենդանութեան բազկերակն է, ան է որ կ'ոռոգէ պարտէզներն ու այգիները։

Հայկական թաղը եռանկիւն ապառաժին ծայրն է, իսկ թրքականը՝ ծառերու խորութեան մէջ կորսուած խորհըրդաւոր անկիւն մը։

Տարուան չորս եղանակներուն մէջ, մանաւանդ ամառը, Շամիրամ առուի ջուրը, հարիւրաւոր ճիւղերու բաժնուած, այգիներու մէջէն եւ թաղերէն կարկաչահոս կ'երթար ու անոր երգը միանալով սաղարթներու խարշափին՝ կը զինովցնէր մարդը։ Հասարակաց ճամբուն վրայ կը գտնուէր սառնաջուր աղբիւր մը, հետագայ աւանդութեամբ.

Մծբնայ Ս. Յակոբ Հայրապետը, այս աւանէն անցած ատեն, կը տեսնէ որ Արտամետի մերկ աղջիկները կը լոգնան աղբիւրին ակին մօտ, ու չեն քաշուիր իրմէ, կը շարունակեն լոգնալ ու զուարճանալ։ Հայրապետը կը պայրանայ ու կ'անիծէ քաղաքին աղջիկները։ Այն օրէն ի վեր անոնց գլխու մազերուն մէջ ճերմակ մազեր կան մանկութենէ սկսեալ։

Արտամետցիները հողագործ էին, բայց ունէին նաեւ այգիներ, մանաւանդ հրաշալի պարտէզներ, անուանի պըտուղներով։ Այդ պտուղներէն նշանաւոր էին անուշահոտ խնձորը, «Արտամետի խնձոր» անունով ծանօթ, որոնց 3-4 հատը օխա մը կը կշռէր՝ բուրումնալից էին, մեծ եւ կարմըրուկ, անոնց հոտը երկար ատեն կը դիմանայ։ Խնձորը քաղցրահամ էր. մեծ քանակութեամբ, թէ ծովի եւ ցամաքի ճամբով, կը տանէին զանազան գիւղեր ու քաղաքներ ծախելու։

Արտամետի առաջին անկիւնը, ապառաժին վրայ Բերդ կը կոչուի, անոր վրայ շինուած էր Ս. Սարգիս զօրավարի անուամբ մատուռ մը, ասոր քովն էր գերեզմանը:

Երկրորդ անկիւնը կ'անուանէին Տէր Յուսիկան որդւոյ պառեկ: Երրորդ անկիւնին վրայ էր եկեղեցի մը: Այս տաճարներէն զատ, կային նաեւ Ս. Շմաւոն, Թուխ Մանուկ, Ս. Զօրք, Ս. Յակոբ կոչուած աղօթատեղիները: Ոստանէն Վան երկարող խճուղին Արտամետէն կ'անցնէր:

Նշանաւոր էր նաեւ Արտամետի «չարանօք» կոչուած ընկոյզը, այնքան բարակ էր կեղեւը, որ ծառէն վար ինկած ատենը կը ճաթէր:

Այգիներուն թիւը կը հասնէր 400ի: Այգիներուն մէջ հայերը ունէին գետնատարած, ցած պատերով քանի մը մատուռներ, Ս. Պուտախ Պէկ, Կարմիր Խաչ, Կաթաչաչախ, Ս. Թալալոս, այս վերջինը, այսահարներու, ջղային տկարներու, խելակորուսներու սուրբն էր: Այս տեսակ հիւանդութիւն ունեցողները. այս սուրբին կը դիմէին, մոմ կը վառէին, խունկ կը ծխէին ու քովը, քանի մը հաւկիթ դնելով, կը հեռանային, ո՛վ որ առաջին անգամ տեսնէր այս հաւկիթները — թիւրք, քիւրտ, հայ — իրաւունք չունէր զանոնք իւրացնելու:

ԿԱՂԵՏԱՆՑ

Արտամետի այգեստաններու արեւմտակողմը, քառասունըհինգ վայրկեան հեռու կը գտնուէր Կաղետանց կոչուած ծովեզերեայ վայրը, հին շէնքերու աւերակներով: Փոքրիկ անտառի մը մէջէն կը տեսնուէր Ս. Յովհաննէս ուխտատեղին:

Շամիրամայ Առուն Կաղետանցի քովէն կ'անցնէր: Խորունկ ու արագընթաց: Առուին երկու եզերը կային մեծ ու յղկուած քարեր, որոնց վրայ բեւեռագիր արձանագրութիւններ կը գտնուէին, հաւանաբար Շամիրամ թագուհիին օրուընէ մնացած:

Կաղեստանցի մօտերն էր «Թաշմիլի Տէր» կոչուած փորուածքը. բաւական դժուարութեամբ կարելի էր ներս մտնել, մուրճով փորուած քանի մը սենեակներ կային ներսը։ Այս քարայրէն քիչ մը հեռու կը գտնուի վիթխարի քարերով շարուած տեղ մըն ալ, Ըղտատուն անունով, ունի երկու կանգուն լայնութիւն, 2½ խորութիւն եւ 15 լայնութիւն, ասոր վրայէն կ'անցնի Տամիրամայ գետը։

Ս. ԽԱՉ

Լերան մը թեւին վրայ կ'իյնար հինաւուրց այս վանքը. հսկայ տաճարներով եւ ճաշակաւոր. բերդի մը պէս պարսպապատ էր։ Այս վանքին մօտ կը գտնուէր «Կուսանաց այրը», ուր ապաստանած են, ըստ աւանդութեան, Դիոկղետիանոս կայսեր օրով, Ս. Հռիփսիմէ ու Գայիանէ կոյսերը իրենց քառասուն ընկերուհիներով։ Անկէ հեռանալու ժամանակ, Վարագայ լեռնէն կ'անցնին, ու հոն, ծերպի մը մէջ կը թաղեն Կենաց Փայտին մէկ կտորը՝ որ տարիներ յետոյ, Թոդիկ ճգնաւորին տեսիլքովը գտնուեցաւ։

Վանայ Այգեստանի հարաւը կ'իյնար վանքը, երկու ժամ հեռու, լայնածաւալ եւ բարձր բլուրի մը կողին վրայ, շինուած կոփածոյ քարերէ։ Օդը, ջուրը, մանաւանդ տեսարանը հմայիչ էին։ Վանքին քովերը քարահանքեր կային։

ԿՈՒՌՈՒՊԱՇ

Ընդարձակ բլրադաշտի մը վրայ շինուած էր Կուռուպաշը, լայն ու փռուած նստուածքով. Այգեստանի արեւելակողմը եւ մէկուկէս ժամ հեռու անկէ, մօտ հազար տուն բնակչութեամբ։ Ունէր Ս. Ստեփաննոս անունով եկեղեցի մը։ Ուխտատեղին էր Ս. Յովհաննէսը։

Կուռուպաշին մօտն էր «Էկ Մար» (մէկ տուն — քիւրտերէն) կոչուած հին գիւղի մը աւերակը, որոնց մէջ կը տեսնուէին քայքայուած եկեղեցի մը եւ երեք աղբիւրներ։ Կը կարծուի թէ, Կուսուպաշը մեհենական կառուած մը եղած է ժամանակին, կռապաշտ տեղ մը, ուրկէ առաջ եկած ըլլալու է իր անուան յորջորջումը. ըստ ոմանց՝ Թիւրքերէն «Բուրու պաշ» (չոր գլուխ) բառերէն կազմուած է։

Վանեցի եւ յայտնի յեղափոխական Վազգէն Տէրոյեանը, 1897ին, ձմրան, այս գիւղին մէջ սպաննուեցաւ, վանեցի Արշակին եւ չատալցի Միքոյի հետ։ Գիւղին անուանակոչութեան համար այս աւանդութիւնը կը պատմուի.—

«Պարսկաստանի Շահերէն մէկը կռուի կու գայ Օսմանցիներուն վրայ, գիշեր մը, իր բանակով, այս գիւղին մէջ կը մնայ, հանգստանալու համար, ձիերուն համար գարի կ՚ուզուի, գիւղացին իր ունեցածը կու տայ, յաջորդ օրը, կրկին գարի կը պահանջեն, գիւղացին չունէր որ տայ, պարսիկները կը տանջեն գիւղապետը, կը ծեծեն սաստիկ. ան կը պոռայ. «Է՛լ չմնաց, չոր գլուխս մնաց»։ Ասոր համար ալ գիւղը կոչուեցաւ «Բուրու Պաշ»։

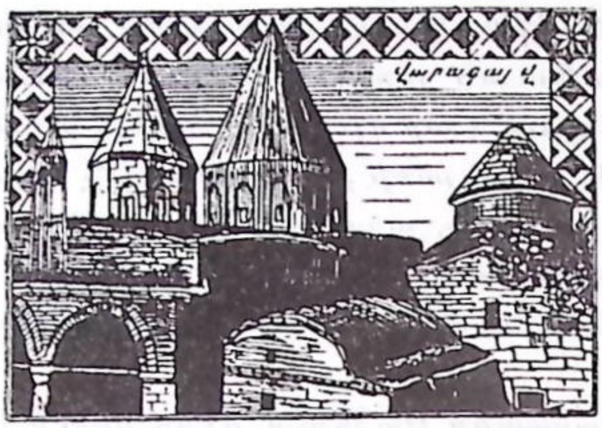

ՎԱՐԱԳ ԵՒ ԻՐ ՇՐՋԱԿԱՆԵՐԸ

Վանի արեւելեան կողմն է այս փառայեղ լեռը։ Այգեստանի եւ այս լերան մէջտեղը կը տարածուի դաշտագետին մը, որ աւազուտ ըլլալուն համար կը կոչուի աւազցոց, *տարին անգամ մը ձիարշաւ կը կատարուի այս խոպան դաշտին մէջ։ Քիչ մը աւելի հեռուն, լերան քղանցքին մօտիկ, ընտիր հողերով ու ջուրով դաշտագետինը ծանօթ է Ուրբաթ Սուու անունով, իր գետակին պատճառով, ապա կը հանդիպինք* Զռիկ *աղբիւրին, որ մէկ մեթր բարձրէն կարկաջելով կը բխի, ջուրը յստակ է ու պաղ։ Քանի մը ձորակներ ու մէկ երկու դար ու փոսեր անցնելէն վերջ, դէմդ կ'ելլէ Վարագը։*

Վարագայ լեռները, հիւսիսէն հարաւ, երկու զուգահեռական գիծերով կ'ընթանան, կազմելով նեղ հովիտ մը, որուն մէջէն, պաղորակ աղբիւրներ գլգլալով կը հոսին, որոնցմէ նշանաւոր է Սպարանջան աղբիւրը։

Վարագի վրայ հին ատեններ ինը եկեղեցիներ կային, որոնցմէ մի քանին կիսախարխուլ։ Վարագայ արեւմտեան կողմը գտնուող եօթը աղօթատեղիներէն միայն երկուքը կանգուն կը մնային մինչեւ համաշխարհային պատերազմի երրորդ տարին։ Ս. Նշանը, կոփածոյ քարերով, մեծ եւ փառաւոր, չորս քառակուսի սիւներու վրայ նստած, հոս կային Տրդատի եւ Գր. Լուսաւորչի հին պատկերները, աջ դասին մէջ կը գտնուէին Արծրունեաց Սենեքերիմի եւ Պետրոս Գետադարձի շիրիմները: Տաճարը գմբէթաւոր էր եւ պատկառելի: Վանքը լայն տեղ բռնած էր եւ ունէր բազմաթիւ սենեակներ, երկյարկանի, պատշգամաւոր, ու որոնք կը շրջապատէին ընդարձակ բակը: Պարսպապատ էր, ունէր լեռնային գեղեցիկ օդ ու տեսարան եւ մանաւանդ կաթնահամ ջուր:

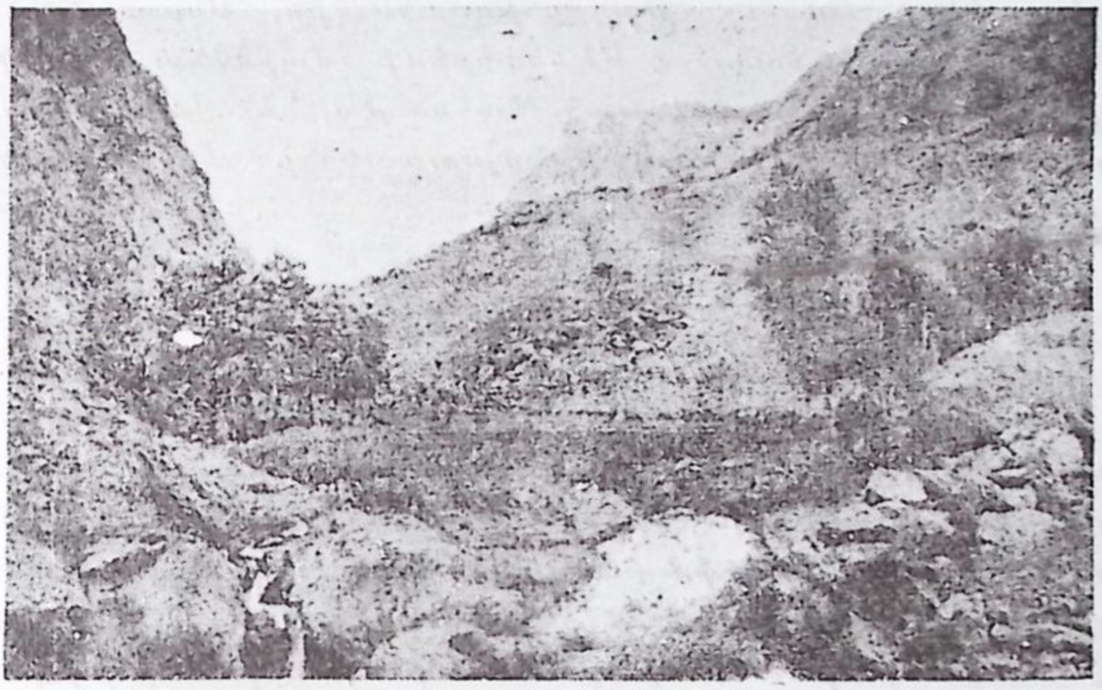

ՎԱՐԱԳԱՅ ՁՈՐԸ, ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՐԶԱՆՔԻ ՎԱՅՐԸ

Վանքը ունէր պտղատու եւ անպտուղ ծառեր: Վանեցիներու ուխտատեղին եւ ամարանոցն էր Վարագայ վանքը, ուր շաբաթ երեկոներուն կու գային զուարճանալու: Պարտէզը կը կոչուէր «դրախտ»: Վանքը զարգացած է Խրիմեան Հայրիկի օրով, ա՛լ դադրած է «թէքքէ» մը ըլլալէ, այլ՝ եղած է մտային դարբնոց մը իր սեփական վարժարանով, թանգարանով ու գրադարանով: Հոս, հայ գիւղացի որբերը եկան ուսում առնելու եւ մանաւանդ ծանօթանալու հողին ու ցանքին հետ, կամ՝ «պատկուելու մայր հողին հետ», օր մը դառնալու համար ճարտար երկրագործներ։ Այս վանքը տուաւ ձեռներէց կրօնականներ եւ ուսուցիչներ։ Խրիմեան Հայրիկը 1864ին հրատարակեց «Արծուի Վասպուրականի» թերթը եւ 1872ին ալ հիմը դըրաւ Գիւղատնտեսական վարժարանին։

Հնուց ի վեր, Վարագայ լեռը ապահով թագստոց մը նկատուած է, իր լեռնակատարներն ու ձորերը ապաստան տուած են Սմբատ Բագրատունիին, Արտաշէս Բ. Արշակունիին եւ Հոռոմեաց կայսրուն՝ Վարագայ Ս. Նշան վանքին հոգատար եղած են Աշոտ Իշխանը, Սենեքերիմը եւ անոր կինը, Խաչուշ թագուհին։ 1022ին, Սեբաստիայէն Վարագ փոխադրուած է Սենեքերիմի մարմինը։ 1534ին, վանքը կողոպտուած է Շահ Թահնազէն, եւ Վանը մանելով սպաննած է 15 հազար հայեր։ 1648ի երկրաշարժին մեծապէս վնասուած է Վարագը։

ԳԱԼԻԼԻԱ

Վարագայ լերան արեւելեան կողմը, սիւնանման ապառաժ մըն է, նեղ գագաթով, բարձր հասակով։ Հոսկէ գտնուած է Հոռոմէ կայսրին պարանոցի «կենաց փայտը», որուն համար ալ ուխտատեղի դարձած է։ Վերելքը վտանգաւոր է, քիչեր կը յաջողին բարձրանալ անոր գագաթը։ Ըստ աւանդութեան, ով որ 40 անգամ, անվտանգ կերպով անկէ վեր ելնէ ու իջնէ, իր գործը պիտի յաջողի։ Մէկը կրցած է 38 անգամ ելնել ու իջնել, բայց յետոյ վար ինկած ու մեռած է։ Այս յանդուգն ուխտաւորը — Մալխաս — թաղուած է Ներքին Վարագայ գերեզմանատան մէջ։

Սիւնը կէս կարմիր գոյն ունի։ Գլխուն վրայ, հազիւ հինգ հոգի կրնան նստիլ։ Հաճելի է անկէ դիտել արեւածագը։

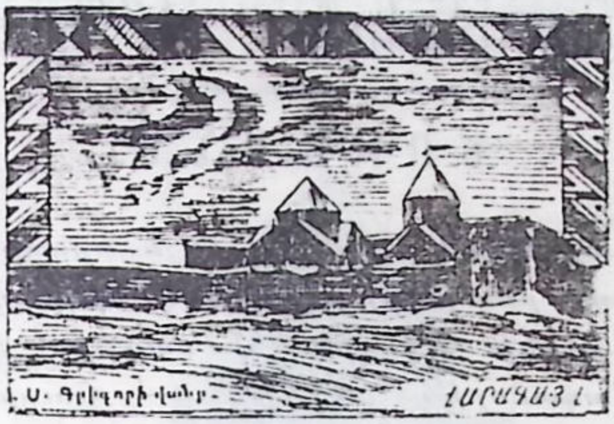

Ս. ԳՐԻԳՈՐ

Կոփածոյ քարերէ շինուած էր այս եկեղեցին, ընդարձակ հովիտի մը մէջ, լերան կուշտը։ Ունէր զուարճալի վայրեր ու ծառաստան։ Ջուրն ու օդը առողջարար։ Վանքը կառուցուած էր Լուսաւորիչէն։ Ունէր արտեր, մարգագետիններ եւ կանանչ լեռնակողեր։ Առուակնման աղբիւր մը կը հոսէր իր քովի բլրակողէն։

Վերի Վարագն ալ ունէր իր սուրբը. այժմ աւերակ. Վարագայ «Գլուխ»ի բերանը կը գտնուէր, ամէնէն բարձր դարատափի մը վրայ։ Հոս էր «Յիսուսեան» հռչակաւոր աղբիւրը։ «Գլուխ»ին (ձոր) մէջն է Սպարանջան աղբիւրը, Խրիմեան Հայրիկի սիրական աղբիւրը։ Այս ձորը կանանչուտ ու ծաղկաւէտ էր, ուր կը գտնուէին մանաւանդ կակաչն եւ գինարբուքը։

Վարագը եղած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան փոխադրական գործունէութեան մեծագոյն հանգոյցը, հոս, թաքըստոցներու մէջ կը պահուէին զէնքերն ու ռազմամթերքը։ Կարեւոր թաքստոց մըն էր Ս. Գրիգորը, ուրկէ, 1908ին, Դաւոյի դաւաճանութեամբ երեւան հանուեցան զէնք ու փամփուշտ։ Այս լերան վրայ շատ անգամ հնչեցին մեր քաջերու զէնքերը։ Հոս կ'երթար վանեցի երիտասարդը իր ռազմափորձերը կատարելու եւ իբր ռազմիկ պատրաստըւելու: «Երկրէն» մեկնող կամ «երկիրը» վերադարձող խումբերը հոս կը հանգչէին։

ՇՈՒՇԱՆՑ

Վարագայ լերան արեւմտեան ստորոտը կը գտնուէր այս գիւղը, Հայաբնակ էր, արհեստով երկրագործ, կ՚արտադրէր նաեւ գինի։ Գիւղին հիմնադիրը կը նկատուի Սենեքերիմ Թագաւորին աղջիկը, — Շուշանը։ Գիւղին ջուրը կը հայթայթուէր Վարագէն, պաղ ու յստակ։ Համեստ խրճիթի մը ծածքին տակ կը գտնուէր Շուշանիկի դամբարանը։ Այս գիւղին մօտերը կը գտնուէր «Փերուզ նահատակի գերեզմանը», կրօնի համար զոհուող կին մը անտարակոյս.

Շուշանցի մօտ էր նոյնպէս Կարմրուորայ Ս. Աստուածածին վանքը, չինուած Թադէոս Առաքեալէն. ունէր սքանչելի տեսարան։

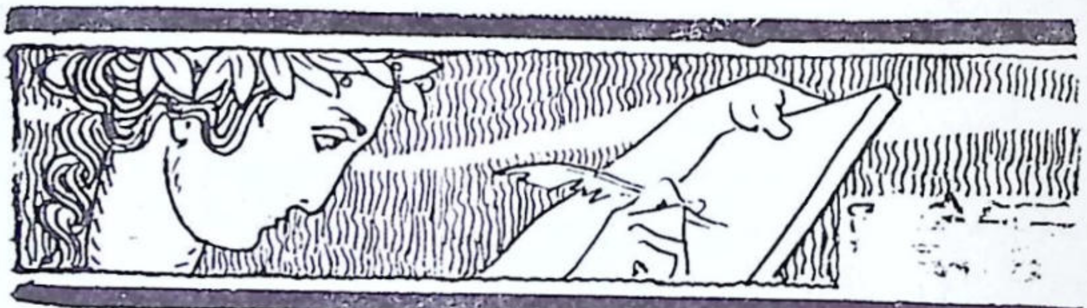

ՎԱՆԱՅ ԾՈՎՈՒՆ ԿՂԶԻՆԵՐԸ

Ս. Խաչ ԱՂԹԱՄԱՐ

ԱՂԹԱՄԱՐ

Վանայ ծովուն հռչակաւոր կղզին է այս. ծովու մակերեսէն 5528 ոտք բարձր։ Աղթամարը ժայռոտ է եւ անտառիկ. իբր ամրոց գործածուած է Արծրունիներու ժամանակ։ Կղզիին զարդը կը կազմէր իր եկեղեցին, Ս. Խաչ անունով։ Գագիկ Արծրունին ամրացուցած էր կղզին։ Իր զինուորներէն զատ, 6000է աւելի բանուորներ աշխատցընելով, կանգնեցնել տուաւ հսկայ բուրգեր, հաստկուռ աշտարակներ, ամբարտակներ շինել տալով ընդարձակեց կղզին, պարսպեց զայն չորս կողմէն, շինեց նաւահանգիստ մը, բերդեր, պալատներ, շտեմարաններ, զօրանոցներ, զինարաններ, բոլոր այս շինութիւններու հետքերն անգամ չկան, միայն կանգուն կը մնար եկեղեցին։

Էջ մը մեր պատմութենէն։

Նախիջեւանը՝ Սիւնեաց եւ Վասպուրականի սահմաններուն վրայ գտնուելով, Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց նախարարական տուներուն միջեւ կռուախնձոր դարձած էր. Սմբատ Ա.ը, խնդրոյ առարկայ գաւառը նը-

ւիրած էր Սիւնեաց Սահակ իշխանին, առանց Գագիկ Արծրունիի քաղաքներուն կարեւորութիւն տալու: Գագիկը այս կարգադրութենէն նեղուած, միացաւ Ատրպատականի ոստիկանին ու քալեց Սմբատի վրայ, կռիւները արիւնալի եղան եւ Հայաստանի համար վտանգաւոր: Սմբատը պարտուեցաւ, ու երկիրը թշուառութեան մատնուեցաւ, հայրենիքի այս աւերն ու անկումը շատ ազդեցին Գագիկի վրայ, զղջաց, լուր ղրկեց Սմբատին՝ որ հաշտուին, միացած բանակով դէմ ելլեն Իւսուֆին. Թագաւորը արդէն յուսահատած էր, չհաշտուեցաւ, մնաց քէն, Գագիկը խղճահարեցաւ: Այս եւ դեռ քանի մը մեղքերու թողութեան համար, շինել տուաւ Ս. Խաչը, որուն շինութիւնը սկսած է 915ին եւ վերջացած 921ին: Ճարտարապետը եղած է Մանուէլը:

Աղթամարը, Արծրունեաց Տան կաթուղիկոսական աթոռն եղած է: Եկեղեցին շինուած է սրբագան քարերէ, կարմիր գոյնով, որոնք փոխադրուած են Բաղէշի Կառմըխուղի հանքերէն: Խաչաձեւ է շէնքը, սիւներ չունի, կաթուղիկէն կոնաձեւ է եւ 18 կողմեր ունի, պատերը ուղղակի իրարու չեն միանար, այլ՝ մէկ մէկ մեթր իրարմէ հեռու են, աշտանակաձեւ հնգանկիւն յաւելուածական պատերը կը գոցեն գլխաւոր պատերու բացը, ներսէն կազմելով կիսաբոլորակ խորշեր, պատուհանները նեղ ու երկար են, ընդամէնը 16 հատ:

Եկեղեցիին վերին եզրերը քիւ ունին, որոնց տակերը կան կենդանիներու քանդակներ: Գօտի մը կը գրկէ շէնքին մէջքը, մանր քարերէ շինուած է ան, ապա իրարու մօտեցուած, միակտուրի ձեւ առած, անոր վրայ այլ խաղողի, բոյսերու եւ զանազան տեսարաններու քանդակներ կան, ամբողջ պատերը զարդարուած են մարդոց եւ կենդանիներու քանդակներով: Կամարները պայտաձեւ են: Սեղանի երկու կողմերուն վրայ գծագրուած են պատկերներ՝ Նոր Կտակարանէն:

Եկեղեցիին ներսը, հարաւային պատին վրայ, օդին մէջ առկախուած կը մնայ Գագիկի եւ արքայական ընտանիքին յառկայուած աղօթատեղին. կիսաբոլորակ, կամարակապ բացուածքներով, զարդարուած է նոյն քանդակներով, եղան, խոյի, վագրի, առիւծի, այծի, փղի, հորթի կիսարձաններով: Մուտքը կը բացուի պանդակատունէն, վերնատան դրան առջեւը, առիւծ մը ու վագր մը կը կենան, գլուխնին ծռած՝ իբր նշան հնազանդութեան: Ասոնցմէ աւելի վերը կը գտնուի եղնիկի մը, արծիւի մը քանդակներ:

Եկեղեցին երեք դուռ ունի:

Հռչակաւոր քանդակներն են.—

Գագիկ Արծրունիի բարձրաքանդակը, արեւմտեան պատին վրայ, մէկ ու կէս մեթր բարձրութիւն ունի, Գագիկը ձախ ձեռքին մէջ բռնած է եկեղեցիին մանրաքանդակը եւ աջ ցուցամատով կը ցուցնէ զայն, քովն է Յիսուսի քանդակը, որուն ձեռքին մէջ գիրք մը կայ հետեւեալ մակագրութեամբ. «Ես եմ աշխարհի լոյսը»: Գագիկի գլխուն վրայ ակնակուռ թագ մը դրուած է, լուսապսակի մէջ առնուած. վերարկուն՝ նախշուած ու ճարմանդուած է կուրծքին վրայ:

Գագիկի ուրիշ քանդակ մըն ալ կը գտնուի արեւելեան պատին վրայ. Գագիկը հոս ծալլապատիկ նստած է, աջ ձեռքը՝ գաւաթ մը. իսկ ձախ ձեռքը երկարած է ողկոյզի մը, երկու քովերը՝ կան երկու սպասաւորներ, մէկը նուռ կը քաղէ եւ միւսը՝ խաղող:

Ապա կու գան հետեւեալ ցցաքանդակները.—

Երկու արջեր կը կռուին, անոնց քով երկու քոթոթներ կան: Առիւծ մը՝ թռչունի թեւերով, արծիւ մը՝ աղաւնի մը ճանկած, գառնուկի գլուխով թռչուն մը, շուն մը՝ որ կը հալածէ նապաստակ մը, եւ ուրիշ մը՝ որ կը վազէ այծեամին ետեւէն, յովազ մը, չորս ոչխարներ, երկու առիւծ, երկու աղաւնիներ՝ կտուց կտուցի, տասը հատ մարդու գլուխ, դարձեալ առիւծ մը, թռչուններ, թառող աղաւնիներ, օձեր, ճագարներ ու վերջապէս հարիւրներով:

Արեւելեան պատի վրայ՝

Ադամը՝ մատը պարզած, տակը արձանագրութիւններ՝ Աւետարանէն, յետոյ բազմաթիւ կենդանիներ, թռչուններ՝ որոնք դրախտի կենդանիները կը խորհրդանշեն։ Կենաց Ծառը, Եւան եւ օձը՝ որ փաթթուած է ծառին, Եւան՝ Բարւոյ եւ Չարի գիտութիւններու խնձորը կ՚ուտէ, ու կը համոզէ Ադամը, որ իրեն հետեւի։ Ապա՝ Եղեկիէլ, Սամսոն՝ որ առիւծին բերանը կը խոթէ, Ամովս, Ս. Թէոդորոս, Ս. Սարգիս, Ս. Գէորգ, այս երկուքը նստած են ձիերու վրայ, մէկը վիշապ մը կը սպաննէ եւ միւսը յովազ մը։

Մուհամէտի քանդակը հիւսիսային պատին վրայ է. կան նաեւ Յովհ. Մկրտչի, Թադէոսի, Բարդուղիմէոսի, Գր. Լուսաւորչի, Սաւուղի, Սամուէլի, Գողիաթի, Դաւիթի, Յովնանի, Աբրահամի, հրեշտակներու. Ազարիայի, Ստեփաննոսի, ճագարներու, թռչուններու, այծերու եւ դեռ շատ մը քանդակներ։ Բոլոր քանդակները իրենց աչքերու խոռոչին մէջ կապոյտ ուլունքներ ունին։

Ս. Խաչի երկարութիւնն է 15.40 մեթր, լայնութիւնը՝ 12,60, բարձրութիւնը՝ 20։ Մանուէլ ճարտարապետը, այս շինութեամբ, մեզի տուած է ամէնէն զարդարուն ու ճոխ տաճարներէն մէկը, իր ճարտարապետական բարձր ոճով։

Կղզիի հիւսիս-արեւելքը, հրուանդանի մը վրան է աշտարակին աւերակը։ Աղթամարը ունէր իր թանգարանը, հոս կը գտնուէր գորշագոյն եւ երկնաքարի ձեւով տաշուած, երկու ոտք տրամագծով եւ մէկ ոտք բարձրութեամբ վէմ մը՝ երկու երեսները բեւեռագրութեամբ զարդարուած։ Արձանագրութիւնը կարդացուած ու ընդօրինակուած է Շուլցի, Լէյէրտի, Տէրոյլի, Մորտմանի, Սէյսի, Հայր Ներսէսի եւ Կ. Պատմաճեանի կողմէ։ Այս վերջինիս մեկնութեան համաձայն, յիշեալ արձանագրութիւնը Մենուասի Ջրմուղիներուն յիշատակարանն է։

Տարիներու ընթացքին, ջուրերը բարձրացած եւ հողեր գրաւած են կղզիէն, կամ՝ երկրաշարժներու ցնցումներէն՝ ցածցած է ցամաքը, վիթխարի կէտ ձուկի մը կը նման, հարաւէն հիւսիս երկարած, հսկայ, ապառաժուտ գլուխը հիւսիսի կողմը կը գտնուի, ջրերէն վեր ցցուած բերդանման։ Պարիսպներ, բերդեր, աշտարակներ, պալատներ շէնքեր եւ արքայական պարտէզներն ու ճեմելավայրերը ի սպառ անհետացած են։ Կղզիին մէջտեղը չոր ու բուսազուրկ է, իսկ եզերքները՝ տեղ տեղ վայրի քանի մը ծառեր կան, ընկոյզի, նուշի եւ թուզի։ Փոքրիկ այգի մըն ալ կը գտնուէր արեւելակողմը։

Կղզին շատ մեծ չէ, 40—50 վայրկեանի մէջ նաւակով մը կարելի է իր շրջանը ընել։ Պոչին ու գլուխին մէջտեղն էր եկեղեցին, վեհարանը, թանգարան-գրադարանը, ժառանգաւորաց վարժարանը. վանականներու եւ ուխտաւորներու յատկացուած շէնքերը, որոնք մեծ բակ մը կ՚եզերեն։ Մեծ դուռ մը ունէր որ կը բացուէր նաւահանգիստին վրայ։ Բակին մէջ թաղուած են շատ մը կրօնականներ։ Աղթամարը անկախ կաթողիկոսական աթոռ եղած է Դաւիթ կաթողիկոսի օրով, 1113ին, որուն կրօնական թեմերն էին Հայոց Ձոր, Գաւաշ, Կորճկան, Ջերմաձոր, Անձեւացիք. Մոկք, Խիզան, մինչեւ Տիգրանակերտ։

Թովմաս Արծրունիին նայելով, կղզին ժամանակին ունեցած է աղբիւր մը, որ ոռոգած է եղեր այգիները, ծառաստանները, մինչդեռ հիմայ, այդ աղբիւրին հետքն անգամ չկայ։ Աղթամարը իր գործածելիք ջուրը կը հայթայթէր հորերէն, որոնց թիւը տասի մօտ էր։ Հորերը շինուած են լճափին մօտերը, ցած տեղերու վրայ, որոնց վրայ հաստատուած են դէմ դէմի երկու սիւներ, վերէն ամրացուած գերանով մը. այս գերանին կապուած է ձող մը, որուն մէկ ծայրէն դոյլ մը, եւ միւս ծայրէն ալ քար մը կախուած է. քարը կը ծառայէ դոյլին ծանրութիւնը հակակշռելու, թեթեւցնելու. այս եղանակով՝ ամէն մարդ, նոյնիսկ պատանի մը կրնայ ջուր քաշել հորէն։

Դէպի հիւսիս, ապառաժը, ջուրէն կը բարձրանայ պատի պէս ցից, շուրջ 200—250 մեթր պատկառազդու հասակով։ Ապառաժին մէկ ծայրը կը կոչուի «Թռչնոց ժամ», որովհետեւ հոն կը հաւաքուին Աղթամարի բազմահազար թռչունները ու կ'երգեն... բայց աւելի շատ կը ճչան։ Ուրիշ մէկ սրածայր գլուխն ալ կը «Թռչնոց քաղաք» անունը կը կրէ։ Ապառաժին վրայ կը գտնուէին քանի մը քարայրներ, խորունկ ու անմատչելի, ատոնցմէ մէկը կը կոչուի «Նոր այր», գտնուած է 1909ին. վտանգի պահուն հոն կը պահուէին վանքին արժէքաւոր իրերը։

Շուրջ քառասուն տեսակ թռչուններ կ'ապրէին կղզիին մէջ, արօր. ճայեակ, բադ, սագ, բազէ, աղաւնի, ագռաւ, սարեակ եւ ճնճղուկներ։ Բացի քանի մը վայրի կատուներէն, ուրիշ չորքոտանի չի գտնուիր։ Զկնկուլի մեծութեամբ, տեսակ մը թռչուն կար, որ ապառաժին երեսներուն վրայ, տակէ տակ կը շարէր իր ցախաբոյնը, որոնց թիւը քանի մը հազարի կը հասնէր, հաւկիթները մեծ էին, ամէն գարնան կը հաւաքուէին ու նաւակներով Վան կը տարուէին ծախուելու։ Կղզիին օդը հաճելի էր, ամառը տաք չէր ըներ, ու ձմեռը՝ ցուրտ։

Աղթամարի հարաւային ծայրը, կղզիէն վաղուց անջատուած միակտուր ժայռի մը ծայրը կը տեսնուէր, ջուրերէն շրջապատուած, աննշան ու փոքրիկ կղզի մը, քարընկէց մը հեռու, երբ ջուրը կը ցածնար, կղզեակը քիչ մը աւելի կը մեծնար, ու կը տեսնուէր ամրոցի մը հաստ պատը։ Այստեղ կը գտնուէին Արծրունի Թամար թագուհիին աղօթատեղին եւ Յովհաննէս Դրասխանակերցի պատմաբանին շիրիմը։ Տասնեակ մը եկեղեցիներէն կը մնար Ս. Խաչը եւ կիսաւերակ եկեղեցի մըն ալ Ծակ Քարէն անդին, ապառաժին արմուկին մօտերը, հարաւային կողմը։

Կղզիին հարաւային ծայրը, կը գտնուէր քար մը «Ռաֆֆի քար» անունով, որուն վրայ, տարիներ առաջ, Ռաֆֆին նստած՝ գրեր է իր «Ձայն տո՛ւր, ո՛վ ծովակ» երգը։

1900էն ի վեր. վերջ տրուած էր կրօնական վարժարանին եւ անոր տեղ բացուած էր որբանոց մը 150 աշակերտներով, Լեռնապարի հայ գիւղերուն ուսուցիչներ կը պատրաստէր։ Վաղամեռիկ Օհան Կարօն Աղթամարի աշակերտներէն էր։

Քանի մը անգամ Թիւրքերու կողմէ ռմբակոծուած է. վերջին անգամ, 1905ին, Անդրանիկը իր խումբով Պարսկաստան փոխադրուելու ատեն, մատնուեցաւ ու յարձակումի ենթարկուեցաւ: Եկեղեցիին գագաթի խաչը վար ինկաւ ու ալ չկրցան տեղը դնել: Սպաննուեցաւ Յակոբ անունով աշակերտ մը:

Աղթամարը տուած է յեղափոխական կրօնականներ ալ, Դանիէլ ու Եղնիկ վարդապետները:

Աղթամարը, հարաւէն հիւսիս 25—30 վայրկեանի ճամբայ է (ոտքով), արեւելքէնարեւմուտք՝ 15:

ԱՌՏԷՐ

Վանայ Ծովակին չորս կղզիներէն ամէնէն փոքրն էր Առտէրը: Աղթամարին կը պատկանէր: Մեծ կրեայի մը նստուածքով: Աղթամարէն մէկ մղոն հեռու էր: Աւանդութիւն մը ունի իր անուան շուրջ:

«Օր մը, Գրիգոր Նարեկացին, ըստ իր սովորութեան, գետնամած կ՚աղօթէր իր ձեմարանի լերան վրայ, ձայն մը կը լսէ հիւսիսէն, աչքերը դէպի ծով կը դարձնէ, կղզիին վրայ կը տեսնէ Ս. Կոյսը, Յիսուսը գրկին մէջ. ձայնը կը կոչէր.

— Գրիգո՛ր, ե՛կ առ Տէր:

Այս տեսիլքէն կու գայ կղզիին մկրտութիւնը: Մատուռ մը ունէր Ս. Աստուածածին անունով: Բնակելի չէր կղզին: Ձմրան վերջերը, Աղթամարի ոչխարներուն իբր արօտատեղի կը ծառայէր: Այս կենդանիները նաւակներով հոն կը փոխադրուէին. ուր կը մնային 20—30 օր, մինչեւ որ Գաւաշի ձիւները հալէին ու դաշտերը կանաչէին: Ձըմեռը շատ հաճելի էր, իսկ գարունը՝ կախարդական:

Բազմաթիւ վայրի ծառեր կը բուսնէին հոս, կանաչաւէտ էր: Աղթամարի պէս թռչնաշատ էր, հոսկէ ալ հաւկիթներ կը հաւաքուէին, ու կը տարուէին ծախուելու: Աղբիւրի փոխան՝ քանի մը հորեր ունէր: Դէմէն կը տեսնուէին Գաւաշի հովիտը ու իր լեռները. Ցամաքէն շատ հեռու չէր:

ԿՏՈՒՑ

Վանայ ծովուն ամենէն ընդարձակ կղզիներէն, քիչ մը միայն փոքր Լիմէն։ Կրօնական անապատ մըն էր անապատական չարքաշ կեանքով։ Որպէս թէ Գր. Լուսաւորիչը, Հռոմէն վերադարձին, իր հետ կը բերէ Կենաց Փայտէն կտոր մը, երբ կղզիէն կ'անցնէր, նշխարներն ու Կենաց փայտը պոռացին. «Մեզ հոս ամփոփէ». խնդրանքը կատարուեցաւ, Լուսաւորիչը կղզիին վրայ, եօթ եկեղեցիներ շինեց ու եօթ նշխարները անոնց մէջ զետեղեց։

Կտուցը, այլազգիներէն շատ անգամներ կողոպտուած ու քանդուած, բայց կրկին վերանորոգուած է։ Կը պատմուի թէ, քիւրտ աւազակ մը, իր հրոսախումբով կղզին կը մտնէ, կ'ուզէ կողոպտել, վանահայրը դէմ կ'ելլէ, կը խնդրէ ու կը պաղատի որ վնաս չհասցնէ վանքին ու իր վանականներուն։ Աւազակապետը խնդիրքը լսելէ վերջ, մրջիւն մը կը վերցնէ գետնէն. գլուխը կը փրցնէ ըսելով. «Դէ՛հ, աղօթէ՛, եթէ աղօթքովդ մրջիւնը ողջուննայ. վանքին վնաս պիտի չտամ»։ Հրաշքը կը կատարուի, աւազակապետը ոտք վրայ քրիստոնեայ կը դառնայ եւ իբր լուսարար կը ծառայէ վանքին։

Կտուցի Ս. Կարապետը ճարտարապետական ուրոյն ոճ մը չունի եւ ոչ ալ տպաւորիչ կեցուածք։ Շատ խուցեր, ծոյլ ու յօրանջող կրօնականներ ունէր։ Ցամաքին վրայ գտնուող գիւղին մէջ՝ քանի մը արտեր, ձիթահանք մը, երեք խանութներ, Վանի մէջ՝ տուն մը, Պոլսոյ մէջ՝ կէս խանութ մը եւ Ռոտոսթոյի մէջ ալ պանդոկ մը ունէր։

Բաւական թիւով հին ձեռագիրներ կը գտնուէին իր մատենադարանին մէջ։ Թանկարժէք հնութիւններ կը պահուէին։

ԼԻՄ

Բոլոր կղզիներէն մեծ է Լիմը։ Վանի հիւսիս-արեւմտեան կողմը կը գտնուի Արճէշի մօտիկ, հարթ է, ունի մշակելի հողեր, արօտատեղիներ, քանի մը այգիներ, բանջարանոցներ, կ'արտադրէ սեխ ու ձմերուկ: Բաւական թիւով նշենիներ կային հոն:

Լիմն ալ Կտուցին պէս մենաստան էր, կրօնականները չարքաշութեամբ կ'ապրէին, կատարելապէս ճգնաւորնե՜ր, ունէին իրենց խցիկները: Ուսումէ զուրկ, անհող: Եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Գէորգ: Կոտորածներու ժամանակ, հոս կ'ապաստանէին շրջակայքի հայերը:

Կրօնականներու կեանքը ունէր իր սովորական կաղապարումը, աւանդամոլ ու տգէտ՝ կը յամառէին մընալ յետամնաց: Կիներուն արգիլուած էր կղզին երթալը, Երկար տարիներով միս չէին ուտեր, խոտաճարակ էին, կամ կաթով ու մեղրով կը սնանէին, օրը մէկ անգամ կը ճաշէին, կէսօրին միայն: Կ'աղօթէին ու կ'աղօթէին, այս էր իրենց յատկանիշը: Տարիներ առաջ, այս անապատին մէջ, ի յայտ եկած է բացառութիւն մը, գրագէտ ու Աստուածաբան կրօնական մը, Յակոբ եպիսկոպոսը:

Շրջակայ գիւղերու առատ նուէրներովը կ'ապրէին այս ձրիակերները: Լիմի ու Կտուցի կրօնականները աշխատած են միշտ հին մնալ, նմանիլ Սուքեալներուն, կամ կառչիլ անձնուրացութեան տխուր հաւատալիքին: Քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնը երբե՛ք ազդած չեն անոնց, իրենց կրօնական ծայրահեղ ու հակամարդկային ըմբռնումները զանոնք առաջնորդած են անվայել եւ այպանելի մահերու...:

Քանի մը նմոյշներ.

Կտուց Անապատէն, Յովհաննէս Մաժակունին, համբաւաւոր ճգնաւոր մը, 1890ին, փափաքած է Յիսուսի նըման փշեայ պսակով զարդարուիլ, ու վերջապէս «յիսուսանալ», լաթի մը վրայ փուշեր շարելով, գլխուն անցուցած է..., յետոյ, յանկարծ լաթը քաշելով ուշաթափ եղած է...:

Ուրիշ մը՝ ուզած է խաչուիլ, իր ոտքերը կոճղի վրայ զետեղելով, սկսած է գամել...:

Դեռ ինչե՜ր եւ ինչե՜ր...:

ՀԱՅՈՑ ՁՈՐ

(ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԻՔ)

Երուանդունիք (Երիթունիք), Վա՛սպուրականի հին գաւառներէն մէկն է, կը համապատասխանէ այսօրուայ Հայոց Ձորին։ Գաւառը՝ հարաւէն հիւսիս, աննշան լեռներով պարսպուած է, տեսակ մը ձորի նմանած է, բնակիչները հայ ըլլալնուն համար անուանուած է Հայոց Ձոր։ Կը գտնուի Դաւաշի, Նառախի, Նորդուզի, Թոշապի եւ Տոսպի մէջտեղը։

Կլիման բարեխառն է, օդը գեղեցիկ, ջուրը լաւ եւ հողը բարեբեր։ Ժողովուրդը հողագործ եւ անասնաբոյծ էր։ Գլխաւոր բերքերն էին ցորեն, հաճար, գարի, կորեկ, կըտաւատ, բակլայ, կանճրակ, ոսպ, սխտոր, սոխ, շողգամ, վուշ եւլն.։ Ծառաստաններէ ու այգիներէ զուրկ էր, հազիւ քանի մը գիւղեր պտղատու ծառեր ունէին։ Նշանաւոր գետերն էին Թօշպայ գետը, Կողնգէսը եւ Շամիրամի առուն։

ԽՕՇԱՊԱՅ ԳԵՏ

Անգղայ գետ ալ կը կոչուի։ Ծնունդ կ'առնէ Թոշապ գաւառի լեռներէն — Զուխէն եւ Գարահիսարէն, — նախ՝ բազմահարիւր վտակներէ, գետակներէ կը բաղկանայ, յետոյ միանալով՝ կը կազմուի Վասպուրականի մեծ գետերէն մէկը։ Ջուրը անուշ է, որուն համար ալ կոչուած է խօշ (անուշ) ապ (ջուր) այսինքն՝ Քաղցր Ջուր։

Գետը Թօշապն ու Հայոց Ձորը կը կտրէ, բազմաթիւ դաշտեր ու ծառաստաններ ջրելով՝ Իշխանի Գոմ կոչուած գիւղին մօտ ծովը կը թափի։ Կողնգէսն ու Շամիրամի առուն այս գետին ճիւղերէն են, անկէ բաժնուելով, առաջինը կ'երթայ Կղ-Տաշի եւ Անգղի արտերը ոռոգելու, ջաղացքները դարձնելու, իսկ երկրորդը՝ ուղղակի Վան կը մտնէ։

ԱՆԳՂԳԻՒՂ

Հայոց Ձորը բաղկացած է երկու մասէ, Վերի Հայոց Ձոր եւ Վարի Հայոց Ձոր։ Քաղաք չունի, կը բաղկանայ մեծ ու փոքր գիւղերէ։ Անգղ, Տոսպ գաւառի գիւղերէն է, Ոստան քաղաքին ենթարկուած, բաւականաչափ մեծ գիւղ մը, համանուն գետին աջ ափին վրայ, Արտամետի հարաւ-արեւելեան կողմը։

Հայոց Ձորի ամէնէն ծառաշատ վայրը հայաբնակ էր, հողագործական կեդրոն մը, հրաշալի տեսարաններով։ Մարգագետինով մը կը պատուէր գետէն։

Գետը, գիւղին մօտ դանդաղօրէն կ՚ընթանայ, կը տարածուի, ճահիճի կը վերածուի առատ եղէգներով։ Ամրան՝ մժեղները կը տանջեն տեղացիները, որոնք ստիպուած են, ամէն իրիկուն, ուշ ատեն, փթերէ խարոյկներ վառել, վերջապէս մուխ տալ, որ մժեղները փախին ու իրենք ալ հանգիստ քնանան։ Ցերեկները եւ իրիկունները, մժեղները ամպերու սեւով կը ծածկեն գիւղերն ու արտերը, մարդու քիթն ու բերանը կը մտնեն, կը նեղեն ժողովուրդը...։ Գիւղին մէջ աւերներ կը գործէ ճանճատենդը։

Անգղը՝ 100-120 տունէ կը բաղկանար, ունէր իր նախակրթարանը եւ Ս. Գէորգ անունով եկեղեցին։ Գիւղին մէջ կը գտնուէին երկու բլուրներ, Ս. Սարգիս եւ Ս. Ծիրանաւոր, իրենց վրայ ունեցած աւերակ եկեղեցիներու անունով։ Ընտիր էր այս գիւղին շողգամն ու խնձորը։

ԱՆԳՂԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Անգղէն ոտքով տաս վայրկեան հեռու կը գտնուէր Ս. Աստուածածին ուխտատեղին, փառաւոր եկեղեցի մը, ծառերու խտութեան մէջ կորսուած։ Հոս պահուած էր կոնդակ մը։ «Թադէոս առաքեալը, իրեն հետ ունենալով Քրիստոսի գեղարդը, Տիրամօր քօղը եւ խաչին շիւղը, քարոզելով եկաւ, հասաւ այստեղ, եւ տեսնելով գեղեցիկ դիրքը, ու բարձր եւ ահագին կուռքի մը պատկերը, որուն երկրպագութիւն կ'ընէին բազմաթիւ մարդիկ, շատ ցաւեցաւ որ մարդիկ, ճշմարիտ Աստուածը թողած, դեւական պատկերին երկրպագութիւն կ'ընէին։ Գիշեր մը, աղօթած պահուն, յանկարծ Տիրամայր Ս. Աստուածածին իրեն երեւցաւ, Աստուածորդին գիրկը, եւ ըսաւ, որ խորտակէ դեւական կուռքին պատկերը եւ տեղը տաճար մը շինէ, մէջը ամփոփելով իւղին շիշը, ի նշան «բժշկութեան ամենայն ախտաժէտաց». այսպէս ալ եղաւ, հիմը դրուեցաւ ուխտատեղիին, բայց շատ դժուարութեան հանդիպեցան, որովհետեւ, «երբ գիշերը, որմնադիրները պառկելու կ'երթային, դեւերը կը քանդէին հիւսուած պատերը ու քարերը կը տանէին, կը նետէին Անդղայ գետը...»։

Վանքին քով, Խօշապայ գետը, ժայռակոյտէ մը ինքզինքը վար կը նետէ դոռում-գոչումով, այս Ջրվէժը ծանօթ է Սաչան Սու անունով։ Գիւղին անուանակոչութեան մասին ալ յիշեալը կը պատմուի.—

Որմնադիրներու եւ դեւերու պայքարը շարունակուած է երկար ժամանակ, մէկը կը շինէր եւ միւսը կը քանդէր։ Դարձեալ, օր մը, Տիրամայրը կ'երեւայ Առաքեալին. «Խաչ մը օծէ՛ եւ իւղին շիշը վրան դիր, եւ պիտի տեսնես Աստուծոյ սքանչելիքը», կ'ըսէ, այսինքն՝ այս կերպով հիւսուած պատերը անխախտ պիտի մնան։ Հրամանը կատարուեցաւ, քարերը գետ նետող դեւերը «մարմնաւոր տեսքով, սեւ ագռաւներու պէս, կապուած մնացած էին», որոնց վրայ ինկան անգղ թռչունները, կոցեցին, կոցեցին՝ տարին Սաչան Սու Ջրվէժը նետեցին։ Այս դէպքի յիշատակին համար՝ վանքը կոչուեցաւ Անդղայ վանք, գետը՝ Անդղայ գետ եւ գիւղն ալ Անդղ...։

Թէ ինչո՞ւ Ջրվէժը Սաչան Սու կոչուած է, լսենք իր աւանդութիւնը։

«Երբ դեւերը իրենց սովորականին համաձայն, պատերը քանդելու եկան, շուտով անոնց ետեւէն հասան Աստուծոյ հրեշտակները, անգղ թռչունի կերպարանքով, իսկ դեւերը սեւ ագռաւներու կերպարանք առնելով եւ անոնց առջեւէն փախչելով գնացին ծովը լեցուեցան աղաղակելով՝ «սա-չէ՛-ան, սա-չէ՛-ան», որմէ կազմուած է Սաչեան, յետոյ՝ Սաչան...:

Վանքը երեք խորան ունէր. Ս. Յովհաննու Կարապետի խորանին քովը պատուհան մը կար, ուր՝ չոր քարէ մը «կաթ-կաթ կը բխի հրաշալի իւղ մը, որ ամէն վէրքերու դարմանն է»: Անգղայ վանքը, գետի ափին մօտ, իր բժշկող ջերմուկը ունի:

Գետին երկու եզերքները ծառախիտ էին:

ԻՇԽԱՆԻ ԳՈՄ

60—70 տուննոց հայ գիւղ մը: Գրեթէ ծովեզերք, ընդարձակ ծառաստաններ ունէր, պտղատու եւ անպտուղ: Եկեղեցիին կից էր վարժարանը: Հարաւ-արեւելակողմը կը գտնուէր Աստուածածին անունով եկեղեցիի մը աւերակը, հին ու մեծամեծ քարերով գերեզմանատուն մը:

Արեւմտեան կողմը կ'իյնար Առաքելոց Դար կոչուած բլուրը: Կը կարծուի թէ, Բէօչք գիւղին մէջ եղած իշխաններու գոմն ըլլալուն համար, յորջորջուած է Իշխանի Գոմ: Գիւղին տապանաքարերուն մէջ հետեւեալ արձանագրութիւնը կը կարդացուի. „Աստ սպանաւ մեծն ի նախարարս Ատոմ»: Հաւանական է որ Եղիշէի յիշած Գընունեաց տոհմի Ատոմն եղած ըլլայ:

Անգղայ գետին երկայնութեամբ, Անգղ եւ Իշխանի Գոմ գիւղերու մէջ կան Հիւր գոմ, Բէօչք եւ Մաչկագատակ գիւղերը. վերջինս՝ քրտական եւ հայ բնակչութեամբ, իսկ առաջինները զուտ հայ էին, ունէին իրենց եկեղեցին ու վարժարանները:

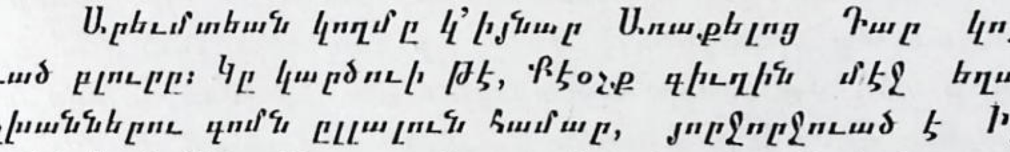

Ս. ԱԲՐԱՀԱՄՈՒ ՎԱՆՔ

Վանայ լճին արեւելեան կողմը, հնամի վանք մըն էր այս, նուիրուած Ղեւոնդ երէցի աշակերտ Աբրահամին: Վանքը կիսաւերակ էր: Մօտերն էր Խէք կոչուած գիւղը:

ԽՈՐԳՈՄ ԿԱՄ ՀԻՒՐ ԳՈՄ

Վարի Հայոց Ձորի գիւղերէն է Խոր Գոմը: Հայաբնակ էր, 45—50 տունուոր բնակչութեամբ: Տեսարանը հաճելի եւ պտղատու ծառերով: Գիւղին ցորենը նշանաւոր էր, որուն հացը համով կ՚ըլլար: Եկեղեցին կը կոչուէր Աստուածածին:

Կը պատմուի թէ, ժամանակին Խորգոմցիները կամ Հիւր Գոմցիները խնամութեան մը առթիւ կը գժտուին Աբրամեանցիներու հետ, անոնց դէմ ոխ կը պահեն, քանի մը տարի ետքը, 40 աբրամեանցիներ խնջոյքի կը հրաւիրեն՝ լաւ մը գինովցնելէ վերջ, կը խողխողեն զանոնք ու կը թաղեն տեղ մը, ատոր համար կոչուած Հիւրգոմ, այսինքն՝ հիւրերու գոմ: Այս գիւղին մօտերն է մատուռ մը, Վարդ Պատրիկ անունով, ուխտատեղի էր, ծովահայեաց ու հրաշալի տեսարաններով:

ԿԵՄ

Հայաբնակ գիւղ մը, Վանէն Շատախ երկարող ճամբուն վրայ, հազիւ քանի մը քառորդնկէց Խօշապայ գետէն հեռու: Շամիրամայ Առուն Կեմի վերեւէն կ՚անցնի եւ կ՚ոռոգէ արտերը: Գիւղին քովը, Խօշապայ գետին վրայ ձգուած է փայտաշէն մեծ կամուրջը: Գիւղացիները հողագործ էին: Նշանաւոր էր Կեմի սոխը, մեծ ու ճերմակ կեղեւներով:

Կիւկանցը Կեմ գիւղի արօտատեղիներէն էր, տեսակ մը ագարակ, բայց Աբրամեանցի երկու թիւրք պէյեր յաջողեցան բռնագրաւել զայն, որով Կեմի ժողովուրդը արնտեսական նեղութեան ենթարկուեցաւ ու ստիպուեցաւ տարագրութեան երթալ Պոլիս ու Կովկաս՝ իր հացը ճարելու համար։

Գիւղը արեւահայեաց էր, կռնակը կը գտնուէր լեռնանման բլուր մը, ուրկէ կ'անցնէր խճուղին։

ՀԻՐՃ

Դաշտային եւ թրքաբնակ գիւղ մը, քանի մը տուն հայեր միայն կը բնակէին հոս։

Ընդարձակ դաշտեր ունէր, ջրառատ էր, բայց ծառազուրկ, հազիւ քանի մը տասնեակ ուռի եւ բարտի ծառեր կը գտնուէին գիւղին մէջ։ Տեղացին հողագործ էր ու տգէտ։

Հիրճի արեւելքը կը գտնուէր հայկական ուխտատեղի մը։ 1915ին, այս գիւղին մէջ սպաննուեցաւ յայտնի յեղափոխական Իշխանը, Շատախցի Միհրան Մարգարեանի հետ, երբ Վանի կուսակալ Ճէվտէթի հրահանգով եւ ոստիկաններու ընկերացած, Շատախ կ'երթար քիւրտ եւ հայ ժողովուրդները հաշտեցնելու նպատակով…։

ՔԸՉԸԼ ՏԱՇ

Հիրճի հարաւ-արեւմուտք, հայաբնակ գիւղ մը, կրծկրած պառեկլի մը տակ։ Այս բլուրին գոյնէն առած է իր մկրտութիւնը։ Եկեղեցի մը ունէր առանց վարժարանի։ Եկեղեցին կը գտնուէր բարձր ապառաժի մը տակ։ Հողագործ էին տեղացիները։ Ամէնէն հարուստ եւ ազդեցիկ տունն էր Ռէս Փոխանենց տունը։ Շատ անդամներ արիւնէ ու սրածութենէ անցած է։

Ծիրանի չորս պարտէզներ ունէր։ Պտուղը կը հայթայթէր Արտամետէն եւ շրջակայ գիւղերէն։ Կողնգէս գետակը գիւղին վարէն կ'անցնէր ոռոգելով արտերը։

Ունէր բեւեռագրութիւն։

ՔԵՐԾ

Համանունն բարձրակատար ու ցից լեռներէն հինգ քիլօմէթր հեռու, թեթեւ վայրէջք ունեցող դաշտին մէջ հաստատուած էր գիւղը, ունէր իր վարժարանն ու եկեղեցին, հարիւր տունէ կը բաղկանար, բոլորովին հայաբնակ: Երկրագործութեամբ կը զբաղէր գիւղացին: Վտանգի պահուն կը քաշուէր լեռ ու զէնքով կը պաշտպանէր ինքզինքը: Քըզըլ Տաշէն մէկուկէս ժամ հեռու էր:

ԿՂԶԻ

Հայաբնակ գիւղ մը, Անկչտանցի մօտ: Հիանալի օդ ունէր, եւ ընդարձակ ծառաստաններ՝ որոնք պտղատու չէին: Կղզի կոչուած է անոր համար, որ Ծամխրամի առուն, գրեթէ ամէն կողմէ ջուրի օղակին մէջ առած է զայն:

ԽԱՐԱԿԱՆՑ

Թրքաշէն գիւղի արեւմտեան հարաւային կողմը, կէս ժամ հեռու անկէ: Ունէր իր եկեղեցին, Վանայ ծովակին մօտիկ, Քրմանց անունով աւերակ մը կայ. համաձայն տեղական աւանդութեան մը, «Քրմանց գիւղին չէն եղած տեղը, հոն կը բնակէին արհեստաւոր քուրմեր, որոնց գործն էր Աստուածաշէն գիւղին մէջ շինուած չաստուածներու թագեր կաղել, որով գիւղին անունը մնաց Քրմանց, ուր շինուած չաստուածական թագերը յետոյ կը բերէին Խարականց եւ հոն կը զարդարէին խառն ակերով, յորմէ ծնունդ առած է խառն ականց, որուն աղաւաղուած ձեւն է Խարականց:

ԽԱՌՆՈՒՐԴ

Քրդաբնակ գիւղ մը, հազիւ քանի մը տուն հայեր կը բնակէին հոն, բայց նախապէս զուտ հայկական գիւղ ձգած է, ուրկէ հոս ու հոն կը տեսնուէին հայ եկեղեցիներու, խաչքարերու, գերեզմաններու հետքեր։ Քիւրտ ազդեցիկ պէյերու բնակավայրն էր Խառնուրդը։

«Շամիրամայ Ջուրը, իր բաժնուած ճիւղերով, հոս 40 հատ ահագին ջրաղացներ կը բանեցնէ, եւ անոնց մեծ մասին, ուրոյն ուրոյն ջուր կու տայ՝ կազմելով հետաքրքիր եւ պատուական տեսարաններ։ Այս ջրաղացները, զորս տեղացիներէն Ձըլ—Աչ (Քառասուն Աչք) կը կոչուին սովորականէն մեծ տարբերութիւն ունին, որովհետեւ միեւնոյն ժամանակի մէջ աւելի քանակութեամբ ցորեն կ՚աղան, այս տարբերութեան պատճառն է ջրոյ առատութիւնը, ջրաղաց քարերը մէկ ու. կէս մեթր տրամագիծ եւ կէս մեթր բարձրութիւն ունին եւ կը դառնան կայծակի արագութեամբ։ Այս աղօրիներուն ջուրերը գիւղին առջեւը գալով, կը միանան, կը խառնուին իրարու, կը կազմեն ամբողջութիւն մը, այս պատճառաւ տեղւոյս անունը եղած է Խառնուրդ»։

Քանի մը քարընկէց հեռու կը գտնուի կամուրջ մը, Խաչ—Կամուրջ անունով, ճշմարիտ խաչ մը արդարեւ։ Խոշապայ գետը արեւելքէն կու գայ, այս կամուրջին տակէն անցնելով դէպի արեւմուտք կ՚երթայ, իսկ Շամիրամայ գետակը կու գայ հարաւէն եւ անոր վրայ, փոս կամուրջէ մը անցնելով կը դիմէ հիւսիս, ուրեմն՝ երկու գետերը զիրար կը խաչաձեւեն միեւնոյն կամուրջին վրայ։ Խաչաձեւ կամուրջին դիմաց, լեռնակարկառի մը վրայ կը նըշմարուի քանի մը տող սեպաձեւ արձանագրութիւն։

ՀԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ԲԵՐՔԵՐ

Հայոց Ձորը դաշտային է, հողը յարմար է մշակութեան։ Տեղացին օգտուած է այս առաւելութենէն, դարձած է հողագործ, կը ցանէր ցորեն, գարի, հաճար, կանճրակ, եգիպտացորեն, կտաւատ, վուշ, չողգամ, ճակնդեղ, սեխ, ձմերուկ, սոխ, սխտոր, բակլայ, լուբիա, լոլիկ, սըմբուկ ու ամէն կարգի բանջարեղէններ։

Բայց, հակառակ իր ծանր աշխատանքին, Հայոց Ձորեցիները միշտ նեղ էին տնտեսապէս, ուղղակի եւ անուղղակի տուրքերը, կաշառքները, կողոպուտն ու բռնագրաւումները կը ծծէին անոր արիւնն ու քրտինքը, ու կը թշուառացնէին զինքը, շատ անգամներ ալ, քիւրտերը՝ կառավարութեան հրամանով ու աջակցութեամբ կը ջարդէին, կը կողոպտէին ամբողջ շրջանը: 1896ի կոտորածները երեք ամիս տեւեցին հոս: 1915ի չարաչուք եղեռնը՝ բոլորովին ամայացուց այս հայնոցը…:

Խ Է Ք

Հնատատան գիւղէն մէկ ժամ հեռու եւ Հայոց Ձորի հարաւակողմը. հայկական գիւղ մըն էր: Ունէին Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը: Այս գիւղին հարաւ-արեւմտակողմը, 20 վայրկեան հեռուն կը գտնուէր ուխտատեղի մը, որ կը կարծուի թէ Վարդանանց պատերազմէն վերջը շինուած է: Վանքին մօտիկը ձկնատուն անունով տեղ մը կար, որուն համար կ'ըսուէր ձկնառատ լճակ մըն է եղեր:

Խ Ո Ս Պ

Հայոց Ձորի գիւղերէն էր, պզտիկ գիւղակ մը, Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը ունէր, հողը բարեբեր ու տեսարանը լաւ: Գիւղէն քառորդ ժամ հեռու կար Խոսպայ Ս. Աստուածածինը, կոկիկ վանք մը, թէեւ լքուած ու կէս մը ամայի, բայց ամէն տարի, շատ մը հաւատացեալներ ուխտի կ'երթային անոր:

ԽՕՇԱՊ

Ի հնումն Անձեւացեաց «Տէրութեան» եւ Մարդաստան գաւառի մասը կը կազմէր։ Բաժնուած է երկու գաւառակներու, Վերի եւ Վարի Խօշապ անուններով։ Կլիման բարեխառն է, ջուրը՝ լաւ, հողը՝ բարեբեր, ընդարձակ մարգագետիններով ու արօտավայրերով։ Նշանաւոր լեռներն են Զուխ, Սեւ, Պաղ Տաղ։ Ունի լեռնահովիտներ ու ձորեր՝ որսի թռչուններով ու կենդանիներով։ Տեղացիները աշխատասէր ու գործունեայ, կը զբաղէին երկրագործութեամբ, խաշնարածութեամբ եւ ձեռագործներով։ Անուանի էին գաւառին գոյնզգոյն շալերն ու շալվարները, ընտիր գորգեր։ Կ'իները այրերուն պէս կ'աշխատէին։

Խօշապը 80 գիւղերէ կը բաղկանար, 35,000 բնակիչներով, որոնցմէ մեծ մասը հայ, մնացեալը, քիւրտ, ասորի, եզիտի։ Ռազմասէր էին, ինքնապաշտպանութեան մէջ ճարպիկ ու անվախ, մանաւանդ քիւրտերը։

Վերի Խօշապի գիւղերն էին.

ՀԵՐԹՈՒԿ

Հայաբնակ էր, Ս. Գէորգ անունով եկեղեցի մը ունէր եւ վարժարան մը։ Ուսումնասէր էին ու մոլեռանդ կրօնասէրներ։ Այր ու կին հաւասարապէս աշխոյժ էին, աշխատասէր ու գործունեայ։ Ունէր ընդարձակ քարահանքեր։ Բովերը կը գտնուէին աւերակ բերդ մը եւ փոքրիկ ուխտատեղի մը։

ՓԱԿԱԿԱՏՈՒԿ

Բրտաբնակ փոքրիկ ու աննշան գիւղ մը։ Հողը ընտիր էր, կ'արտադրէր ամէնէն լաւագոյն ցորենը։ Ունէր երկու կիսաւերակ եկեղեցիներ, գերեզմանատուն մը, ինչ որ կը ցուցնէ թէ, ժամանակին հոս բաւական թիւով հայեր բնակած ըլլալու են։

ՔՌԷԼ

Քարքալոտ բլուրի մը կողերուն վրայ շինուած էր, քռա, քռէլ կը նշանակէ խիճ, քար, ուրկէ առած է իր անունը։ Եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Ստեփաննոս։ Ջրառատ էր, օդը լաւ, ծառաստան չունէր, հին, աւերակ բերդի մը հետքը կը տեսնուէր գիւղին մէջտեղը։

ԱԿՐԱԿ

Ակրակն ու Խաչ գիւղերը, հայաբնակ գիւղեր էին, բայց քրտական յարձակումներուն չկրնալով դիմանալ, տակաւ առ տակաւ լքեցին իրենց տուները։ Այժմ երկու գիւղերն ալ քրտաբնակ են։ Քովերը կան հայկական գերեզմաններ եւ եկեղեցիներ։

ՊԱՀԱՆՑ

Պաշիթայ լերան արեւելեան կողմը, փոքրիկ գիւղ մը, քրտաբնակ, բայց կը կարծուի թէ նախապէս հայկական գիւղ եղած է, բոլորտիքը խաչքարեր կան։ Պաշիթայ *լերան կողերուն վրայ, կային մարդակերպ մարդու մը եւ բազմաթիւ ոչխարներու արձաններ։ Ըստ աւանդութեան, ճգնաւոր մը՝ հովիւէն քիչ մը կաթ ուզած է, հովիւը պատասխանած է. «կաթ չմնաց»։ Ճգնաւորը կ՚անիծէ քարսիրտ հովիւը, որ կը քարանայ իր հօտին հետ։*

ԲՈՒԹԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Է

Վանքը կը գտնուի Կատուի Ձորի, Շինական, Ս. Սարգիս եւ Մանկանէզ լեռներու մէջտեղը։ Առաքելաչէն է, հաստատուն հիմերով ու պատերով եւ պարիսպներով։ Տարիներու ընթացքին քայքայուած է։ Քովը կը գտնուի Բութ անունով քրտաբնակ գիւղը։

ԽՐԱԽԱՆՑ

Խրախանց, Շկավականց եւ Իշխան գիւղերը, գրեթէ իրարու մօտիկ եւ ենթարկուած միեւնոյն դժբախտ ճակատագրին, բնիկ տարրը կոտորածներէն զերծ մնալու համար փախուստ տուած է, ու քիւրտերը գրաւած են երեք գիւղերն ալ։

ԿԱՍՐ

Փոքր գիւղ մը, հայ եւ քիւրտ բնակչութեամբ։ Եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս։ Ուխտատեղի մը ունէր Կիւզէլ Պապա անունով, ջերմի բժշկութեան համար, հոս կ'երթար հաւատացեալը։ Կը զբաղէին երկրագործութեամբ եւ խաշնարածութեամբ։

ՋԷՅՆԻՍ

Կէսը քիւրտ, կէսը հայ, պզտիկ գիւղ մը, շինուած էր բլուրի մը լանջքին վրայ, օդն ու դիրքը հիանալի, խոտառատ եւ ջրալից դաշտեր ունէր։

ՍԱԼԱԽԱՆԱ

Կարեւոր՝ իր հողային ընդարձակութեամբ, լայնածալ հողերով, մեծ գիւղ մը, փակած կարգ մը բլրակողերուն։ Օդն ու ջուրը անմահական էին, հողը՝ բարեբեր։ Ունէր եկեղեցի եւ վարժարան։ Բնական լճակ մը ունէր, գետակներու, առուակներու, անձրեւներու ջուրերը հոս կ'ամբարուէին, ու ամրան՝ արտեր ջրելու կը յատկացուէին։

Սալախանայի մօտը կը գտնուէր Աղկէօլ կոչուած աւերակ գիւղը համանուն լճակով։

ՓԱԿԱՆ

Քրտական գիւղակ մը։ Քովը, երկայն եւ ընդարձակ լերան մը վրայ քարափոր դուռ մը կար, որ «Աշոտայ Դուռ» կամ «Աշոտայ Բերդ» կը կոչուէր։ Լերան երկու կիրճերուն վրայ փորուած էին մեծամեծ խաչեր։ Դրան բարձրութիւնն էր չորս մեթր, լայնութիւնը՝ երկու, եւ խորութիւնը՝ մէկ։ Բերդին կողերուն վրայ, արձաններու պատուանդանի հետքեր կային։ Ունէր սենեակներ, շտեմարաններ՝ բոլորն ալ մեծ ու խոր փորուած։ Հաւանաբար իշխանական ապաստանարան եղած ըլլալու է։ Բեւեռագրութիւններ կան, բայց մեծ մասով եղծուած։

ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

Քրտական մեծ գիւղ մը, անուանի եղած է իր պէյերով, անհանդարտ և կռուազան։ Ոչխարարոյծ են բնակիչները, երկրին դիրքն ու ջուրը եւ ընդարձակ արօտատեղիները կը նպաստեն այս արհեստին։ Արեւելեան-հարաւակողմի լեռները գիւղին անունով Գարահիսար կը կոչուին, բազմաթիւ պաղ ակերով, որոնք կը միանան ու կը կազմեն Խօշապայ մեծ գետը։ Լերան հակընդէմ երեսէն վազող ջուրերն ալ, Գայլ անունով գետակ մը կը ձեւացնեն ու կը միանան Տիգրիսին։ Այս ջրաւէտ լեռը, մեր Արաքսին ալ բաժին կը հանէ իր ջուրէն, Կարմիր գետակ անունով։

ԽՕՇԱՊ

Պատմական ու հին բերդաքաղաք մը, Զուխ ու Գարահիսար լեռներէն բխող ջուրերէն առած է իր անունը։ (Խօշ-ապ — քաղցր ջուր) գետին երկու եզրերուն վրայ շինուած է քաղաքը, ունի ճամարակապ, գեղեցկաշէն, հին կամուրջ մը, գետը կ'անցնի Հայոց Ձորէն ու կը թափի Վանայ ծով։

Բերդաքաղաքը հնաքրքիր դիրքեր ունի եւ բարձր լեռնակարկառներ, որոնք իրենց բարձրութեամբ եւ ցըցունքներով սոսկում կ'ազդեն։ Հիմայ կիսախարխուլ վիճակի մէջ է, աշտարակները միայն անեղծ կը մնան։ Սենեակներու առաստաղները արաբական ճաշակով պատկերազարդուած են։ Ատեն մը, քիւրտ բէյերու պատկանած է։ Բնակիչներն են թիւրք, քիւրտ եւ հայ։

Ներքին Խօշապայ գիւղերն են.

ԱՐՋԱԿ

Ընդարձակ արտերով, մարգերով շրջապատուած գիւղ մը։ Պտղատու ծառեր քիչ էին, բայց օդն ու ջուրը՝ լաւ։ Զուտ հայաբնակ էր Արջակը, 150 տունէ աւելի, եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Գէորգ։ Կարեւոր ուխտատեղիներն էին Թուխ Մանուկ, Ս. Սարգիս, Ս. Սանդուխ, Գուշայ եկեղեցին։ Հողագործ էին, արթնամիտ, տուած է աշուղներ։ Այրերը թոյլ եւ մեղկ էին, կիները՝ իրենց այրերուն հակապատկերը կը կազմէին։

ՍԱՐԱՅ

Վերին Խօշապի կեդրոնական գիւղն էր Սարան։ Միւս գիւղերն են Ալխոռիկ, Բայապլիկ, Պօղազ Բէյէն։ Խարակոնիս՝ Վանէն միայն երեք ժամ հեռու է, հիւսիսի կողմը կ'իյնայ, Արչակի կամ Արչակու լճին արեւելեան ափը, ընդարձակ դաշտին վրայ. ծառազուրկ է, բայց կանանչաւէտ եւ արգաւանդ հողերով, շուրջ 200 տունէ կը բաղկանար։ Ս. Թադէոս անունով եկեղեցի մը ունէր, որուն շինողը եղած է Աշուղ Ջինակ անունով ժողովրդական բանաստեղծ մը։

ՋՈՒԽ ԳԵԱՏՈՒԿ

Պատմական լեռ մը հայերուս համար։ Փոթորիկ ունեցող լեռ մը՝ որ ամէն ձմրան՝ տասնեակ մը անցորդներու գերեզմանը կ՚ըլլայ։ Շատ բարձր չէ, բայց իր վերելքը սեպ է ու տանջալից։

Այս լեռնէն փչող ցուրտը, սուրի պէս մորթի ու ոսկորի մէջ կը մտնէ։ 96ին, այս տեղ, Վանէն դէպի Պարսկաստան մեկնող Պետոյի, Մարտիկի եւ Աւետիսեանի խումբերը, անհամաձայնութեան մը պատճառով իրարմէ բաժնուեցան, եւ հոս էր որ, ընկոյզի մեծութեամբ կարկուտը զարկաւ հայ նահանջող դժբախտները, լրացնելով քիւրտին արձակած գնդակին պակասը։

Ջուխ-Գեատուկի աջ թեւին վրայ կը գտնուին գերեզմանները՝ ինկած հերոսներու, «Գիւզէլ Դէրէ»ն։ Ջուխ–Գեատուկի Ջուխ կոչուած գիւղը, որ մինչեւ 1896ի համահայկական կոտորածը հայաբնակ էր, ասկէ յետոյ դարձաւ գիւղ մը, 20 տուներէ բաղկացած։

ԱՂԲԱԿ

Անձեւացեաց գաւառին արեւելակողմը կը գտնուէր Աղբակը եւ անկէ զատուած Ջուլա լեռներով։ Ունի առողջ կլիմայ, քաղցրահամ ջուր եւ բարեբեր հող։ Լեռնային է դիրքը, ամառը բարեխառն է, իսկ ձմեռ՝ ցուրտ։ Այս գաւառին մէջ կը բնակէին քիւրտ աշիրէթներէն Տէվանցիները, Շամսքցիները, Արտուշցիները եւ Շկակներ, որոնց ամբողջութիւնը 2500 տունի կը հասնէր, առ հասարակ վաչկատուն էին։ Նստակեաց քիւրտերը հայերէն խօսիլ գիտէին։

Տեղացիները յաղթանդամ, առոյգ եւ կռուող էին։ Կիները աշխատասէր, մանաւանդ քրտուհիները։ Գաւառը պտղատու ծառերէ զուրկ ըլլալով, պտուղը Պարսկաստանէն կը հայթայթէր։ Հայերը գիտեն գործել գորգ, կտաւ, շալ եւ բեաչախիկ (բրդէ հիւսուած թանձր ու դիմացկուն կարճ զգեստ մը)։ Ութսուն գիւղերէ կը բաղկանար, բնակչութեան մեծ մասը հայեր էին։

Աղբակու գիւղերն էին.

ՍՕՐԱՏԷՐ (ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ)

Հայկական գիւղ մը, Էջմիածին անունով կոկիկ եկեղեցիով մը։ Սրբատեղին ունէր լաւ տեսարան։ Գիւղը շրջապատուած էր աւերակներով։ Տափարակ դաշտի մը վըրայ էր գիւղը։ Ծառազուրկ էր։

ՍԵԿԱԼ ԻՇԽԱՆԻՆ ԲԵՐԴԸ

Սօրատէրի արեւմտա-հարաւը կ՚իյնայ այս հնութիւնը, մեծամեծ քարերով, որոնց վրայ կան խաչաքանդակներ։ Լայնաթեւ բլուրի մը վրայ շինուած է բերդը, քովերը կան քանի մը քարայրներ՝ սենեակներու մեծութեամբ։ Տեղացիները երբեմն աւերակներու ու քարայրներու մէջէն կը գտնեն մարդու ծունկ, գլուխ. հողէ ամաններ, եւ ուլունքներ։ Հաւանաբար հեթանոս դարերէ կու գայ այս բերդը։

Համաձայն տեղական աւանդութիւններու, Բարդուղէմէոս Առաքեալի ժամանակը, Աղբակի ժողովուրդը օձապաշտ կամ վիշապապաշտ էր։ Առաքեալը կու գայ հոս, քրիստոնէութիւն քարոզելու, Սեկալ իշխանը այն ատեն, կը տիրէր Աղբակի մեծ մասին, աղջիկ մը ունէր Վառվառէ անունով, որ բերդին վրայէն կը տեսնէ լուսեղէն մարդ մը (Առաքեալը), շրջապատուած երկու կողմէն երկու ուրիշ լուսաւոր մարդոցմով։ Աղջիկը կը քօղաւորուի, սպասաւորին հետ՝ կ'ընդառաջէ Առաքեալը, որ իր մարդոցմով կ'աներեւութանայ։ Վերջապէս զիրար կը տեսնեն, կը խօսին եւ Վառվառէն քրիստոնեայ կը դառնայ...։ Բանի մը օր վերջ, աղջիկը բերդէն վար կ'իջնայ ու Առաքեալին հետ կը փախի Պարսկաստան։ Վառվառէի փախուստը պատճառ կ'ըլլայ որ Սեկալ իշխանը պատերազմի թէ իր իշխան եղբօր եւ թէ պարսից թագաւորին դէմ։ Սեկալը կը սպաննուի ու Սօրատէրը կը քանդուի։

ԽԱՆԱՍՕՐ

Բարդուղէմէոսի վանքին հիւսիս-արեւելակողմը, դաշտն ալ իր անունովը կը կոչուի Խանասորայ դաշտ։ 1897 Օգոստոս 10ին, 200 դաշնակցական ֆէտայիններ, պաշարեցին Խանասորի Մազրիկ քիւրտ ցեղը եւ բնաջնջեցին զայն, որովհետեւ այս արիւնարբու աշիրէթը միշտ արգելք կ'ըլլար հայ յեղափոխականներու անց ու դարձին, ու կռուի կը բռնուէին անոնց դէմ, վնասելով զանոնք։

Այս արշաւանքին կը մասնակցին Սաքօն, Եփրեմը, Խէչօն, Կարօն, Բիձան (Դարալագեազցի Տէր Գրիգորը), Սարգիս Օհանջանեան, Նիկոլ Դուման, Վարդան եւ Իշխան Արղութեան։

Շարաֆ պէյլի ցեղը ի սպառ կը ջնջուի։ Ժամանակին եւրոպական թերթերը գրեցին այս դէպքի մասին։ Տանը ինը զոհել տուլին։

Դէպքը երկարօրէն գրուած է «Դրօշակ»ի 1897 թուի 11րդ համարին մէջ։ Խանասորի մօտն Արաուլ լեռը։ Վրէժխնդրական այս արշաւանքը իր երգը ունեցաւ, «Կարկուտ տեղաց»ը։

ՀԱՅՈՑ ՄՐԻՊԱ

Թաղիկ ալ կը կոչուի։ Մօտերը կը գտնուին բնական հրաշակերտներ, ինքնաստեղծ արձաններ՝ երիտասարդներու, ծերերու, կիներու, պատանիներու, նորածիններու, առիւծի, ուղտի, վագրի, արծիւի, յետոյ՝ ոլորուն սիւներ, շրջանակներ ու դեռ տեսակ ձեւեր։ Ունեցած է նաեւ իր հնամենի բերդը։

Թաղիքին մօտէն կ՚անցնի Աղբակու գետը։ Թաղիքէն ոչ այնքան հեռու կան երկու գիւղեր Ամպիկ եւ Խոնջալես։

ԲԺՆԿԵՐՏ

Հայերէն եւ քիւրտերէն բնակուած գիւղ մը, երկու եկեղեցիներ ունէր, որոնցմէ մէկը Ցռաճքի ժամ կոչուած է. հրաշագործ նկատուած է այս վերջինը, ուր քիւրտն ու հայը կ՚երթային բժշկուելու։ Անպտուղ ծառեր շատ ունէր։ Գետակ մը կ՚անցնի քովէն։

Ս. ԲԱՐԴՈՒՂԷՄԷՈՍ ՎԱՆՔ

Արհեստական բարձր բլուրի մը վրայ. ընդարձակ նստուածքով. հսկայ ու ահաւոր դիրք ունի, եւ շինուած է Կոփածոյ քարերէ։ Հաւանաբար Դ.րդ դարուն կառուցուած է։ Երեք սեղան ունի, Աւագ Սեղանը, Հազարապետի սեղանը, Զախակողմեան սեղանը, հոս կը գտնուի Առաքելին շիրիմը։

Վանքին պատերուն վրայ նկարուած են Աստուածը, Նշեկլիչը, Բարդուղէմէոսը, առիւծներ ու հրեշտակներ եւ վանքը շինող չորս ճարտարապետներուն բնական մեծութեամբ պատկերները։ Այս վանքին մօտերը ժամանակին կը գտնուէր Արիփանոս մեծ քաղաքը, կռապաշտ ժողովուրդով մը բնակուած, դեռ աւերակները կ'երեւին։ Բարդուղէմէոս այս քաղաքը կու գայ քրիստոնէութիւն քարոզելու եւ հոն ալ կը նահատակուի։ Առաքեալը հրաշք ալ կը գործէ։ Օր մը կը տեսնէ ծերունի մը, որ կու լար, կը մօտենայ, կը տեսնէ ծերունին կ'ողբար իր մեռած զաւկին վրայ. կ'ըսէ, «Մի՛ լար, դէ քիչ վերջ, աչքիդ արցունքը պիտի դադրի»։ Կը հրամայէ որ գետը տանին ու զայն լուան ջուրով։ «Յիսուս Քրիստոս» անունը տալով երեք անգամ, մանկիկը յարութիւն կ'առնէ։ Գետը հիմայ կը կոչուի Բժիշկ, եւ անոր վրայ կառուցուած գիւղը՝ Բըժընկերտ։

Վանքին անմիջապէս քովը կը գտնուի գիւղ մը, որուն բնակիչները քիւրտ թէ հայ ինքզինքնին վանքցի կը կոչեն։

Ս. Բարդուղէմէոս վանքը պարսկական սահմանագլուխին վրայ գտնուելով, դարձած էր յեղափոխականներու կայան եւ ապահով մթերանոց։

Ազգասէր ու յեղափոխական կրօնականներ ունեցած է։

ԷԺՏԱՀԱՐԷ ՏԷՐԱ ԱԼՊԱԿԷ

(Քիւրտերէն, կը նշանակէ՝ Աղբակայ վանքին վիշապը)

Բնական քարայր մը, ճակտին վրայ դրոշմուած են տարօրինակ ու անընթեռնելի գիրեր։ Բնութեան ճարտարապետութեան մէկ հրաշակերտը, տեղ տեղ կը տեսնուին փորուած խաչեր։ Սառատաղէն, դարերէ ի վեր ջուրեր կաթկթելով, կազմած են քարեղէն ջահեր։ Հաւանաբար դիցարան մըն է։ Համաձայն աւանդութեան մը, այս քարայրին մէջ ապրած է եղեր վիշապ-օձ մը, որ կը գոցէր Բժնկերտ գիւղին աղբիւրին ակը եւ բնակիչները ծարաւ կը ձգէր, գիւղացիները ամէն օր, մէկ մէկ պարարտ մանուկ զոհ կը տանէին անոր, որ մանուկը տեսնելուն պէս, դուրս կ'ելլէր ակէն ու կը լափէր զոհը, ահա՛ այս ժամանակը, գիւղացիները կը լեցնէին կուժերնին ջուրով ու տուներնին կը վերադառնային։

Անգամ մը, զոհ տալու կարգը, Բժնկերտցի կնոջ մը կ'իյնայ, կինը կ'առնէ իր աղջիկը ու լալով ճամբայ կ'ելլէ· դէմը կ'ելլէ առաքեալը, կը հարցնէ լալուն պատճառը, կ'իմանայ եղելութիւնը, կը գրկէ զոհը, կը մօտենայ ակին, վիշապը զոհը տեսնելուն պէս, դուրս կ'ելլէ ակէն, զայն լափելու համար, Առաքեալը դէգը ձեռքին մէջ կը հալածէ գազանը, որ կը փախի դէպի Ատէս գիւղը, հեթանոսները կը տեսնեն իրենց աստծուն փախուստը դէգաւորին առջեւ, կը զարհուրին։ Առաքեալը, աղջիկը գրկած կը վազէ, բայց կը յոգնի, կը ստիպուի աղջիկը յանձնել գիւղի մը հեթանոսներուն՝ առ ի պաշտպանութիւն։ Սրտմտած հեթանոսները, փոխվրէժի համար, եռացած ջուրի մէջ կը նետեն թշուառ աղջիկը, կը խաշեն, ատոր համար տեղն կոչուեցաւ Խաշոնց կամ Խաշնոց...։

Առաքեալը վերջապէս կը հասնի, կը դէգահարէ վիշապը, այժմ Ատէս գիւղի մօտը քարացած կը մնայ վիշապը, երկայնութիւնն է 12 մեթր, լայնութիւնը՝ 3, աջ կողմին վրայ գետին ինկած է, աջ ականջը մտած է հողին մէջ, իսկ ձախը կը բարձրանայ հողէն վեր, հունիի ձեւով, որուն մէջ գիւղացիները խոտ կը դիզեն։ Փորը մեծ է, կրնայ տասնեակ մը մարդ պարտկել ներսը։ Քարը թխագոյն եւ կակուղ է, կը կոչուի «Աղբակու վանքի վիշապու քար» կամ՝ «Ճմտահարէ տէրա Ալպակէ»։

ՕՁԸ ՈՐՊԷՍ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱՆ

Աշխարհի ստեղծագործութենէն ի վեր, ոչ մէկ կենդանի այնքան խորհուրդով գլխուած է, որքան օձը։ Անիկա եղած է խորհրդանշանը ամէնաթագուն բաներուն եւ տարօրինակութեանց։ Անոնց յանկարծուստ երեւումը, սըրւականային «սուլոցը» եւ իր խայթումէն առաջացող վըտանգը, մարդը սարսափեցուցած են, նոյնիսկ անոր նկարը վտանգաւոր կը նկատուէր։

Օձին հանդէպ պաշտամունքը հին կրօն է. անոր ազդեցութիւնը կար շատ մը կրօններու վրայ։ Անորոշ է թէ օձը ե՞րբ է որ առաջին անգամ նկատուած է չարին խորհրդանշանը, որովհետեւ հէքեաթը կը կորսուի նախապատմական մթութեան մէջ։ Օձը կապն է ողջերու՝ վերին աշխարհին եւ մեռելներու՝ վարի աշխարհին միջեւ։ Օձը յաճախ, նկարուած գտնուած է Միջերկրականեան երկիրներու գերեզմանաքարերուն վրայ, նախապատմական ժամանակներուն, մանաւանդ Եգիպտոսի մէջ։

Շրջանակաձեւ ծուարած վիճակը յաւիտենականութեան խորհրդանշանն է։ Այդպէս կը գտնենք զայն գերեզմանատուներու դուռներուն վրայ։ Այն փաստը թէ, ան կը փոխէ իր շապիկը, հին ծածկոցին այդ լքումը, ստեղծած է մտածումը յարուցեալ եւ յաւիտենական կեանքին։ Երկար ատեն, ան նկատուած է անմահութեան դիցուհին եւ յարգուած։

Բայց, միժամանակ, նախկին եգիպտացիները կը վախնային անկէ եւ կ'ատէին զայն, որովհետեւ անոր մէջ կը տեսնէին անձնաւորուած Թիֆոնը, — Ոսիրեսի ըսպաննիչը — աստուած՝ ծագող արեւին։

Դրախտին մէջ, Եւայի փորձութեան հէքեաթը, օձը ցոյց կու տայ չար ձեւի տակ։ Ս. Գրքին մէջ, սատանան ուղղակի կոչուած է «Մեծ Օձ»։ Գերմանական դիցաբանութեան մէջ կը հանդիպինք օձին, տարօրինակ հրէշ մը, որ մատանիի նման գրկած է երկիրը, իսկ Նիֆլխէլի մէջ պատժուածները կը չարչարուին օձերով ու ջուրին մէջ։

Բայց, երբ օձին կը մատուցանեն ու յարգանք կ՚ընծայեն, ան՝ իր աստուածային հովանաւորութիւնը կու տայ՝ ընդդէմ թշնամիին։ Այս հաւատքով կը բացատրուի այն պարագան՝ որ օձին նկարը կը զարդարէ փարաւոնեան թագերը, տաճարները։ Յունաստանի մէջ ձերբազատած էին իր դիւային յատկանիշէն եւ բարձրացուցած էին մինչեւ աստուածներու եւ հերոսներու աստիճանին։ Անոր նկարը կը զարդարէր տաճարներու խորանները եւ կը գտնուէր աստուածներու բոլոր նկարներուն քով։

Այսօր եւս, օձը խորհրդանշանն է բժշկութեան եւ դարմանումի արուեստին։ Ասիկա կը բացատրուի հետեւեալով.— Օձը արտակարգ երկարութեամբ, առողջ եւ խոր ծերութեան գաղափարը կը ներշնչէ։ Ազգային զրոյցներու եւ հմայեկներու հաւատքին մէջ, օձը մեծ դեր կը կատարէ։ Օձի ձեւով մատանին՝ մէկը միւսին դէմ դրուած գլուխներով, կը բերէ հաշտութիւն՝ երկու վշտացած բարեկամներու միջեւ։ Օձը ներկայացնող ապարանջանը, զայն կրող աղջիկը կը պահպանէ մահէ եւ վիրաւորումէ։ Օձերու գլուխներով, Հռոմի մէջ կը նկարուէին երջանկաբեր հըմայեակներ։ Օձերու նկարները՝ տուներու մէջ՝ անոնց բնակիչները կը պահպանեն համաճարակէ եւ վարակիչ հիւանդութիւններէ։

Այսպէս՝ օձը ազգերու գիտակցութեան ու կեանքին մէջ խաղացած է կրկնակի դեր.— Սատանայինը եւ միանգամայն բարի էակինը, որ կ՚ապահովէ մարդուն երջանկութիւնը, կեանքի խորհրդանշան մը, որ ձերբազատուած է երկրային բոլոր չարիքներէն,

Մ.

Անկասկած է որ նախահայաստանը ջրապաշտութեան, մոխրապաշտութեան հետեւելէ վերջ, եղած է նաեւ օձապաշտ։ Փաստեր շատ կան, որոնք ցոյց կու տան թէ նախահայրը յարգած է օձը, կամ անոր մեծը վիշապը, նոյնիսկ անոր համար տաճարներ կանգնած է, որովհետեւ դիտելի պարագայ մըն է, որ՝

Ա.— Օձերու քարէ, պղինձէ արձաններ կը գտնուին Հայաստանի զանազան կողմերը, մանաւանդ Աղբակի մէջ եւ Ծորոխի հուներուն վրայ։

Բ.— Հայկական գորգերու վրայ օձերու նկարներ կան։

Գ.— Հին տուներու առաստաղներուն վրայ պատկերներ գծուած են։

Դ.— Հայկական բազմաթիւ հէքեաթներու մէջ օձերու եւ օձակերպ մարդերու յիշատակութիւններ կան։

Ե.— Մեր պատմութեան մէջ՝ Վահագնը «Վիշապաքաղ» կոչուած է։

Դեռ երկար է շարքը։ Աղբակի վիշապին աւանդութիւնը, օձապաշտական կրօնի մը արձագանգն է։

ԽԱՇՆՈՑ

Քրտաբնակ է։ Երկար ձորակի մը բերանը, քովը կը գտնուի ցած պատով, դրեթէ քարափոր եկեղեցի մը, պատերու վրայ՝ խաչեր կան, իսկ դուրսը՝ քանի մը խաչքարեր։

ՀԱՍՓՍՏԱՆ (ՁԻԱՆՈՑ)

Պարսկական բառէ մը կազմուած է գիւղին անունը։ Հասփ կը նշանակէ ձի։ Գիւղը հայաբնակ էր, ունէր եկեղեցի։ Գեղեցիկ տեսարաններով, լաւ օդով, պատուական ջուրով գիւղ մը։ Ասոր մօտերը կը գտնուէր Թանատուն կոչուած գիւղ մը, կէսը քիւրտ, կէսը հայ։

Միւս կարեւոր գիւղերն են, Մալգաւան, Պատկան, Հէրքեան, Բազը, Շամանիս, Բէլակօն, Երընկանի, Պալկաչէն, Զուխ, այս վերջինը ձոր մը ունի Զուխայ Կետուկ անունով, ուր մեր յեղափոխական խումբերը շատ անգամ կռուի բռնուած են քիւրտերու դէմ։

ՊԱՇՔԱԼԷ

Հէքեարի նահանգի կեդրոնական քաղաքն էր, ուր կուսակալը կը նստէր։ Հէքեարը իր մէջ կը բովանդակէր Աղբակի, Նորտուզի, Անձրեւացիքի, Ճիւլամերիկի եւ Գաւառի գաւառակները։ Շինուած է լեռնաբլուրի մը կողերուն վրայ, դէմն է ընդարձակ դաշտագետինը։ Ունի լաւ կլիմայ, հազուագիւտ ջուր, արգաւանդ հող։ Բնակիչներն էին հայ, թիւրք, քիւրտ եւ հրեայ։ Կը զբաղէին երկրագործութեամբ եւ վաճառականութեամբ։ Տուները աղիւսաշէն էին, վարէն կը սկսէին ու կ'երթային դէպի բերդը։ Հայերը ունէին իրենց եկեղեցին եւ Հնուղ վանք անունով ուխտատեղի մը։ Պաշքալէն բերդաքաղաք եղած է ատեն մը։

Պաշքալէն՝ Պարսկաստանէն Վան երկարող առեւտրական ճամբուն վրայ է, այս գիծով կը փոխադրուէին «երկրին» պաշտպանութեան յատկացուած զէնքն ու մթերքը։ Մեր խումբերը իրենց երթ ու դարձի միջոցին, յաճախ կռիւներ կ'ունենային քիւրտերու եւ թիւրք զինուորներուն հետ, ատեն մը, դաշնակցական հայդուկներու «մօսին»ի սարսափին տակ մնաց, լսենք իր երգը.

«Պաշ քալէ գաւառը այն պատերազմին,
Աւելի մեծ սարսափ տիրեց Համիտին", ելն.։

ՈՒՐԻՇ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աղբակցիները կը պահեն Հայաստանի ամենէն հին սովորութիւնները։ Պանդխտութեան չէին երթար։ Կը սիրէին փակիլ հայրենի հողերուն։ Արծրունիներու տիրապետութեան օրով, հոս խառնուած էին զօրաւոր բերդեր, թագստոցներ։ Թովմայ Արծրունին Հադամակերտ կոչուած հին քաղաքը, այս գաւառին մէջ կը զետեղէ։

Աղբակի մէջ կը գտնուէր նաեւ Ս. Խաչ եկեղեցին, ուր կը թաղուէին Արծրունի իշխանները։

ՆՈՐՏՈՒԶ

(ԱՆՁԵՒԱՑԵԱՑ, ՀՆՁԱՒԵԱՑ ԿԱՄ ԱՆՁՐԵՒԱՑԵԱՑ ԳԱՒԱՌ)

Հէկեարի կուսակալութեան մէկ մասը, Վասպուրականի հին գաւառներէն մէկը, եւ կ՚իյնայ անոր հարաւ-արեւմըտեան ծայրը։ Խորունկ եւ անմատչելի անձաւներու, անյատակ ձորերու կիրճերու, ծործորներու պատճառաւ կոչուած է Անձեւացեաց գաւառ, կը նմանի ամուր ու հսկայական բերդի մը, անմատոյց ու անառիկ ապաստանարան մը, պատմական ճոխ դրուագներով հարուստ։ Յովհաննէս կաթողիկոսը, Անձեւացեաց Ատոմայ իշխանին համար կը գրէ. «Ամբառնայր ի գլուխ ամուր լերանց աշխարհին (Անձեւացեաց), ամրապահեստ ղնոտս առնելով ի խորաձորս եւ ի խորխորակ վիհս փոսոց եւ ի ծործորս բլրոց»։

Վաղարշակ Թագաւորը գաւառիս մէջ Նախարարութիւն մը կազմեց, որ ժամանակ մը եղաւ առանձին իշխանութիւն, իսկ Սմբատ Ա.ի օրով դարձաւ Արծրունեաց սեփականութիւն։ Արծրունի թագաւորութեան ժամանակ, երբեմն «տէրութիւն» կոչուած է գաւառս, որովհետեւ Արծրունի արքայազուններէն ոմանք հոս կը նստէին, ուրեմն, կէս մը Թագաւորանիստ եղած է։

Արձաւացեաց գաւառը ունեցած է իր սեփական եպիսկոպոսական աթոռ ու տուած է յայտնի կրօնականներ, որոնք մասնակցած են Արտաշատի, Դուինի ժողովներուն։ Կ՚արժէ յիշատակել Եղբայր, Շմաւոն, Գրիգոր եւ Խոսրով եպիսկոպոսները, այս վերջինս, Գրիգոր Նարեկացիի հայրն է, որ Ժ։րդ դարուն մեծ համբաւ հանեց իբր զարգացած ու ձեռնհաս կղերականի։

ԿԱՆԳՈՒԱՐ

Գուրգէն Արծրունեաց իշխանի պատմական վայրն եղած է այս գիւղը, որուն աջ կողմին վրայ կը բարձրանան Կալա-Թաշ եւ ձախ կողմէն՝ Կալա-Սպի բարձրաբերձ լեռնե-

ջըյ մութ ու խոր ձորերով, ցցուն կարկառներով ու անտառապատ, որոնց վրայ հիմնուած էին Անձեւացեաց գաւառի ամէնէն պատկառելի ու մեծածախս ամրութիւնները, որոնք գիւղին անունով կը կոչուէին Կանգուարի բերդեր։ Կանգուար գիւղը, Կալա-Սպի լերան ստորոտը շինուած է, հայաբնակ էր, տեղացիները կը զբաղէին ոչխարաբուծութեամբ։ Եկեղեցին՝ Ս. Թադէոս։

ՀՈԳՈՑ ՎԱՆՔ

Տիգրիս գետին աջ ափին վրայ, կանաչուտ ու ծառախիտ հովիտին մէջ կառուցուած է այս պատմական վանքը, քարաշէն է, ամուր ու հաստ պատերով։ Առաքելաշէն է. ամէն տարի, Վասպուրականի ամէն կողմերէն, հազարաւոր ուխտաւորներ ուխտի կ'երթային։ Հրաշագործ վանքի հռչակ ունէր։

Ունի իր աւանդութիւնը։

Յիսուսի առաքեալներէն մէկը, այս կողմերը քարոզելու կու գայ, կ'անցնի Խորխոր ձորերէն, ու կը հասնի Հոգոց վանքի տեղը. գետին եզերքը, ուր կը տեսնէ տասնեակ մը «հովիւներ». աշնան օրեր էին ու ցուրտ. «հովիւներ»ը խարոյկ կը վառեն տաքնալու համար։

Առաքեալը անոնց կը մօտենայ ու կը բարեւէ, բայց լեռնցի հովիւները, երկրին սովորութեան համաձայն, փոխանակ բարեւը առնելու եւ օտարականը յարգելու, կը սկսին զայն ծաղրել ու պոռչտալ։ Առաքեալը մօտակայ գիւղը կ'ապաստանի եւ արտասուալից աչքերով կը պատմէ եղելութիւնը։ Գիւղացիները կը հասկնան գաղտնիքը ու կ'ըսեն թէ՝ այդ «հովիւներ»ը որ տեսար՝ մարդ չեն, այլ՝ հովուական տարազ հագած սատանաներ, որոնք կը նեղեն քրիստոնեաները, ու ցոյց կու տան քարանձաւը՝ ուր կը բնակէին անոնք։

Յաջորդ օրը, առաքեալը սատանաներու բնակած քարայրը կը մտնէ, կը բռնէ զանոնք ու մէկիկ մէկիկ սըրուակի մը մէջ կը թխմէ ու կը թխմէ, ինը հատը անոնցմէ, կը յաջողի շիշին մէջ խօթել, բայց տասներորդին հաճար տեղ չկայ, առաքեալը ի զո՛ւր կ՚աշխատի, կը թխմէ ու կը թխմէ, նոյնիսկ ոտքը կը ցուցնէ, «տեղէն կը հանէ», վիրաւոր սատանան՝ ոտքի ցաւէն կը ճչայ, ու կը պաղատի ըսելով. «Ազատէ՛ զիս, առաքեա՛լ, ատոր համար երդում կ՚ընեմ, եթէ այս մօտերը վանք մը շինես, անոր մէջ ծառայեմ յաւիտեանս յաւիտենից»: Արդարեւ, Տիգրիսի ափերուն մօտ, առաքեալը Հոգոց վանքը շինել կու տայ ու կաղլիկ սատանան կը ծառայէ անոր, ամէն օր, երբ հացթուխները իրենց գործը կը լմնան, ու թոնիրին մոխիրը կը պաղի, սատանան մոխիրը կը հաւաքէ, կը տանի թափելու Պաթմանի կամուրջէն վար...:

Այս սատանան կը կոչուի «Մոխրահանիկ»: Հացթուխէն յետոյ, կիները հաց մը կը ձգեն թոնիրին մէջ, ասիկա՝ Մոխրահանիկին բաժինն է...:

Աբեղներ լեռը կը գտնուի Հոգոց վանքի մօտ. 1648-ին, մեծ երկրաշարժի մը ցնցումէն խորտակուեցաւ, իր դիմացը գտնուող ձորին մէջէն վազող գետակին անցքը խափանեց: Կանգուար լերան մաս կը կազմէ նաեւ Ագռաւաց Քար կոչուած լեռը, որուն կողերէն կը ելլեն բազմաթիւ ակեր ու կը խառնուին Տիգրիսին:

ՓԻՐՊԷՏԷԼԱՆ

Գաւառին կեդրոնական գիւղն է, հաստատուած երկու գետակներու միացման կէտին վրայ, ծառազարդ է, բնակիչները քիւրտեր են: Գրաւեան Աշիրէթին մեծ բէյը հոս կը նստի, այս աշիրէթին անուանի բէկերը եղած են Շաքիրն ու Միր Մահմուտը, որոնք արիւնկզակ մարդիկ ըլլալով, նախապէս աւազակութիւն ըրած են եւ թիւրքերու կողմէ պատիժներու արժանացած: Միր Մըհէ կոչուած աւազակապետը, Շաքիրի եղբօր տղան էր, որ սպաննուեցաւ Օսմ. Սահմանադրութենէն վերջ: Տեղւոյս քիւրտերը յետամնաց են, բայց քաջ ռազմիկներ են: Կը զբաղին խաշնարածութեամբ: Քանի մը տուն հայեր կը բնակէին Փիրպէտէլանի մէջ:

ԳԵԱՎԱՌ

Հէքեարի գաւառներէն մէկը, պարսկական սահմանագլուխին մօտ, հինգ մանր գաւառակներէ կը բաղկանայ, 270 գիւղերով։ Գաւառին կէսը լեռնային է ու կէսը դաշտային։ Ունի դաշտ մը Տիզէ անունով, որ 40 քիլոմեթր երկայնութիւն եւ 20 քիլոմեթր լայնութիւն ունի։ Երկու կարեւոր գետերն են Նոհիլ եւ Մեծ Զապ։ Այստեղ կը սընուցանեն կով, գոմէշ, եզ, ոչխար եւ այծ։ Ձմեռը՝ անտանելի ցուրտ կ՚ընէ։ Բնակիչներն էին թիւրք, քիւրտ, հայ հրեայ, նեստորական եւ քաղդէացի։

Մեծ Զապը Տիգրիսի օժանդակներէն է, ի հնումն կոչուած է Լիգոս. այսինքն՝ Գայլ գետ. Ամէտիոյ լեռներէն ծնունդ կ՚առնէ, հարաւային կողմի եւ Շէհրիզուր գաւառին ջուրերը իր մէջ առնելով, կը վերածուի մեծ գետի մը, ապա՝ օձապտոյտ եւ արագընթաց, կը միանայ Տիգրիսին։ Գետէն՝ փոքր ինչ հեռու է Փոքր Զապ ըսուածը։

ԱՄԵՏԻԱ ԿԱՄ ԱՄԱՏԱ

Հէքեարի գաւառակներէն է։ Կը բաժնուէր հինգ վիճակներու 370 գիւղերով, բնակիչներն էին մեծ մասով քիւրտ, կային նաեւ նեստորականներ, քաղդէացիներ, հրեաներ, եզիտի, թիւրք, հայերը քիչ էին։ Գլխաւոր քաղաքաւանը Ամետիագ էր, 5—6000 բնակչութեամբ, քաղդէական եպիսկոպոսական աթոռանիստ վայրերէն մէկը։

Քաղաքը կառուցուած է 400 մեթր բարձր սարահարթի մը վրայ, ընդարձակ այգիներով եւ պարտէզներով զարդարուած հովիտէ մը վեր։ Տեղւոյս բերդը կը կարծըւի թէ Արտաշէս թագաւորէն շինուած է։ Գլխաւոր բերքերըն էին գզտար, ծխախոտ, խաղող, հացահատիկներ։ Որսորդական կենդանիներով ու թռչուններով հարուստ է։ Լեռները ծածկուած էին խիտ անտառներով։

ՃՈՒԼԱՄԵՐԻԿ

Կորտուաց լեռներու հիւսիսակողմը, լեռնաշխարհ մը, ուր կը բնակին ասորիները։ Լեռները անտառապատ են, Ջրալից եւ ահարկու։ Տեղացիները կը զբաղէին այգեգործութեամբ, խաշնարածութեամբ եւ որսորդութեամբ։ Փայտաշէն առարկաններու շինութեան մէջ, յաջող վարպետներ էին. կը շինէին տաշտ, տակառ, դգալ եւ զանազան տնական իրեր, գեղեցկօրէն բանուած։ Զարքաչ էին, աշխատասէր եւ ռազմատենչ։ Իրենց լեռներուն վրայ ծուարած, Զէյթունի եւ Տէրսիմի պէս կիսանկախ էր. Ծուլամերիկի մէջ կը նստէր ասորիներու կրօնապետը։ Այս շրջանի ասորիները, Վանի հայերուն պէս կռուեցան իրենց ազատութեան համար, բայց՝ երկրէ երկիր ցրուեցան հայերու պէս։ Չլմար անունով հին բերդ մը ունէր։

ՇԱՏԱԽ ԿԱՄ ՋԵՐՄԱՁՈՐ

Ձորերու եւ ծմակներու, քարայրներու եւ անդունդներու, բարձր կարկառներու, մթին ու զահանտեցընող անտառներու, ճչացող ջրվէժներու, մահաբոյր «Գէլլ»ներու, վայրի գազաններու, թռչուններու բնավայրն է Շատախը, անուն մը՝ որ բնիկները «շատ-ախ»ով կը բացատրեն, ու վստահ են որ ատկէ կը ծնի իրենց հայրենիքին անուանակոչութիւնը։

Այս գաւառին մէջ, լեռները իրարու կը կրթնին, կամ իրարու շալակը կ'ելլեն, ու կը բարձրանան դէպի երկինքը ու զայն բարակ ածուներու կը վերածեն, նեղցնելով հորիզոնները, նեղ ժապաւէնի ձեւ տալով անոր, հոս ապրող օտարական մը պիտի ըսէր. «Նեղ է, օդ չկայ, կը խեղդուի՞մ”։ Անտառները կը զուգաւորուին, կը միանան, կը լճանան, լեռներու կատարներէն մութ գոյնով կը հոսին կարծես, մինչեւ ձորերու եզրերը..., ու վերջապէս Շատախը կը դառնայ պարսպապատ ու խաւարահեղձ բերդ մը։

Ահն ու դողը, զարմանալին ու անհնարինը, վիթխարին ու հսկան, վայրենութիւնն ու բիրտը, կոշտն ու անտաշը, հանգոյցաւորն ու արտառոցը կը միախառնուին, կը կազմեն աշխարհի ամէնէն երկիւղալից համայնապատկերը, հիւսուած ջուրերու գոռնցովը, թռչուններու կռինչովը, գազաններու մռնչոցովը։ Շատախը լեռնային է, միայն հիւսիսային կողմէն կ'եզերուի երկու դաշտագետիններով, որոնք քիչ մը կը մեղմեն բրտութիւնը իր աշխարհագրական դիրքին։ Այս դաշտերէն մէկն է Փեսանդաշտ — հայկական — եւ միւսը՝ Կէօրանդաշտ — քրտական — որոնք իրարմէ կը բաժնուին Արտոս լերան մէկ թեւովը։

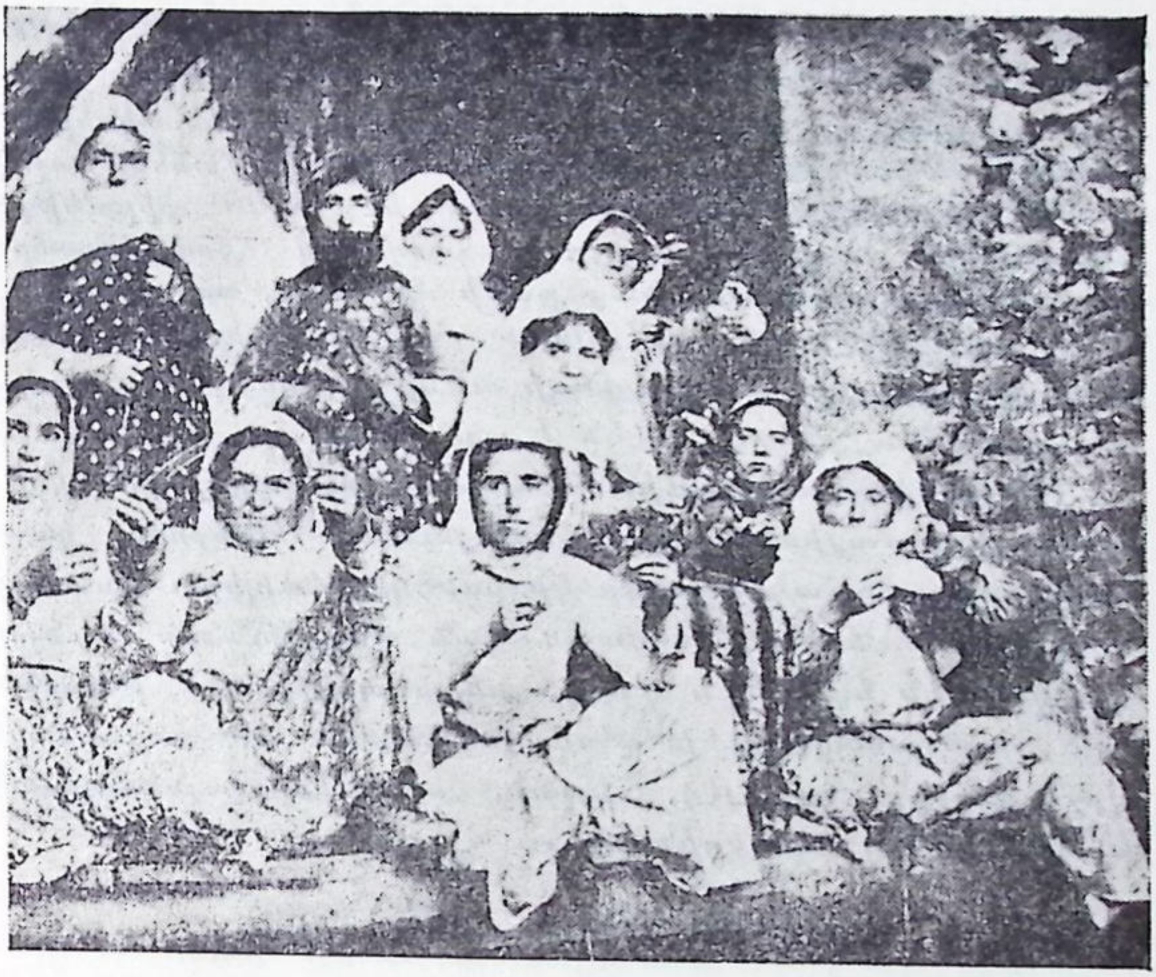

ԹԵԼ ՄԱՆՈՂ ԿԻՆԵՐ — ՇԱՏԱԽՑԻՆԵՐ

ՓԵՍԱՆԴԱՇՏ

Միահարթ դաշտավայրին մը, սեղմուած՝ չորս կողմէն լեռնային, միջակ բարձրութեամբ գօտիներով, չորս հայկական գիւղեր կը գտնուէին չորս ծայրերուն վրայ, կազմելով երկար քառակուսի մը չորս անկիւնները։ Գարնան՝ լեռներէն ձիւները հալելով, վար կը սահէին, կը լեցնէին դաշտը, ծնունդ տալով խռովքոտ լճի մը, Վանայ ծովակէն մօտաւորապէս հազար մեթր բարձր, չորս գիւղերը իրարմէ կը զատուին, կը կղզիանան, նաւակներով միայն իրարու հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնեն։ Դաշտը՝ 13 քիլոմեթր երկայնութիւն եւ 9—10 քիլոմեթր լայնութիւն ունի, ծովաբոյր եւ ծովային զովութեամբ այս լճակը, կը գեղեցկանայ քանի մը ամիս, տեւական լճի մը պատրանք կը բերէ, ապա, հետզհետէ իր քղանցքները կը հաւաքէ, կ'ամփոփուի ու կը ցամքի..., բնութեան քմայքոտ հրաշքներէն մէկն է այս լճակը։

Լճակին ցամքումին հետ, հայ գիւղացին կը սկսի իր ցանքը, մայիսի վերջը, կամ յունիսի կէսերուն, կապոյտ ջուրով լճակին տեղը կը բռնէ ցորենծիլերու կանանչ ու վէտվէտուն ծովը...։ Պատմական հնութիւններ չունի։ Այս դաշտին եզրերուն վրայ, սիրամարգի պէս թառած, կամ՝ չորս աստղերու խորհուրդով նստած են հայաբնակ չորս գիւղերը, Կաղալէզ, Շխտան, Հառեզ եւ Կայնամիրան։ Ունէին իրենց եկեղեցիներն ու դպրոցները։

ՇԱՏԽՈՒ ''ԳԷԼԻ,,ՆԵՐԸ (ՁՈՐ)

Աւելի լաւ է զանոնք անուանել «Դրունք»։ Ճշմարտապէս Շատախի «գէլլի»ները դռներ են, որոնցմէ միայն կրնայ մուտք գործուիլ գաւառին մէջ։ Վանէն Շատախ երկարող խճուղին կ'անցնի «Սխեռկայ Գէլլի»էն, 15 քիլոմէթր երկարութեամբ, անտառապատ է, ժայռուտ, նեղ ու մթին, երեսունէ աւելի հսկայ քարանձաւներով, ուր ամռան ու գարնան, անձրեւի ժամանակ, քիւրտերը իրենց ոչխարները կը տանին պատսպարելու համար։ Աւազակային դէպքեր անպակաս էին հոս: Ձորին վերջամուտին վրայ, կառավարութիւնը ոստիկանական պահականոց մը հաստատած էր, անցորդներու ապահովութեան համար…, բայց ինչո՞ւ դէպքեր պատահած ատենը, ոստիկանները իրենց պահականոցը չէին գտնուեր…: Սխեռկայ գէլի՛ն, ատոր պատմութիւնը միայն չատախցին գիտէ:

Երկրորդ Գէլին կը կոչուի Փարադոդիկ, — բարակ տոտի՞կ արդեօք — հաւանաբար: Իրաւ ալ տոտիկի պէս բարակ, այսինքն՝ նեղ, 7—8 քիլօմեթր երկարութեամբ, ծռիկ-մռիկ արահետով, լերկ ու անհրապոյր ձոր մը՝ Արտօսէն կազմուած եւ անոր ալ մօտիկ. Գաւաշէն Շատախ երկարող ճամբան է, Իլու գիւղէն կը սկսի ու կը վերջանայ Կաղազիզ գիւղի լերան գագաթը: Աւազակային բոյն մը:

Երրորդ «գէլի» մը, Տիգրիս գետին համընթաց կը հոսի, Նորտուզէն կու գայ, իր մէջ կ'առնէ Հոգոց վանքը, բազմաթիւ գիւղեր, եւ կը շարունակէ դեռ երկարիլ դէպի հարաւ, մինչ Տիգրիսի հունով:

Չորրորդ «գէլի»ն Շարուր կոչուած աւերակ գիւղին տակէն կը սկսի՝ հոն՝ ուր ոստիկանական երկրորդ պահականոց մը կայ, եւ վերը՝ բարձր ժայռի մը կատարը, քարանձաւի մը մէջ պահուըտած Ս. Նշան անունով ուխտատեղի մը: Այս կէտին վրայ պէտք է միացնել Սխեռկայ եւ Փարատոտիկի ճամբաները, չինելու համար նոր մը, Սեւտիկնայ «գէլի» անունով:

ԿԷՕՐԱՆԴԱՇՏ

Ծաւալով երկայն է այս դաշտը, քիչ մը պառեկացած, երեք ժամէն կարելի է կտրել, անցնիլ, Փեսանդաշտի պէս ծառազուրկ է, բայց անոր պէս ցորենաբեր: Ընդհանրապէս քրտաբնակ շրջան էր, միայն Անգէնը հայաբնակ էր: Տեղացիները կը պարապէին երկրագործութեամբ եւ անասնապահութեամբ, համբաւաւոր էր — Վանի մէջ — կարմիր աղով տրուած Կէօրանդաշտի պանիրը: 6—8 գիւղերէ կը բաղկանար, ամէնէն մեծը Կէօրանդաշտն է, Գըրաւեան աշիրէթին կարգ մը ազդեցիկ պէյերու բնակավայրը:

ՍՖՏԻԿԻՆ (ՍԵՒ ՏԻԿԻՆ)

Արծուեբոյն մըն էր այս գիւղը, խորան մը՝ յեղափոխական խոյանքներու։ Տէրտէրն ու տիրացուն, Ռէսն ու գզիրը, այր թէ կին, մեծ ու պզտիկ կռուիլ գիտէին, չա՜տ անգամներ, սեւտիկնցին, իր զէնքին ու «խանչէր»ին ուժը ցոյց տուած էր քիւրտին ու տաճկական զապթիյէին։ Անոր կորիւնները՝ Շատախի ամէնէն արիները եղած են,

ՍԸՖՏԻԿՆԱՅ ՁՈՐ

անոնց շնորհիւ՝ սեւտկնցին ջարդած է, ոչ թէ ջարդուած։

Գիւղը, մօտաւորապէս հարիւր տունով կը բաղկանար, տուները ցած էին, շատերը գրեթէ հողին հաւասար, քարէ սանդուղներով վար կ՚իջնէին. ներսը լայն ու մութ, իրենց կենդանիներու հետ միասին կ՚ապրէին միեւնոյն ծածքին տակ, միեւնոյն սանդուխներէն ելեւէջելով, երդիքներով կը լուսաւորուէր «տունը», քանի մը երկյարկ տունէր միայն ունէր։ Քսեննեփոնի նկարագրած գիւղերէն մէկը...։

Գիւղը կառուցուած էր համանուն գետակին ափը, երկու լեռներու արանքը սեղմուած, հորիզոնը՝ անձուկ, բայց հմայիչ տեսարանով, ամէն կողմը ծառ ու կանաչութիւն։ Ետեւը կը գտնուէր, սեղանաձեւ ու բարձր կատարով լեռ մը, անտառապատ, խոր ձորերով, քարանձաւներով, վտանգի պահուն, գիւղացին հոն կ՚ապաստանէր։

Սեւտիկինը ունէր վտականման աղբիւր մը, որուն ջուրը խառնուելով իր առջեւէն հոսող գետակին, ծնունդ կու տար Սեւտիկնաց գետին, որուն եզերքը, խճուղիին վրայ կառուցուած էր պահականոց մը։ Կը զբաղէին ոչխարաբուծութեամբ, որսորդութիւնով եւ մեղուաբուծութեամբ։ Նշանաւոր էին Սեւտիկնայ ընկոյզը եւ չողգամը։

Ա՜յ, երազի պէս քաղցր, առիւծի նման յանդուգն Սեւտիկին, դո՞ւն ալ աւերակ ես հիմայ։

Անէ՛ծք քեզ քանդողին։

ԱՇԿԱՆՑ ԵՒ ԻՐ ՔԱՐԱՎԱԶԸ

Այս գեւղը լեռնային է, բազմած փոքր բայց կախարդական սարահարթի վրայ, իր արտերն ու ծառաստանները լեռնէն վար հոսելով, կը թաւալին կիրճին ափին մէջ։ Դէմն է, մէկը հայաշխարհի զմայլելի տեսարաններէն, իր Քարավազը։

Քարավազին լեռը բարձր է, սպառած զանգուածով ու ցից, շուրջ 150 մէթր վերէն, լերան մէջքին վրայ՝ վէրքի մը պէս բացուած քարայրի մը բերնէն վար կը թափի ջրվէժը, կ՚իյնայ կրանիթեայ զանգուածներուն վրայ, կը գոռա՜յ, կը գմփա՜յ, կը փշրուի ալիւրի հատիկներով, սոսկում ու գեղեցկութիւն միանգամայն իր գոռոցին մէջ, ժամ մը հեռուէն կը լսուի անոր ձայնը։ Մեր Նիակարան է ան, շուրջը փոքրիկ մարգագետին մը ու հարիւրեակ մը պաղ, յստակ աղբերակներ կան։ Մշտահոս է Քարավազը, ամրան վերջերը զգալապէս կը նուազի ջուրը, իսկ գարնան՝ կը հասնի իր յորդումին սաստկագոյն կէտին։

Ուրկէ՞ կու գայ այս գետանման ջուրը, ո՞ւր է իր անհատնում աւազանը..., ոչ ոք գիտէ, սակայն տեղացիները, աւանդաբար կը պատմեն թէ, այս ջուրը գետնուղիի մը միջոցաւ կու գայ Փեսանդաշտի լճակէն, ան կը հաւաքուի Շխտան գիւղին մօտերը, ծակէ մը ներս կը խուժէ, ու կը հոսի անծանօթ ուղիներէն, կը հասնի Աչկանց ու վար կը թափի ապառաժին ստինքէն։ Շխտանը Աչկանցէն տաս ժամ հեռու է։

Ո՞վ գիտէ, քանի՜ հազարեակ դարեր առաջ, հոսեր է այս անուանի Բաբավագը, ու կը վազէ դեռ այսօր ալ՝ իր սիրական գիւղին ամայացումը ողբալով։

ԴԱՐԵՆՑ

Այս անունով երկու գիւղեր կան Փեսանդաշտի հարաւային կողմը, մէկ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ, երկուքն ալ հայաբնակ էին, Վերին Դարենցը ունէր եկեղեցի մը Ս. Աստուածածին անունով, իսկ Ներքինը՝ Ս. Շըմաւոն։

ԾԱՄԵՐ

Սեւտիկնայ գետին երկու ծառազարդ ափերը, իրենց պարտէզներով ու արտերով միասին Ծամեր կը կոչուէին, Թաղ Սիւղաքաղաքին կիրակնօրեայ զբօսավայրը։ Վերը, Ծաղկավանքի ճամբուն վրայ կար Այգի անունով գիւղ մը, զուտ հայաբնակ։ Այս գիւղին արեւելակողմը կ՚իյնայ մեծ ու խորունկ քարանձաւ մը, փապուղիի մը փորուածքով, որուն համար կ՚ըսեն թէ, բերանն է երկար գետնուղիի մը, որ կ՚անցնի Սեւտիկնայ գետին տակէն ու կը միանայ հանդիպակաց լերան ուրիշ փապուղիի մը։

ԹԱՂ

Շատախի կեդրոնական աւանն է, Մէյտանքար կոչուած լերան տակ կծկտած, Սեւտիկնայ գետը զայն երկուքի կը բաժնէ, Արեգդէմ եւ Զմակ Թաղեր անունով, գետին վրայ, գիւղին մէջ, ձգուած են երեք կամուրջներ, երկուքը՝ փայտաշէն, մէկը՝ Ջրաղացներու քով, երկրորդը՝ գիւղին մէջ, եւ երրորդը՝ քարաշէն ու կամարակապ, բարձր ու վիթխարի հասակով, առանց սիւնի, Արծրունեաց իշխաններէն մէկուն գործը ապահովաբար, ունէր հայերէն արձանագրութիւն, աս ալ կը գտնուէր գիւղին մէջտեղը։

Թաղը զուտ հայաբնակ էր, 250—300 տուներէ բաղկացած, մէկ մասը միայարկ եւ մաս մը երկյարկ ու եռայարկ, վերջիններս ճաշակաւոր շինուած։ Անուանի տուներն էին Զոլոյենց, Մարգարեանենց եւ Աւտոյենց տուները։ Ունէր աղջկանց ու մանչերու յատուկ վարժարաններ. Շատախցին ուսումնասէր էր, կը սիրէր ընթերցումը մանաւանդ. կը սիրէր ու կը յարգէր ուսումնական մարդը։ Շատախի մանչերու վարժարանը Վասպուրականի լաւագոյն կրթարաններէն մէկն էր, ուր պաշտօնի կը կոչուէին փնտռուած ուսուցիչներ ու լաւ ալ կը վճարէին, 200էն աւելի մանչեր կը յաճախէին դպրոց, ուրկէ շրջանաւարտելէ վերջ, կ՚երթային Կեդրոնական, Երեմեան, Վարագն ու Աղթամարը իրենց ուսումը շարունակելու համար։ Քանի մը թիւրք ու քիւրտ աշակերտներ ալ ունէր։ Դպրոցը՝ գիւղին ամէնէն մեծ ու օդասուն շէնքն էր, շինուած բլուրի մը գագաթը, հիանալի տեսարաններով. երկյարկանի էր, ունէր տասէ աւելի սենեակ, պատշգամներով եւ բակով մը։

Վանէն վերջ, ամէնէն աչքառու աւանն էր Թաղը, իբր մտաւորական կեդրոն, ունէր իր «ֆէսաւոր» դասակարգը, երկու սեռէն ալ (այսինքն զարգացած), 1907էն սկսեալ հոս կը հրատարակուէին երկու ամսաթերթեր (խըմորատիպ) «Տիգրիս», որ յետոյ բաժնուեցաւ երկուքի, «Տիգրիս» եւ «Անկախ Տիգրիս», հին եւ նոր սերունդի պայքարին հետեւանքով, ապա՝ «Ժայռ»։

Շատախցին ըմբոստ է, յեղափոխական, վերջապէս ինքնապաշտպանութեան մէջ ճարպիկ ու անվախ։ Շատախը տուած է բոյլ մը ռազմիկներ։ Հին եւ նոր յեղափոխականներէն յայտնի եղած են Խուլ Յովսէփը, Միքօն՝ Վաղգէն Տորոյեանի մարտիկներէն եւ անոր հետ նահատակուած Կուռապաշ գիւղին մէջ, Փոխիկը՝ Խանասորի հերոսներէն, Սահակը՝ ձիաւոր խումբի խմբապետ եւ նահատակուած, չատախցի Ղարիբը, Զոլոյեան Յովսէփը՝ գնդակահարուած 1914ին Թաղի մէջ, հայրը՝ անզուգական Զոլոն, 1896ի հերոսներէն, Միհրան Տէր Մարգարեանը՝ Վանի Իշխանին հետ սպաննուած Հիրճ գիւղին մէջ, Ազատը եւ գնդապետ Տիգրան Պաղտասարեանը՝ որոնք դարբնեցին 1915ի Շատախի ինքնապաշտպանութիւնը, Արտաշէս Գէ-

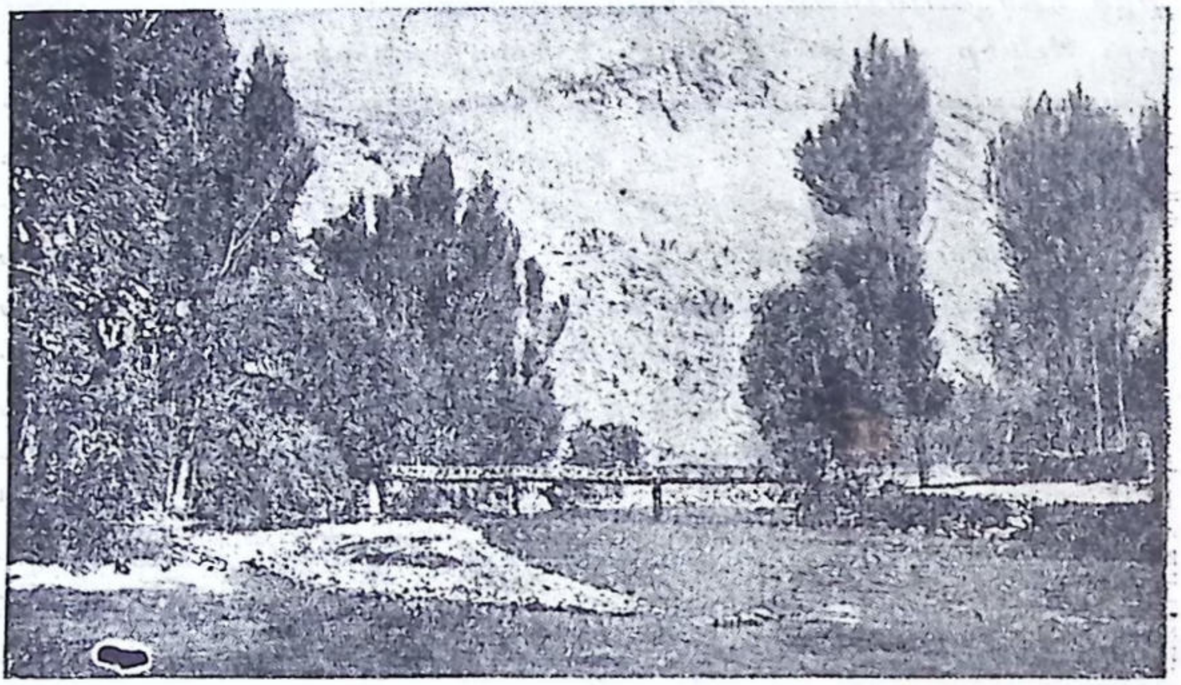

ՏԻԳՐԻՍԻ ԵՒ ՍՓՏԻԿԷՆ ԳԵՏԵՐՈՒ ԽԱՌՆԱՐԱՆԸ (ՇԱՏԱԽ)

լէկեան (Թրքական սպայ) նահատակուած Պաքուի մէջ 1918ի կռիւներու ընթացքին: Շատախցին՝ Ջարդը փոխարինած է ջարդով, ան՝ յամառօրէն կռուած է ու չէ ընկճուած: Կիներն ալ իրենց բաժինը բերած են, վիրաւորին վէրքերը կապելով, սուրհանդակութիւն ընելով, հրդեհներ մարելով, փամփուշտ լեցնելով, վառօդ պատրաստելով, եւ ի հարկին՝ կռուելով...: Յիշեմ անուն մը միայն, Արտաշէս Գէլիկեանի մայրը, տիկին Թանգիկ:

1915ին, Շատախցին անհաւասար կռիւներ մղեց քիւրտին եւ Թուրքին դէմ, մինչեւ Վանի հայերու կողմէ գրաւումը, երբ հայ կամաւորները, Դրոյի հրամանատաջութեամբ հասաւ Շատախցիին օգնութեան։ Ապրիլեան հերոսամարտի նախաքայլերը կը սկսին Շատախէն։ Թիւրքերը կը ձերբակալեն Զոլոյեան Յովսէփը ու կը մեռցնեն, անկէ կը սկսին կռիւները, որոնք տեւեցին 28 օր։ Մեր կուսակցութիւններու երեւումէն առաջ, Շատախը ունէր իր «Միութիւնը», Հ. Յ, Դաշնակցութեան փարեցաւ, ու մնաց անոր խտէալին հաւատարիմ երկրպագուներէն, Դաշնակցական դարձաւ։

Թաղը կը գտնուէր Արեւելեան Տիգրիսի եզերքը, պատմական Ջերմ գետը, որուն անունով գաւառը կոչուեցաւ Ջերմաձոր։ Տիգրիսն ու Սեւտիկնայ գետը, իրարու կը միանան գիւղին հարաւային ծայրը, Գըկէ Տան պատին տակ։ Այս տունը պատմական արժէք ունի գիւղին համար, հնամի չէնք մը, գիւղին վերջամասին վրայ ինկած, «Մէյտան» կոչուած մարգագետնին մօտ ու կրթնած ընդարձակ ու ծառախիտ պարտէզի մը, մեկուսացած է, երկյարկանի, բարձր, ամուր պատերով, լայն բակով ու բազմաթիւ պատուհաններով, կատարեալ ամրոց մը. 1896ի կռիւներուն՝ առաջին դիրքն էր, մնաց անընկճելի, դափնի մը աւելցնելով Շատախցիներու համբաւին վրայ։

Թաղի զոյգ գետերը գաւառին ձուկ կը հայթայթեն, մանաւանդ պատուական կարմրախայտ։ Նորակերտ կառավարչատունը պալատի կը նմանէր, Տիգրիսի աջ եզերքը, Նորաշէն կամուրջի ծայրը։ (Գիւղին մօտ, Տիգրիսին վրայ ձգուած էին երկու կամուրջներ)։ Կառավարչատան հիւսիս—արեւելեան կողմը կը տարածուէին երկու ընդարձակ գերեզմանատուններ, հեղեղատով մը իրարմէ բաժնուած։ Համաձայն տեղական աւանդութեան մը, այս տեղը, «Զար Յուլիոս»ը կռուած է արեւապաշտ պարսիկներուն դէմ, մեռած զինուորները թաղուած են ռազմադաշտին վրայ, գերեզմաններուն թիւը երկու հազարէն աւելի է, որոնց գերեզմանաքարերէն մէկ մասը դեռ կանգուն կը մնայ։ Խոռոչաւոր շիրիմներ ալ կան, որոնք հորերու կը նմանին, ու լեցուն են մարդկային ոսկորներով։ Մեծ գերեզմանատան մէջտեղը, չորս սիւներու վրայ կեցած եւ առանց ծածքի շէնք մը, որուն տակը — կը հաւատան թաղեցիները — կաթսայ մը թարախ եւ կաթսայ մը մարդկային արիւն թաղուած է։

Շատախցին արթնամիտ է, յամառ, կռուազան, բայց բարեխիրտ ու գթառատ, վերջին ծայր ազգասէր ու կրօնամոլ։ Լաւ աշխատող է, գիտէ հագուիլ ու վայելել։ Շատախցին կը զբաղի շալագործութեամբ, մեղուաբուծութեամբ, որսորդութեամբ։ Անուանի են Շատախի ընկոյզը, եւ մեղրը։ Կը գործէին շալ ու ապա, որոնք կը ղրկուէին Հալէպ, Սղերտ, Տիգրանակերտ, Պոլիս, Պուլկարիա, Կովկաս ու Պարսկաստան ծախուելու համար, յետոյ՝ կտաւեղէն, վարագոյր, սաւան, ծածկոցներ, շալագործութեան ու ներկարարութեան մէջ թաղեցին մրցորդ չունէր։

Գիւղին քովը կար ընդարձակ մարգագետին մը, «Մէյտան» անունով, որուն ձախէն կը հոսէր Տիգրիսը, իսկ աջին վրայ կային տասնեակ մը պարտէզներ, ու անոնցմէ վեր՝ կը բարձրանար Մէյտանքար լեռը, որուն արեւելեան —հարաւային ծայրը կը գտնուէր քարայր մը, «ազգային այր» անունով, ուր, շատ անգամներ ապաստանած են մեր մարտական խումբերը։ Իսկ լերան քղանցքին ծայրը ու «Մէյտան»ին վերջացած կէտին մօտ, ճամբուն վրայ կը գտնուէր կամարակապ, քարաշէն հին շէնք մը՝ որ իջեւան կը կարծուի։

Թաղը ծառաշատ էր ու ջրալից։ Ունէր իր եկեղեցին։

ՇԱՏԱԽ ԳԻՒՂԸ

Քառասուն տուննոց քրտաբնակ գիւղ մը, Թաղին արեւելեան կողմը եւ տաս վայրկեան անկէ հեռու։ Հոս կը գտնուէին զօրանոցն ու հեռագրատունը։ Անոր անմիջական մօտ էր աւերակ բերդը, Ջերմաձորի նախարարական ամրոցներէն մէկը։ Նախապէս, — շուրջ հարիւր տարի առաջ — այս բերդին մէջ կը նստէին Բէտրխանիները եւ կը կառավարէին գաւառը..., երանելի ու բարի դար մը, երբ Պէտրխանը, հայ եւ քիւրտ ծերերէ շրջապատուած՝ խղճմտանքով ու արդարութեամբ դատեր կը տեսնէր, առանց օրէնսգրքի ու փաստաբանի, առանց կրօնի ու ազգի խտրութեան..., այն աստուածաբոյր օրերուն պատկառանք ու երկիւղ կար, իշխողը հայր էր եւ իշխուողը՝ որդի...: Պէտրխանները կռուեցան յանուն իրենց անկախութեան եւ ընկճուեցան...:

Հիմայ՝ ամայի ու աւերակ է բերդը:

Բանդի անոր վրայ՝ Արդարութիւնը խաչուած է...:

Պէտրխաններուն վերջին շառաւիղն էր Ապտուլ Րէւաքը, ուսումնական քիւրտ մը՝ որ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին ռուսերու կողմը անցաւ: Շատախը սարահարթի մը վրայ էր, այս գիւղին անունով՝ գաւառը կոչուեցաւ Շատախ: Գիւղին մօտն է Ամենափրկիչ վանքը, իսկ ասոր արեւելեան կողմը կը գտնուէին երեք հայ գիւղեր, որոնցմէ մէկուն մէջ ծնած էր հայդուկ Միքօն:

ՍՕԶՎԱՆՑ ԵՒ ԾԱՌՆՈՑ

Սօզվանցը Թաղի հարաւն էր, մէկ ժամ հեռու, սարահարթի մը վրայ, քրտաբնակ էր, տաս տունի չափ հայեր կային հոս: Զարդարուած էր ծառաստաններով, հորիզոնը լայն ու տեսարանը հաճելի: Հոս կը նստէր Գրաւեանցի ազդեցիկ քիւրտ պէկ մը: Գիւղին մօտ կար Ս. Փրկիչ ուխտատեղին:

Ծառնոցը Թաղի հիւսիսը կ՚իյնար, քրտաբնակ էր, տեղացիները՝ աւազակաբարոյ մարդիկ էին, լեռնային գիւղ մըն էր եւ ծառախիտ, լերան ստորոտը, Տիգրիսի երկու եզերքուն վրայ, Ծծղկտուն հովիտի մէջ կային հայկական ագարակներ, 5, 7, 12 տուննոց բնակչութեամբ՝ որոնք «մազրաններ» կը կոչուէին:

ԾԱՂԿԱՎԱՆՔ

Սօզվանց գիւղի հիւսիս-արեւմտակողմը, ծաղկաւէտ լերան մը լանջքին վրայ կը գտնուէր այս կէս-աւերակ վանքը: Ճշմարտապէս Ծաղկավանք, ընդարձակ հովիտը ծածկուած էր ծաղկով ու կանաչով, մանաւանդ առատ էին շուշանը եւ գինարբուքը, գարունէն սկսեալ մինչեւ *յետին աշունը, ծիլ ու կանաչ պակաս չէր, ամէն կիրակի շատախցի աղջիկներն ու տղաքները, պարելով ու երգելով, այս վանքը կու գային ծաղկաքաղի։ Իբր վանք՝ կորսընցուցած է իր նշանակութիւնը, բնակչութիւն չունէր. ընդարձակ արօտավայրերով, ընկոյզի, խնձորի, տանձի, կարմիր թութի եւ դեռ անտառային անպտուղ ծառերով, երանաւէտ դրախտ մըն էր։ Պաղ աղբիւրներ ալ կային։ Կալուածը կը պատկանէր Թաղեցի Տէր Մարգարեաններուն։ Ծաղկավանքի արեւմտակողմը կ՚իյնային Բոլս հայաբնակ եւ Շուղ քրտական գիւղերը, այս վերջինը վանք մը ունէր, նշանաւոր իր հրաշագործ Աւետարանով, որ Ծուղի Աւետարան անունով ծանօթ էր։*

ԽԼՔՏԱՆ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Պատմական կամուրջ մըն էր նաեւ ասիկա. ո՛վ գիտէ՝ ո՞ր Արծրունի Թագաւորի կամ իշխանի ձեռակերտն է, որ երկար դարեր չարունակած է կանգուն մնալ։ Ան՝ ձգուած է Տիգրիսի վրայ։ Լայն գիրք ունէր, միակամար ու բարձրահասակ։ Կամարին երկու ծայրերը մէկ մէկ քարաչէն սենեակներով կը վերջանար։ Սենեակները իբր իջեւաններ շինուած են։ Շատախու «Գեալլի»ն, որուն սահմանին մէջ կ՚իյնայ այս կամուրջը, ձմեռուան եղանակին՝ «բուք ու բորան» ունի, վա՜յ այն ճամբորդին՝ որ այս փոթորիկին կը հանդիպի, մեր իմաստուն պապերը, կամուրջը շինելու ժամանակ, նկատի առած են այս երկու պարագաները, ու երկու տուներուն վրայ շինած են մէկ մէկ սենեակնոց պանդոկներ...։

Ո՞վ գիտէ, քանի՛ դարեր, այս սենեակները ծառայած են իրենց բուն դերին, այսինքն՝ բարեգործութեան։ Սակայն՝ վերջին տարիներուն, անոնք եղան աւազակային բոյներ. ասոնց մէջ կը պահուըտէին քիւրտ հրոսակները, ու յանկարծ՝ կը յարձակէին կամուրջէն անցնող հայ անցորդներուն վրայ, կը սպաննէին ու կը կողոպտէին։ Շատախցին միայն գիտէ «Խլքտան Կամուրջ»ին դրուագները, բայց՝ միեւնոյն ժամանակ, ան չարունակեց սիրել եւ գուրգուրալ իր կամուրջին վրայ։

«Ոլքտան» կամուրջը Թաղէն մէկ ժամ հեռու, դէպի հարաւ կ՚իյնայ։

ԿԱՂԲԻ

Տատախի գիւղերէն մէկը, որուն մօտերը կը գտնուէր մենաստան մը, զոր հիները Փոքր Սկոռոյ վանք կը կոչէին, տեղացիներուն՝ Ս. Ստեփաննոս անունով ծանօթ էր։ Կաղբի Գեալին ունէր վեց գիւղեր, Ծնուկ, Ցինենց, Կաղբի, Կօրօ-վանք, Սակ եւ Սօքանց. այս վերջինը միայն քրտական էր։

Կաղբին Կօրօ-վանքի դէմ առ դէմ կը գտնուէր, ուղիղ գծով հազիւ 5-10 վայրկեան հեռու, բայց՝ յարաբերութեան գիծը դժուար է եւ վտանգաւոր, լեռնային ու ապառաժուտ բարձունքին վրայ է այն նեղ ճամբան՝ որ Կօրօ-վանքն ու Կաղբին իրարու կը միացնէ, աւազուտ ու թիք է, անզգոյշ քայլ մը կրնայ ճամբորդը տանիլ դէպի անդունդը։

Կաղբին՝ իր Գեալին ամէնէն հարուստ գիւղն էր։ Գեալին՝ Սռնօսայ լեռնէն կը սկսի ու կը հասնի մինչեւ Տիգրիսի ափերը։ Կաղբիի եւ շրջակայ գիւղերու փորձանք դարձած էին Սօքանից քիւրտ վաշխառու պէկերը։ Ծնուկը կը գտնուէր Սռնոս լերան ստորոտը, մօտ 50 տուներէ կը բաղկանար, ունէր փառաւոր ու հաստահիմն, հսկայական եկեղեցի մը՝ առանց գմբէթի։

Բարձրագագաթ ու երկնաքեր լեռներու հայրենիքն է Տատախը, վայրի ու մթածածկ խորխորատներէն կը հոսի Տիգրիսը։ Վախի ու դողի, եւ մանաւանդ հերոսներու մարտնչումի աշխարհ, անառիկ բարձունքներով, նեղ հովիտներով եւ լեռներէն թափուող ջուրերու բիրտ աղաղակներով։ Ու այս գաւառը տուաւ արիւնռուշտ աւազակներ— Տաքիրը, Միր Մհէն, Բեալաշը եւ դեռ ուրիշներ, բայց՝ ասոնց դէմը հանեց նաեւ իր հարազատը, իր կորիւնները։ Կաղբին ալ Տատախինն է, բնութեան միեւնոյն յայտարարով, անոր Գեալին՝ Տատախէն փրցուած մէկ էջն է, անոր ճշմարիտ մանրանկարը։

Ձոր ու ձմակ։ Վիհ ու անդունդ։ Զառիթափ ու բարձունք, արհաւիրք ու երկիւղ՝ մարդկային ու բնական, իրարու զօդուած, իրարու խճճուած, կազմեր էին «երկրային դժոխք մը», բայց, անկասկած Հայաշխարհի ամէնէն ճարտարօրէն բանուած մէկ հրաշալի դրուագը, որուն մէկ ուրիշ տարբերակը բնութիւնը չէր կրնար ստեղծագործած ըլլալ։ Ո՛չ, Կաղբիի գեալին հրաշքի մը արդիւնքն էր...։

ԱՌԻԳՈՄ. ԾՈՒՂ, ԾԻԾԱՆՑ

Թաղի արեւելակողմը, Տիգրիսի ձախ ափէն բաւական հեռու, Քրմենց գիւղի մօտ։ Ծուղը կը գտնուի Սեւտիկնայ հարաւակողմը, ընդարձակ ու ծաղկազարդ բարձրաւանդակի մը վրայ, կղզիացած լեռնաշխարհ մը, քանի մը գիւղերով, որոնցմէ մէկն է Բոլը, լերան մը ստորոտը ծառաշատ հովիտի մը գոգին մէջ։ Ծուղէն Բոլս կը տարածուի ընկուզենիներու, թթենիներու, տանձենիներու հսկայ անտառուտք մը։ Ծուղը նշանաւոր է իր հրաշագործ Աւետարանովը, որ ծանօթ է Ծղայ Աւետարան անունով. Ամէն տարի հազարաւոր ուխտաւորներ կ՚երթային աղօթելու եւ բժշկուելու համար։ Քիւրտեր կը տիրէին այս գիւղին։ Ատեն մը այս տարահարթին վրայ կը բնակէր հոծ հայութիւն մը։

Ծիծանցը հայաբնակ գիւղ մը, շուրջ 30—35 տուն. խորունկ ծորակի մը աջ բազուկին վրայ, կը կրթնի լերան մը պառիկին, բայց իր նայուածքը կը բացուի խորունկ վիհի մը, որ կ՚իջնէ մինչեւ Տիգրիսի հովիտը։ Լեռը լերկ է։ Բայց հովիտը ծառախիտ ու զուարճալի։ Ծիծանցը մոլեռանդ հայրենասէր էր՝ անվախ, դիմադրող։ Ծիծանցը միշտ կռուեցաւ։ Գիւղի հարաւակողմէն երկարող ձորը կը բարձրանայ դէպի Առնօս լեռը. այստեղուանքը սպաննուեցաւ Շատախցի յայտնի յեղափոխական Միքոյի զաւակը, Միհրան։

Շատախի միւս գիւղերն են Տղասպար, Սարբար, Կվերս, Ոքնանց, Ցինենց, Հօրիծ, Շեղջանց, Վախրով, խակ ամէնէն բարձրահասակ լեռը Գլուլականն է, որ կ՚իյնայ Թաղի արեւելքը, որուն լեռնահարթերուն մէջ կ՚ապրին քիւրտերը՝ իրենց անհամար հօտերով։

ԱՐՄՇԱՏ

Այս ալ Շատախի գիւղերէն է, գաւառի հարաւային մասին մէջ։ Եկեղեցին՝ Ս. Վարդան։ Արմշատը իր բնական դիրքով Ոզմին շատ կը նմանի, եւ անոր պէս ալ կորուած էր հայկական շրջանակէն ու ինկած քրտական ծովին մէջ։ Շրջապատուած էր բարձրագագաթ լեռներով, ու փռուած բլուրի մը ստորոտը։ Հազիւ 40 տունէ կը բաղկանար։ Գիւղին տէրն ու տիրականն էր Միրանցիներու ցեղապետը, Թեարիմ փաշան։

Ապառաժուտ բլուրի մը գագաթը կային աւերակներու բեկորներ, որոնք բերդի մը մնացորդները կը կարծուին։ Մօտն է Ս. Սարգիս կոչուած աւերակ մատուռ մը, համաձայն գիւղացիներուն, բերդն ալ սուրբին անունով կոչուած ըլլալու է։ «Բերդ»ին աւերակներուն մէջ քարաշէն եւ կիրով ծեփուած ջրհոր մը կար, գիւղացին, յարձակման մը պահուն, իրենց պաշարով հոն կ՚ապաստանէին։

Այս բլուրէն վեր, ուրիշ ժայռի մը վրայ, ուրիշ աւերակ մը կը տեսնուի, Սարկէթ բերդ անունով ծանօթ։ Բերդին տակը, տաս տուննոց հայկական գիւղ մը կայ։ Գիւղին մօտերը, Մօսէոռօ գետը կը միանայ Տիգրիսին, որուն կամուրջը արմշատցիները շինած են։ Արմշատցին կը հագնի քիւրտին նման, հարուստները կը կրեն «չու քեարգախիկ», գլխուն կը դնեն «քէօլէօզ» մը, բոլորտիքը փաթթած մետաքսէ «փոշին» կամ «փուշին», շալն ու շալվարը՝ գոյնզգոյն բանուած։ Հայկական գիւղերէն հեռու ըլլալով՝ մնացեր էին յետամնաց։

ԽՈՒՄԱՐ

Արմշատի արեւելահարաւ, վտակի մը ափը։ Եկեղեցին Ս. Թադէոս. հայ գիւղ մը՝ ինկած այն վայրին մէջ՝ որուն վրայ կը տիրապետէր Խալելանցի աշիրէթը։

ԿԱՃԷՏ

Այս գիւղը հայաբնակ էր, մօտաւորապէս 80—85 տուն բնակչութեամբ. ունէր երեք եկեղեցիներ Ս. Աստուածածին, Ս. Գէորգ եւ Ս. Շմաւոն: Բնութեան ամէնէն փարթամ տեղի մը վրայ ինկած էր Կաճէտը, գեղեցիկ են թէ հորիզոնը եւ թէ շրջապատը: Գիւղի ճիշդ դիմացը կը գտնուի Տիգրիսի ձախ թեւը, որ խիտ անտառներով, լեռնադաշտերով, արօտավայրերով հարուստ է. ատեն մը, այս տեղուանքը կը գտնուէին բազմաթիւ հայ գիւղեր, շէն ու եռանդուն՝ ուր կ'եռար աշխատանքը հայ բազուկին ու հայ մէջքին: Մեր լեզուն կը թագաւորէր հոս, եւ մեր կրօնական շէնքերը՝ իրենց սրբազնութիւնը կը պտտցնէին ծառաստաններու, բլուրներու, ձորերու, կիրճերու, սարահարթներու մէջն ու վրան:

Գեղեցիկ ու արգաւանդ է բնութիւնը: Տեսարանները միշտ իրենց գոյնն ու երանգը կը փոխեն: Հորիզոնէն կախարդանք ու արուեստ կը ծորի կարծես, ջուրերը կը ճկլտան լեռներէն դարվար. պուրակներու մէջ՝ կը հոսի թռչնիկներու դայլայլը: Ամէն կողմ կը տեսնես ծիլ ու կանաչ, թուփ ու ծաղիկ, ու կանաչազարդուած, օձապտոյտ կածաններ՝ որոնք վար կ'իջնեն բարձունքներէն, կը դալարուին բլուրներու բոլորտիքը, կը քալեն ձորերու կողերէն, կ'իյնան կիրճերու մէջ: Հողը անհամեմատ բարեբեր է՝ տեղ տեղ երկու անգամ հունձք կը քաղեն, եւ երրորդ անգամին ալ կը ցանուի: Ինչե՜ր պիտի ըլլային այս լեռնաշխարհին մէջ, եթէ միայն ինչքի ու կեանքի ապահովութիւն տրուէր հայ գիւղացիին, եթէ միայն «Ռոմը», անիրաւ ու դաժան, քիւրտին հետ զինակցած՝ չհարուածէր մեր աննման ու ստեղծագործ ժողովուրդը:

Կաճէտի դէպի հարաւը, ուր լռած է հայ երգն ու խօսքը, ուր ալիք առ ալիք բլուրներ կան, բնութեան ամէնէն հրաշալի բանուածքովը, իրենց տուները շինած կամ վրանները լարած էին Ջալկանցի, Թաւշտանցի, Եղնանցի քիւրտ աշիրէթները, ահա՛ ասոնք, եւ իրենց դրացի աշիրէթներն էին որ շարունակական սպանութիւններով ու կողոպուտներով պարպել տուին հայ տարրը, քաղաքակրթութիւնը տեղի տուաւ վայրենութեան. երկրիս այս անկիւնը՝ դադրեցաւ աշխատանքի աւազան ըլլալէ, ամայացաւ, անշքացաւ, մնաց միայն բնութեան աննման գեղեցկութիւնը...:

Հարաւէն գոռում գոչումով կը թափալի Ջռէլ կոչուած կարեւոր գետը, Տիգրիսի անհանդարտ ու ջրառատ օժանդակներէն մէկը, եր Կաճէտի շատ մօտիկ՝ կը խառնըւի լեռնային Վասպուրականի մեծագոյն գետին: Այդ միացման գեղեցիկ անկիւնին վրայ կը ցցուի ժայռակերտ մեծ բլուր մը, որուն գագաթը, ըստ տեղական աւանդութեան, բարձրացած է եղեր Վարդան Զօրավարի մեծ բերդը, օրուն աւերակները միայն կը նշմարուին այսօր: Գերման հնախոյզները, հոս բաւական հնութիւններ գտած են: Բլուրը թերակղզիի դիրք ունի, ցամաքին հետ կապուած է կամարակապ, սիրունադիրք կամուրջով մը՝ որ նոյնպէս հնութիւններ ունի:

Տեսարանը գեղեցիկ է նաեւ այս կամուրջին շրջակայքը: Արմէններու այս պատկառելի ձեռակերտը, ինկած է բնութեան ծոցին մէջ եւ աւելի գեղեցկացած: Երկու կողմէն՝ անտառապատ լեռները կը բարձրանան, եւ իրարու զուգահեռ՝ կ'ընթանան արեւելա-հիւսիսէն՝ դէպի արեւմըտա-հարաւ, կազմելով երկար ու խորունկ «գեալլի» մը: Արեւի շողը ինկած այս հովտակին մէջ, կը խառնուի ծիլ ու ծաղիկի, ծառ ու թուփի կանաչին, կը վերածուի ըստուերի, ու ա'լ աւելի կախարդական կը դարձնէ Տիգրիսի հունը: Հայաշէն կամուրջը՝ իր գետին անունովը կոչուած է Ջռէլ: (Գուցէ նաեւ բերդին անունով):

ՋՌԷԼԻ ԿԱՄՈՒՋԸ

Ջերմաձորի փառքը կը կազմէ Ջռէլի կամուրջը, դարերու կեանքովը, որու դէմը, կիրճին բերանը, ցցուած է եղեր համանուն բերդը: Թովմայ Արծրունի պատմագիրը, Գագիկ Արծրունիի եղբօր, Գուրգէնի մասին կը գրէ.

«Առնու եւ զբերդ Ջոէլ եւ գաւառն կոչեցեալ Ջերմաձոր, որ է մասն երկրի Մոկաց»:

Կամուրջը 60 մեթր բարձր է Տիգրիսի ջուրերէն: Բարաչէն է հաստ ու ամուր: Դէմի ժայռերէն մէկուն վրայ կը բացուի քարայրի մը բերանը, քանի մը հարիւր մեթր բարձրութեամբ, ուր՝ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, բոյն դրած է մեղուներու բազմամիլիոն բանակ մը. մեղրը՝ ամրան տաքին կը վազէ, կը ծեփէ ժայռին երեսը ու կը մղուի հովէն: Գերման ընկերութիւն մը փորձեց բանալ քարայրին բերանը ու ձեռք ձգել դարերէ ի վեր հոն կուտակուած մեղրն ու մոմը, բայց չյաջողեցաւ:

ՏԻԳՐԻՍ ԳԵՏ

Տիգրիս (Դիկլաթ կամ Շադ) Աղձնեաց, Մոկաց, Շատախի գաւառներուն մէջէն կը բխի բազմաթիւ ճիւղերով: Արեւմտեան ճիւղը կը սկսի Արկանայի լեռներէն, կը մտնէ Տիգրանակերտ, կ'ընդունի Սասունի կամ Պաթմանի գետակը. արեւելեանը կը կոչուի Պոհտան, իր մէջ կ'առնէ Բաղէչու գետը, յետոյ կը մտնէ Մուսուլ ու Պաղտատ, Եփրատի հետ խառնուելով կը թափի Պարսից Ծոց: Տիգրիսի մեծ օժանդակներն են Մեծ Զապ, փոքր Զապ եւ Տիալա: Տիգրիսի երկայնութիւնն է 1300 քիլոմեթր:

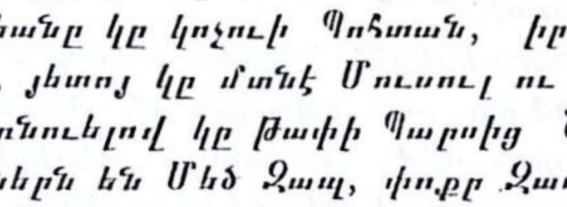

ՄՈԿԱՑ ԱՇԽԱՐՀ

Եղերովի վրայէն, լեռնային դժուարանցանելի ճամբայ մը մեզ կը տանի դէպի Մոկաց կախարդական աշխարհը:

Եղերովը Արտօս լերան մէկ շղթանն է, որ Ռշտունիքը կը բաժնէ Մոկսէն: Ամառը զուարճալի է ու գեղանըկար տեսարաններով, ծաղիկներով, կանաչներով ու անտառներով, բայց, ձմեռը կը դառնայ սարսափ ու զարհուրանք, որովհետեւ իր պաղ հովե՛րը խօսքէ չեն հասկնար, կը ծեծեն ու կը հալածեն չուարած ճամբորդները, իսկ անոր փոթորիկները, բուքն ու բորանը մահ կը սփռեն ամէն դի...

Մոկաց Աշխա՛րհ:

Այդ՝ Հայաստան Աշխարհի գաղտնահիւս հանգոյցներէն մէկն է: Ռշտունիքէն Մոկս երկարող օձապտոյտ ճամբան կ'անցնի Եղերովի ամէնէն բարձր կատարէն, ուրկէ կը տեսնուի ողջ Վասպուրականը եւ անոր հրաշք ծովակը:

Եղերո՛վ, «Մէրը (մայրը) կերաւ իր տղէներով»: Ահա՛ այս լերան սարսափի պատմութիւնը... .

ԲՈՒԹԿՈՒ Ս. ԳԷՈՐԳ

Եղերովի կատարէն քիչ մը վար, ուր լերան գագաթը կը ճեղքուի, ձորի մը կը վերածուի, ու՝ ձմեռը, փոթորիկներուն ամէնէն ահաւորները կը դարբնուին, ու մահերու պատճառ կ'ըլլան, բլրակի մը անութին տակ, կարապի մը անմեղութեամբը թառած է հայ մարդասէր եւ հայու նման գթասիրտ վանքը:

Ս. Գէորգին երկու կողմերուն վրայ կը բարձրանան երկու երկնամերձ լեռներ, որոնք հովերը կ'արգիլեն ու կը պաշտպանեն մենաստանը, կը կոչուին Զմէն ու Մերեկ: Վարը, ձորին մէջէն կը հոսի խոխոջուն վտակ մը՝ որ Մոկաց գետին առաջին ակը կը կազմէ: Զմեռը՝ բուքը կը լեցնէ այս ձորը, ձիւնը կը բարձրանայ, կը գոցէ անցքը:

Լեռները անտառապատ են, ձորը՝ ծառազարդ, որուն կողերէն, ամէն քայլափոխի կաքաւներ կը թռին:

Հաւանաբար Ս. Գէորգը շինել տուած է Տիգրանը, իր եղբօր՝ Մաժակ քրմապետին գերեզմանին վրայ, ուրեմն, տեղին վրայ գտնուած ըլլալու է մեհեան մը՝ հեթանոս դարերուն: Հայոց թագաւորը, փոթորկալից այս կէտին վրայ շինած է մեհեանը, որպէսզի անցորդները վըտանգի պահուն հոն ապաստանին, ուտեն, խմեն, հանգիստ ու ապահով զգան ինքզինքնին եւ ասոր փոխարէն «ողորմիս» տան իր եղբօր հոգուն: Անցան հեթանոսական դարն ու հեթանոսութիւնը, տեղը բռնեց Քրիստոնէութիւնը, շինուեցաւ քրիստոնեայ վանքը, բայց պաշտօնը նոյնը մնաց...:

Այսպիսի մեհեան-ապաստանարաններ շատ կը գտնուէին բարձր լեռներու եւ վտանգալից ճամբաներու վըրայ: Բութկու Ս. Գէորգի մեհեանը մէկն է անոնցմէ: Վարելահողը քիչ էր, հայ գիւղացիի սրտաբուխ նուէրներովը կ'ապրեցնէր ինքզինքը, միեւնոյն ժամանակ կ'օգտուէր Վանի, Ռուսաստանի, Պոլսոյ, Եգիպտոսի եւ Պարսկաստանի մէջ գտնուած իր կալուածներէն, տարին անգամ մը իրաւունք ունէր «պտղի» ժողուելու:

Սեւ գոյնով աքաղաղ մը ունէր որ «անմահ» նկատուած էր, թէեւ պէտք է խոստովանիլ, որ այդ թեւաւորը, երբեք անմահ չէ եղած, այլ մեռնելէն վերջ, ուրիշ մը կը բռնէր անոր տեղը, — Ձմեռը, վանքին մէջ ապաստան գտած ճամբորդը, մեկնելէն առաջ, պէտք է բռնէր աքաղաղը, եւ կոնակն ի վար դնէր իր գլխուն վրայ, եթէ ան «կուկուլի՜կու» կանչէր կամ «խօսէր», ինչպէս կ'ըսեն մոկացիները, այդ նշան էր թէ փոթորիկ ու բուք չկայ, ճամբաները ապահով են ու ճամբորդը կրնայ մեկնիլ... հակառակ պարագային, անցորդը կը մնար վանքը եւ կը վայելէր ամէն տեսակ բարիք, առանց տասնոց մը վճարելու:

Այս հնամենի սովորութիւնը հեթանոս հաւատալիքներու մէկ արձագանգն է...:

ՁԵԱՆ ՀԻՒՍՆ

Այս բնական պատիժը լեռնային երկիրներու յատուկ է։ Հայաստանը հարուստ է այս փորձանքով, իսկ Մոկաց Աշխարհը անոնց բնավայրն է։ Ձմեռը, շաբաթներով ձիւն կու գայ, «խրխիր», մանր հատիկներով ձիւն մը, կը լեցուի լեռներու վրայ, ձիւնը դադրելէն վերջ, եթէ անձրեւ տեղայ, ձիւնը կը փափկի, քարերը լպրծուն կը դառնան, այս ժամանակ, կենդանիի մը վազքը լերան ձիւնին վրայէն, կամ զէնքի պայթումը, պատճառ կ'ըլլայ որ լերան ձիւնը ահարկու գոռում-գոչումներով եւ ընկերացած զօրաւոր հովի մը, վար սահի, իր հետ բերելով քար ու մացառ, ծառ ու կոճղ, եւ ծածկէ դաշտերը, հովիտները, գիւղերը եւ ամէն ինչ որ իրեն կը հանդիպի։ Որքա՜ն գիւղեր կը փճանան ու մարդիկ կը մեռնի՜ն, հարիւրաւորներ կը թաղուին։ Անոր հովը կրնայ ջրաղացի քար մը, եւ կամ հաստ ծառ մը գետի մը եզերքէն միւս կողմը նետել, ինչ որ պատահած է Շատախի մէջ։ Ծամբորդները, ձմրան ճամբորդութեան ընթացքին, սովորած են իրենց հետ ունենալ երկճղի ու երկար փայտ մը, որ երբ ձեան-հիւսի հանդիպին, այդ փայտը վեր ցցուած մընայ, ու իրենց թաղուած տեղը յայտնի ընէ..., գուցէ մարդիկ տեսնեն վեր ցցուած փայտը եւ օգնութեան հասնին։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ‘‘ԿՕՇԻԿ,,ՆԵՐ

Ձիւնի, սառոյցի աշխարհ է մեր երկիրը, անոր բարձր լեռնակատարները տարին-տասներկու ամիս ձիւնով ծածկուած են, իսկ սարահարթները՝ 5—6 ամիս պատած են ձիւնով ու սառոյցով, Հայաստանը կը դարձնեն ռազմական անյաղթելի դիրք, անմերձենալի լեռնաշխարհ մը։ Որքա՜ն բանակներ կերած է ան, քանի՛ քանի զօրավարներու, աշխարհակալներու «քիթը կոտրած» է ան։ Մեր ձորերը, հովիտները· դաշտերը, գերեզմանները եղած են Հռովմէական, յունական, արաբական, թաթարական, սելճուքներու, բիւզանդական, թրքական, պարսկական, ռուտական անթիւ, անհամար գինուորներու....։

Այս ձիւնոտ ու սառցապատ լեռնաշխարհին մէջէն կարելի չէ մերօրեայ կօշիկներով պտտիլ, երկու կարեւոր պատճառներով.

Ա.— Կաշին չի կրնար դիմանալ մեր ցուրտին, պաղէն կը կծկտի ու կը նեղէ ոտքը։

Բ.— Կաշին՝ ցուրտին դէմ զօրաւոր արգելք չէ, մեր ցուրտը դիւրութեամբ կրնայ սառեցնել անով պաշտպանուած ոտքը։

Որով, հայ գիւղացին գտած է իրեն համար յատուկ կօշիկ ու հագուստ, այսինքն՝ յարմարած է կլիմային ։Ծանօթանանք մեր կօշիկներուն։

ՌԸՇԻԿ

Վասպուրականի լեռնային շրջաններու կօշիկն է ռըշիկը, որ կը կարծուի թէ գիւտն է Ռշտունեաց գաւառին, բայց կը գործածուի Կարկառի, Ոզիմի, Կարճկանի, Մոկսի, Շատախի եւ Նորտուզի մէջ, այս կօշիկին պատճառով, բոլոր վերը յիշուած գաւառներու բնակիչները, վանեցիներէն կը կոչուին վըռըշիկ։

Շինուած է հետեւեալ ձեւով.

Կանեփի թելերէն կը հիւսեն ու կը գործեն ռըշիկին յատակը, ոտքի մեծութեամբ, ընդհանրապէս սեւ գոյնով կը ներկեն։ Կօշիկին տակը մէկ կամ երկու մատնաչափ հաստ կ՚ըլլայ, ամուր եւ տախտակի նման կարծր։

Կանեփի թելը հիւսուելով՝ կը ծածկէ թաղիքը. կրունկին, քիթին ու կողերուն վրայ կը զարնեն հաստ ու սրածայր գամեր, այս գամերը ձիւնի կամ սառոյցի մէջ կը մտնեն եւ սահելու արգելք կ՚ըլլան։ Ռըշիկին երեսը, կիսակօշիկի ձեւով է. բուրդէ «թիֆթիկ»է կամ մազէ կը հիւսեն, ետեւը կան երկու կապիչներ, որոնցմով ռըշիկը կ՚ամրացուի ոտներուն։ Ռըշիկը թեթեւ է, հաստ գուլպայի կը նմանի, միայն թէ տակը գամեր կան։

Ռըշիկաւորին համար լեռներէն իջնելը հաճելի է, արագ ու ապահով։ Բարձր լեռներէն իջնելու ատենը, կը պպզի ձիւնին վրայ, ոտքերը կը տնկէ, որպէսզի գամերը օդին մէջ մնան եւ մարմնի ծանրութիւնը իրենց կռունկներուն վրայ՝ կը կրթնի սրածայր ու զօրաւոր փայտի մը կամ տապարաձեւ «Նաճախին», ինքզինքը թոյլ կը ձգէ, լեռնէն վար կը սահի…։ Արագութիւնը կրնայ դանդաղեցընել, երբ վտանգաւոր տեղի մը հանդիպի, զօրաւոր կերպով իր կօշիկին գամերը մխրճելով ձիւնին կամ սառոյցին մէջ։ Ուզած ատենը կրնայ ուղղութիւն փոխել «Նաճախ»ին միջոցաւ՝ որ ղեկի դեր կը կատարէ, անմիջապէս կրնայ ոտքի կենալ, գամերն ու «Նաճախ»ը ձիւնին մէջ խրելով, յետոյ՝ դաշտը իջած՝ հանդարտ սիրտով կը քալէ…։

Հաճելի չէ՞ք գտներ վըռըշիկներու ճամբորդութիւնը։

ՓՈՒՓՈՒԼ

Տեղ մը՝ ուր շատ ձիւն չի նստիր· քարքարուտ է· հեղեղատներ շատ ունի եւ ցուրտ է։

Հոս կը գործածուի մեր աննման փուփուլը։ Փուփուլը նման է ռըշիկին, տակը գամեր չկան միայն· այլ՝ կակուղ է, բարակ, հաստ գուլպայ մը վերջապէս։ Այս կօշիկով եւ արագ արագ կրնաս թռիլ քարէ քար, ժայռէ ժայռ առանց մարմնական ցնցումի· քարը ինչքան ալ լպրծուն ըլլայ, վախ չկայ, փուփուլը կը փակլի եւ թոյլ չտար որ մարդը սահի…։

ՄՈԿԱՑ ԼԵՌՆԵՐ

Մոկսը խորհրդաւոր լեռնաշխարհ մըն է, մութ հորիզոնով, հազարաւոր նեղ ձորերով, սղմուած է լեռներու արանքը· խրթին ու առեղծուածային համայնապատկեր մը ունի։ Ուրեմն լեռնային ու անտառոտ է, դաշտերէ զուրկ, ձորերը զիրար կը խաչաձեւեն, լեռներու կողերու վրայ կան հսկայ քարանձաւներ, որոնք անձրեւային եղանակին ու ձմրան՝ ոչխարներու իբր ապաստանարան կը ծառայեն։ Մոկացին կը զբաղի մեղուաբուծութեամբ, ոչխարաբուծութեամբ եւ չալագործութեամբ։ Ջուրերը առատ են։ Հմայիչ է Մոկսի Ջրվէժը, որ քարանձաւի մը խորէն, դռնանըման ծակէ մը դուրս կը խուժէ, քարանձաւի յատակին վըրայ կը լճանայ, ապա՝ քանի մը մեթր բարձրութենէն վար կը նետուի, կը խառնուի Մոկաց գետին հետ։

Մոկաց Աշխարհի ամէնէն բարձր գագաթն է Արտոսը։ Ռշտունեաց, Կարճկանի, Կարկառի եւ Մոկաց Աշխարհի լեռները շարունակութիւնը կը կազմեն Սասունի լեռներուն։

ՄՈԿՍ

Գաւառին կեդրոնական գիւղն է, համանուն գետին վրայ, 200 տունէ բաղկացած, հայ եւ քիւրտ բնակչութեամբ։ Գաւառին կառավարութիւնը, աւանդաբար քիւրտ տոհմի մը կը պատկանէր, որուն վերջին ներկայացուցիչը Մուրթլա Պէյր եղաւ, «բարի հայր» մը՝ երկու ժողովուրդներուն համար։ Մոկսը պաշտպանուած է իր պէյէն, ատոր համար ալ զերծ մնացած է ջարդերէն։ Հայերէն գիտէր, կը խօսէր տեղական բարբառը․ կ՚ըսէին թէ Աւետարանի մոլի ընթերցող մը եղած է։ Չորս թաղեր ունի, Դաշտի թաղ, Աբրահամենց թաղ, Անձուխանց թաղ եւ Բուրտի թաղ։ Վերջինը քրտաբնակ։

ԱՊԱՐԱՆՔ

Մոկաց Առանձնակ գաւառին մէջ կ՚իյնայ Ապարանք գիւղը, համանուն վանքով, հոս կը գտնուէր նախարարական տան ապարանքը, ուրկէ գիւղը առած է իր անունը։ Ժ. դարուն մէջ նշանաւոր կը դառնայ Ապարանքը, կ՚ըլլայ առաջնորդանիստ վանք։ Տուած է յայտնի կրօնականներ, Սիմոն վարդապետը՝ որ Պահլաւունեաց եւ Մամիկոնեանց պատմութիւնը տաղաչափած է։ Վանքը եւ իր բոլոր կալուածները քիւրտի մը ձեռք կը գտնուէին։

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ

Մոկսը ունի վանք մըն ալ Առնչոյ Ձորի մէջ, Ամենափրկիչ անունով։ Համաձայն Վարդան Աշխարհագրի, հոս թաղուած է Գասպար մոգը. ասիկա, Քրիստոսի գլխու մազը բերեր է հոս, յանկարծ մազերը թռած, ինկած են քարի մը ճեղքին մէջ, մոգը, ինկած տեղը շինած է վանքը. յետոյ ինքն ալ մեռնելով, հոն թաղուեր է։

Առասպելի մը նայելով, Ամենափրկչի վանահայրը երեք օր կերակրեր է Լէնկթիմուրի բանակը, եւ իբր հատուցում՝ փրկած է 70 հազար հայերու կեանքը, զանոնք ներփակելով իր փոքրիկ եկեղեցիին մէջ։

Ամենափրկիչը Մոկսի ամէնէն հին վանքն է. ըստ ժողովրդական աւանդութեան մը, անիկա շինուած է երեք յայտնի մոգերէն՝ Մելքոն, Գասպար եւ Պաղտասար։ Կաթողիկէ եւ զանգակատուն չունէր։ Շինուածքը ամրակուռ էր, բաւական ճաշակաւոր ճարտարապետութեան մը գործ, ունի վեհաշուք կամարներ։ Բաժնուած է երկու մասի, Ամենափրկիչ եւ Ս. Կարապետ։ Ամենափրկչի հիւսիսային պատին տակէն կը բղխի պաղորակ աղբիւր մը՝ որ կ՚անցնի եկեղեցիին մէջէն, եւ հարաւային պատէն քիչ մը հեռու, կ՚անհետանայ հողին մէջ։

Բարձրաւանդակի մը գիրկը կը գրաւէ Ամենափրկիչը, անոր ստորներն ու կողերը ծածկուած են հաստաբուն կաղնենիներով. կան նաեւ պտղատու ծառեր, — ընկոյզի, տանձի, խնձորի, սալորի, — հողերը կը բաւարարէին վանքը։ Ամենափրկիչէն քիչ մը վար, 15 վայրկեան հեռու կը գտնուէր Առճան գիւղը։ Վանքի հանդիպակաց կողին վրայ կը գտնուէր գեղեցիկ սարահարթ մը, որուն վրայ էր քիւրտ աղայի մը ագարակը։ Առճան ոռոգող առուակը կ՚անցնի խորունկ ձորէ մը, ան՝ բաժնուած է մայր գետէ մը, ձորը դժուարանցանելի է ու վտանգալից, բայց անհունապէս գեղեցիկ համայնապատկերով։ Ան՝ Մոկաց Աշխարհի զարհուրելի «գեալի»ներէն մին է։

ՄՈԿԱՑԻՆ

Մոկացին քաջամարտիկ է, անվեհեր, ազգասէր, աւանդամոլ եւ դիւրաբորբոք, նուաստացումներու չի տոկար, զէնքի ու «խանչէր»ի կը դիմէ, գիտէ վրէժխնդիր ըլլալ, արիւնին դէմ արիւն կը պահանջէ։ Տուած է յեղափոխական լաւագոյն մարտիկներ. ամէն գիւղ իր կոմիտէն ու վարժարանն ունէր։

Բանահիւսութեան համար, լաւագոյն դաշտ մըն էր, Մոկացին ունէր իր հէքեաթներու, աւանդութիւններու, երգերու, պարերգներու, շուտասելիքներու հսկայ պաշար մը, իր ժողովրդական դիւցազնավէպերէն մէկը, սիրային յոյզով շաղախուած «Մոկաց Միրզէն» տաղաչափուած էր։ Այս դիւցազներգութիւնը Վանի Իշխանին ու Կոմիտաս Վարդապետին ուշադրութեան արժանացած եւ ձայնագրուած է։

Մոկացիները բաղդատելով իրենց կիներուն տգեղ են։ Մոկացի կինը բարձրահասակ է, երկար ու դեղձան մազերով, կամար ու խիտ յօնքերով, ձերմակ ու փարթամ մորթով, հարուստ ստինքներով, համաչափ քալուածքով ու այրող նայուածքով. մոկացի կինը տեսնելու համար կ՚արժէր հեղ մը ուխտատեղի մը երթալ, վայելել անոր թեթեւոտն ու համարձակ պարը եւ հասակին գրաւչութիւնը։

Այրերը՝ կը գործածեն Շատախցիներու նման քէօլոզ (գլխարկ) թաղիքէ շինուած, քեաղախիկ, շալ ու շալվար, տրեխ, փափուկ, ոըշիկ կամ սօլ կոչուած կօշիկը (ետեւը կտրած)։ Կիները՝ գլուխնուն համար կը գործածէին ձերմակ լաչակ եւ կոտիկ, (այս վերջինը փայտէ շինուած) եթէ տարիքը առած են, այսինքն քառասունէն վեր են, հարուստ ու աղքատ «եաղմա» կը դնեն։ Երիտասարդ կիները ու հարսերը՝ մետաքսէ քօղ կը գործածեն, կը հագնին էնթարի կամ գուպուն, մէջքերնին կը կապեն պարսկական կամ հնդկական (Լահօր) շալ-գօտիներ։ Այրերը՝ գլխարկին վըվրայ «նաղմա» կը փաթթեն, տեղական բառով՝ փուշի կոչուած է, մէջքերնին կը կապեն 4—5 փաթ (ոլորք) երկար գօտի։

ՄՈԿՍԻ ԳԻՒՂԵՐ

Կճաւ՝ Ս. Գրիգոր եկեղեցիով։ Լճան՝ Մոկաց գետին մօտերը, Հաղեն եւ քանի մը աննշմար հայկական գիւղեր։ Շրջանը աւելի շատ քիւրտաբնակ է։ Մոկաց լեռներուն վրայ, տեղ տեղ կը նշմարուին բեկորները հին բերդերուն։

ՆԱՆԵՆՑ

Համանուն Գեալլի մէջ կը գտնուի այս գիւղը։ Իր մօտերն է Ս. Մինաս վանքը։ Գեալլին, հոս, երբեմն այնքան կը նեղնայ, որ մարդիկ ստիպուած են մէկիկ մէկիկ անցնիլ։ Նանենց գիւղէն վեր, կը գտնուի լեռնադաշտ մը, ուր ժամանակին հայ գիւղ մը կար։ Նանենցը երբեմն 700 տուն բնակչութիւն ունեցած է։ 1910ին, Նանենցը տասը տուն բնակչութիւն ունէր. Ս. Մինասը Նանենցին դէմն է, բլրակի մը վրայ։ Հին շէնք է Ս. Մինասը, գեղեցիկ ու կուռ կառուցուածքով։ Ունէր հովիտներ, պտղաւէտ ծառաստաններ։

Նանենցի մօտերը կը գտնուին Գայթանց եւ Խալեն գիւղերը։ Նանենց գեալլի մէջ ինկած ամենէն աղքատ գիւղն էր այս վերջինը։ Ասկէ՝ ամէն տարի, մէկ երկու երիտասարդներ Կովկաս կը մեկնէին բաղդ փնտռելու համար։ Գիւղը ունէր հաստաբուն ու բարձրահասակ տանձենիներ։

ԿՃԱՒ

Հայկական փոքրիկ գիւղ մըն էր Կճաւը, աննշան, ողորմուկ, սակայն ունէր սրբատաշ քարերով հսկայական եկեղեցի մը՝ Տասներկու Խորան անունով, սքանչելի հնութիւն մըն էր։ Վերջերս քանի մը քիւրտ ընտանիքներ տեղաւորուած էին Կճաւի մէջ։ Այս գիւղէն քիչ հեռու կը գտնուի ամայի, լքուած վանք մը։ Հաւանաբար Մոկսի

Կճաւը դարեւոր կեանք մը ունեցած է, որուն պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ Հռիփսիմեաց կոյսերու աւանդավէպը։ Մովսէս Խորենացին կը գրէ. «Կճաւն կոչեցեալ տեղի՝ դեւաց լցեան պաշտամանք, հասեալ անդր առաքելանման քահանայիցն եւ սրբոց կուսանացն ընդդիմամարտ արգելուլին զձեռն, յորում զայրագնեալ դեւացն՝ դիմգալ ի վերայ խղդէին, ծռէին, ընչատէին զպաշտօնեայս իւրեանց, որ եւ անդ առաքելանման քահանայքն հալածեալ զնոսա, բժշկէին զխեղդեալսն, վասն որոյ տեղին կոչեցաւ Կճաւ..., որ եւ զտեղին յետոյ հաստատէ վանս՝ Ս. Գրիգոր...։

ԱՌԻՆՋ, ԱՌՈՒԱՆՑ

Համանուն գետակին վրայ, Մոկսի արեւելակողմը, ունէր Ս. Ստեփաննոս անունով եկեղեցի մը։

Առուանց կամ Առուանից Ձոր, նախապէս գաւառակ մըն էր, որուն կեդրոնական գիւղն էր Առուանցը, կ'իյնայ Մոկսի արեւմուտքը եւ վեց ժամ միայն հեռու է անկէ։ Բնակիչները քիւրտ էին։ Մոկսի միւս մեծ գիւղերն էին Սորս, Գետրես, Սեպ, Աղեն՝ Տինիս, Ծափանց, Լճան, որ հայաբնակ էր, եկեղեցին՝ Ս. Կարապետ։

Առինջ կամ Հառինջ ունէր իր կապանը, որ ծանօթ էր Հառինջայ Դուռ անունով, Գետալ մը կ'ընթանայ դէպի այդ դուռը, որ երկու ժամ կը տեւէ, հոն՝ հաստ չերտով ձիուն կ'իջնէ ձմեռ առենը ու բուքը սարսափելի է։ Հառինջայ-Դուռը երկու ժայռերու մէջտեղ բացուած ճեղք մըն է որ կիրճի կը նմանի, ուրկէ ճամբորդը ստիպուած է անցնիլ գիւղը մտնելու համար։

Լերան քղանցքին վրայ նստած է Առինջը, հայկական գիւղ մըն է, Մոկսի բոլոր գիւղերէն կը տարբերի իր գեղեցիկ դիրքովը, երկյարկանի տուներովը — վերը մարդիկ կը բնակին, իսկ վարը՝ կենդանիները։ Թէ այր մարդիկը եւ թէ կիները արտակարգ գեղեցկութիւն մը ունին, բայց մանաւանդ կիները, համաչափ դէմքով ու հասակով, ողորկ մորթով, արտայայտիչ աչքերով եւ մարմնական նրբութեամբ։

Հառինջայ գեալլի երկու կողմերուն վրայ ցցուած լեռնագագաթները, վերէն վար ցանուած արտերով ծածկուած էին։ Առինջցին աշխատասէր էր ու յամառ։ Քանի մը ջրանցք-առուները լերան կողերը քերելով, Գեալլի լեռնաշղթան կտրելով՝ կենսաբեր ջուր կը բերեն գիւղի արտերուն։ Ժողովուրդին մեծ մասը խաչնարած էր։

ՄՈԿՍԻ ԵՐԿՈՒ ‘‘ԳԵԱԼԻ„ՆԵՐԸ

Նանենց Գեալլին (ձոր) բոլոր «գեալլի»ներու մէջ՝ ամենէն գեղեցիկն է իր բուսաբանութեամբ, թուփ ու ծաղիկով, թէ բնական եւ թէ արուեստական բանուածքով։ Դէպի հիւսիս կը բարձրանայ սրածայր ու պատկառելի եղերովը։

Բայց՝ հակապատկերն է սա միւսը, որ «Սուրբի Գեալլի» որակումով ծանօթ է։ Անհամաչափ ու թորթ լեռներ, ջնարուեստական ու կախարդանքէ զուրկ միջավայր մը, ուր չկան բոյսի, կանանչի, ջուրի ու վերջապէս հորիզոնի պայծառութիւնն ու հմայքը։ Լե՜րկ, անհրապոյր ու չոր։

Սուրբը՝ խորթ, անհարազատ զաւակն է Մոկսին։ Ամէնէն տգեղը, որ պէտք է դուրս հանել Մոկաց Աշխարհի գեղեցկութեան ծաղկեփունջէն։ Մոկսը՝ լաբիւրինթոսն է երկար ու նեղ, բարձր ու ահաւոր Գեալլիներու, որոնք զիրար կը կտրեն, երկիրը կը վերածեն անհամար հերձուածներու, վախի ու դողի կնիքովը հռչակուած։

ՈԶԻՄ

Մոկաց գետի աջ ափէն քիչ մը հեռու, հայկական գիւղ մը։ Մեկուսացած ու առանձին՝ իր լեռներու մէջ։ Լերկ ապառաժնե՜ր, բայց Ոզմը՝ ադամանդի կտոր մըն է, դրախտէն փրցուած աննման դրուագ մը փոխադրուած այս երկրիս վրայ։ Իբր յանդուգն ու քաջակորով՝ ոզմցին անուն ունի Վասպուրականի մէջ։ Ան՝ վեհ է, հպարտ, աըլասիրտ, ճշմարիտ արծիւ մը՝ լեռներու եւ ազատութեան սիրահար: Տուած է հռչակաւոր ռազմիկներ, որոնցմէ մէկն էր Տիգրանը — Բոլոն — որ զոհ գնաց դաւաճանութեան մը: Ողմը տարին երկու անգամ հունձք կը քաղէ: Գիւղէն քիչ մը վար, արեւմտեան բարձունքներուն վրայ կը ցցըուի Մարօի բերդը: Ողմի մօտն է գեղեցիկ լեռնադաշտ մը, ուր, ամէն տարի Ողմցին կը բարձրանայ իր հօտերուն հետ, ասիկա գիւղի «զոման» է: Ողմցին զէնքի սիրահար էր ու լաւ նշանառու:

ՄԱՐԱԿԱՆՑ

Սխլա Գեալիի առաջին գիւղն է Մարականցը, աննըշան հայկական գիւղ մը, 12 տուներէ բաղկացած, բայց դրախտանման ամարանոց մը, ծառերու եւ կանաչներու մէջ ինկած: Մարականցիք՝ սակայն անուշ բացառութիւն մը կազմէին, ըլլալով պարզունակ, բայց մաքրասէր, բարեհամբոյր ու ճաշակաւոր, իր հիւրասիրութեան մէջ՝ ծայրայեղ:

Մարականցի դէմը կը գտնուի բլուր մը, որուն հարթութիւններուն վրայ կան աւերակները եկեղեցիներու եւ բնակարաններու, գիւղացիները կը պատմեն թէ այդ աւերակները կը պատկանէին քաղաքի մը՝ որուն անունը Բոնաշէն է եղեր:

Հաղենէն Մարականց ճամբուն վրայ, Հաղենի մօտերը — Մուրթլապէյի գիւղն էր ասիկա — Մոկաց գետին վրայ ձգուած է միակամար, ամրաշէն ու փառայեղ կամուրջ մը, որ կը կարծուի թէ 400 տարի առաջ, շինուած է երեք եղբայրներու անձնական ծախքով, — Խօջա Հայրապետ, Խօջա Աւետիս, Խօջա Մուրատ — եւ որոնց անունները արձանագրուած են կամուրջի ճակատին վրայ:

ՌՇՏՈՒՆԻՔ

(ԳԱՒԱՇ)

Վասպուրականի գաւառներէն է, Գաւաշ կը կոչուի հիմայ, որ կը տարածուի Վանայ լճին հարաւ-արեւմտեան ափին վրայ, երկար ու նեղ երիզի մը պէս, սղմուած Ճղերովի լեռնաշղթայէն եւ Տուշպայ ծովէն, բարեբեր է, լայն հորիզոնով եւ սքանչելի տեսարաններով: Կը զբաղին հողագործութեամբ. քանի մը գետակներ ու առուակներ կ'ոռոգեն դաշտագետինը:

Գաւառը կը գտնուի Վանայ ծովակի, Հայոց Ձորի, Շատախի եւ Կարճկանի մէջտեղը: Կէս մը լեռնային ու կէս մը դաշտային է, ջրային է, գիւղերը ծածկուած են պտղատու եւ անպտուղ ծառերով: Անտառ չունի: Աղթամարի կաթողիկոսութեան թեմերէն է: Գաւառը իր անունը առած է Գաւաշ անունով հին աւանէն, որուն աւերակներու հողակոյտերը միայն կը տեսնուին: Գաւաշը ունէր 59 գիւղ:

ՈՍՏԱՆ

Գլխաւոր քաղաքն է Ոստանը, 1200 տուն բնակչութեամբ, մեծ մասով թիւրք եւ քիւրտ, հայերը քիչ էին: Եթէ Վանը նուիրուած է Արեւ աստուծուն, (որուն համար ալ կոչուած է Շամիրամակերտ, Շահ (թագաւոր), միհր (արեւ), կերտ (կերտել բային արմատը), Ոստանն ալ ձօնուած էր Լուսնին: Արտօս լերան ստորոտն է, եւ մօտը լճակին: Տուները՝ միայարկ եւ երկյարկ, զարդարուած ծառերով ու կանաչով: Մէջէն կ'անցնի գետակ մը: Նշանաւոր էին ծխախոտն ու ընկոյզը: Տեղացիները արիւնարբու էին, շրջակայ հայ գիւղերուն պատուհասն էր Ոստանը:

Լճեզրը, կանգուն կը մնար արաբական շիրիմ մը, տոկուն ու ոճաւոր: Քիւրտերու համար, աշխարհիս մէջ միայն երեք հռչակաւոր ու կատարեալ շէնքեր կան, որոնք չեն քանդուիր ու պիտի տեւեն յաւիտենականապէս։

Տէրա Աղթամարէ, — Աղթամարի վանքը,
Գմբէթա Ոստանէ, — Ոստանի գմբէթը,
Փրէ Պաթմանէ — Պաթմանի կամուրջը,
Խրապ Նա պիթ — Ձեն աւրուիր,
Ախըր զէմանէ — Յաւիտեանս յաւիտենից։

Ոստանը իր գլուխը դրած է Արտօսի եւ Զար Մանաճիհրի արանքը, այս վերջինը ժայռեղէն լեռնակ մըն է, լճեզրը, բարձրահայեաց դիրքով, ասկէ Վանայ ծով նետուած են, աւանդութեան մը համաձայն,՝ Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետին սարկաւագները գերի ինկած են Ռշտունեաց իշխան Մանաճիհրի ձեռքը, Հայրապետը շատ աշխատած է իրեններուն փրկութեան համար։ Գերեվարող իշխանը անդրդուելի մնացած է, պատիժը գործադրած է սարկաւագները ծով նետելով։ Հայրապետը վշտաբեկ՝ անիծած է Ռշտունեաց գաւառը եւ իր իշխանական տունը, այս անէծքին վրայ, մեռած են Մանաճիհրի կինը եւ եօթ զաւակները երկու օրուան մէջ..., իսկ գաւառը՝ երեք տարի՝ երաշտէ կը զարնուի ու անբերրի կ՚ըլլայ...։ Ոստանի քարաժայռը, ատոր համար կը կոչուի Զարմանաճիհր...։

Ոստանը հրուանդանի մը վրայ է, անիկա արեւելքէն կը տարածուի մինչեւ Աթանանց հայկական գիւղը, իսկ արեւմուտքէն՝ հրուանդանին ծայրը։ Մրգաստանները կը տարածուին լեռնաշարքի ստորոտին բարձր կողերուն վրայ։ Հրուանդանի մերձակայ զառիթափին վրայ կը գտնուին հին քաղաքին բեկորները, դղեակ մը, փլած եկեղեցի մը, մզկիթ մը։ Հին գերեզմանատան աւերակներուն մէջէն կը բարձրանայ շիրիմ մը, նուրբ որմնադրութեամբ թարմ ու մաքուր։ Տասներկու անկիւն ունի, ներքին շրջագիծը 15 ոտք եւ 8 ինչէզ է, քարաշէն տանիքին մակերեսէն նոյնպէս 12 կողմերով կոն մը վեր կը բարձրանայ երկրաչափական ձեւ ունեցող գունտով մը, պատերուն շուրջը, ճիշտ տանիքին տակը կը գտնուին արաբական տառերով երկար արձանագրութիւն մը եւ քանդակագործուած զարդարանքներ։ Ընտանի գիծ մը կը ներկայացը-

նեն շթաքարային կամարով խորշերը։ Փոքր դուռ մը որուն վրայ կը գտնուի այս ոճով քանդակ մը, դէպի ներս ճամբայ կու տայ լիճին կողմէն։ Ահա շիրիմին արձանագրութիւնը.

«Այս շիրիմը կը պատկանի Ոստանի կառավարիչի աղջկան»։ *(ԼԻՆՉ)*

ԱՐՏՕՍ ԼԵՌ

Գաւաշի ամենէն բարձր լեռն է, որուն կողերուն վրայ, օր մը, կը բարձրանար Ոստանի իշխանական ամրոցը, այսօր՝ անոր հետքն անգամ չկայ։ Ջուրի բազմաթիւ ակեր ունի, անտառազուրկ է, բայց կանաչաւէտ ըլլալուն համար, հօտերու արօտատեղի դարձած է։ Արտօսէն բղխած գետերը կ՚ոռոգեն դաշտագետինը եւ բարեբեր կ՚ընեն զայն։ Արտօսի արեւմտեան սարահարթին վրայ, Փարատոտիկ կոչուած ձորին բերանը կը գտնուի Իլու գիւղը։

ԻԼՈՒ

Այս գիւղը զուտ հայաբնակ էր 30—40 տուներէ բաղկացած, բարեբեր լեռնահարթի մը ծայրը։ Նշանաւոր էր Իլու Ցառաստուն Խորան վանքը, Գագիկ Արծրունիի երկրորդ ձեռակերտը կը նկատուի։ (Առաջինը Աղթամարի Ս. Խաչն է)։ Հրաշալի ճարտարապետութեամբ կառուցուած է եղեր վանքը, ունեցեր է եռուն ու բարգաւաճ կեանք մը՝ երբ մանաւանդ գիւղը Արծրունեաց տոհմին ամարանոցն էր։ Ուխտաւորները քառասուն օրուան մէջ, քառասուն սեղաններու վրայ պատարագ ընել կու տային։ Վանքը հսկայ ու միակտուր քարերէ շինուած է, բայց, դարերու ընթացքին քանդուած, մինչեւ 1913 դեռ կը տեսնուէին խորաններն ու մատուռները, խորանները՝ իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ էին նեղ անցքերով։

Իլու գիւղը, շատ անգամ հարստահարուած է ոստանցիներէն,

ԶԱՐԱՀԱՆ Ս. ՆՇԱՆ

Արտօսի արեւելեան թեւին տակ, Ոստանի այգիներուն ու պարտէզներուն ծայրը կ'իյնայ Զարահան Ս. Նշանը, գմբէթաւոր ու պատնէշուած վանք մը, Գաւաշի ամէնէն ազդեցիկ սուրբը ճանչցուած է, եւ յարգուած քիւրտերու եւ թիւրքերու կողմէ ալ, որոնք զայն «չաղար» (կանչող) կ'անուանեն։ Իր ուխտին օրը ունէր, ուր կը դիմէին ամէն տարի, հազարաւոր ուխտաւորներ, մշեցի «փէհլիվան»ն ալ պակաս չէր ըլլար։

Այս վանքին մէջ թաղուած է Եղիշէ պատմագիրը։

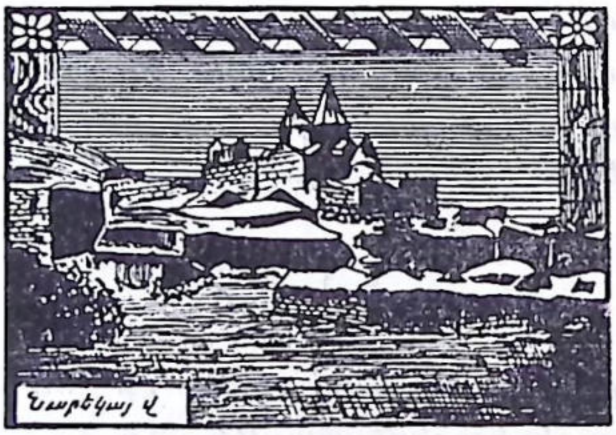

ՆԱՐԵԿ

Վանայ լճէն հինգ քիլոմեթր հեռու՝ դէպի հարաւ, Եղերովլի կանաչուտ քղանցքին տակ կը գտնուի Նարեկը, հայաբնակ էր։ Նշանաւոր էր համանուն վանքով։ Հայ կրօնական բանաստեղծին անունը սերտօրէն կապուած է այս գիւղին ու իր վանքին հետ։

Գիւղը դաշտային էր, հարաւ-արեւմտեան կողմերը կը տարածուէին Եղերովլի լեռնաշղթան ու անկէ կազմուած քանի մը լեռնակներ, ծառազարդ հովիտներով ու ջրարբի ու գեղեցիկ ձորերով։ Հարիւր տունէ աւելի էր, որոնք միայարկ էին։ Վանքը շինուած էր գիւղին մէջտեղը, պա-

բլրապատ էր, վանքի շինութեան թուականը յայտնի չէ, քանի մը անգամ գիւղն ու վանքը ենթարկուած են կողոպուտի։ Գրիգոր Նարեկացին ու իր եղբայրը վանքին մէջ թաղուած են։

Նարեկը ունէր իր գիւղական վարժարանը։ Տեղացին հողագործ էր։

ՆԱՐԵԿԱՑԻԻ ԱՂՕԹԱՏԵՂԻՆ

Գիւղէն դէպի հիւսիս, ապառաժի մը կուրծքին վըրայ կան բնական ու արուեստական քարայրներ, բազմազան ու հրաշալի չթաքարերով, մութ խոռոչներով, որոնց մէջ բոյն կը դնեն թռչունները, այս քարայրներուն մէջ ճգնած է Գրիգոր Նարեկացին եւ գրած՝ իր «Ի խորոց սըրտի»ները։

Ամէնէն բարձր կէտին վրայ կը գտնուի ճգնարանը· կ'իջնէ լճին ու իր կապոյտ պաստառին վրայ։ Ասկէ կը տեսնուին Ասոտէրն ու Աղթամարը, եւ գաւառին ծովափնեայ գիւղերը։ Քարայրները երեք յարկ են, անոնց բերանները կը բացուին երեսկուկ ձորի մը վրայ, մինչ լերան լանջէն, աղբիւրի մը ջուրը կը բխի։ Վերի յարկէն վերելքը դժուար ու վտանգաւոր է, ոտնաբոպիկ պէտք է մագլցիլ, անզգոյշ քայլ մը կրնայ ուղեւորը անդունդը նետել անխուսափելի մահով։ Ոտքի տեղեր կան, պզտիկ մատնաձեւ քարեր, որոնց վրայ կոխելով պէտք է առաջանալ։

Ա. յարկը՝ պարզ քարայր մըն է,

Բ. յարկը՝ ունի սրահ մը, յետոյ՝ բուն քարայրը։

Գ. յարկը՝ կը բաղկանայ մեծ սրահէ մը, ունի երեք դռներ, որոնք քեզ կ'առաջնորդեն երեք քարայրներու։ Հիւսիսային պատին մէկ բացուածքէն, կը մտնուի փոքր քարայր մը՝ որ կլորակ պատուհան մը ունի, քարէ մաշած սեղան մը եւ քարէ գործածուած նստարան մը. կը պատմուի թէ, այս նեղ քարայրին մէջ, պատուհանին լոյսին տակ ու սեղանին առջեւ, Նարեկացին նստած, ժամերով մտածած ու գրած է իր աղօթագիրքը։

Ո՞Վ Է ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ

Ցաւերու, տառապանքներու մէջ մեծցած անզուգական բանաստեղծ մը, հայկական Թասսօն, հայեցի եւ հայարիւն սուրբ մը, անհանդարտ, խռովալից տեսիլքներով, պայծառ ու բուռն երեւակայութեամբ, բառերու, ոճի եւ պատկերներու արտակարգ հեղեղով վարպետ մը։

Ծնած է 915ին, հօրը անունը Խոսրով, որ եղաւ Անձեւացեաց եպիսկոպոս։ Դեռ պատանի՝ մաքուր տիպար մը, կայտառ՝ հոգիով եւ մարմարի պայծառութեամբ մարմինով, աշակերտեցաւ Նարեկայ վանքի վանահօր Անանիայի, հռչակաւոր ճգնաւոր մը, իր թարմ հասակին մէջ իսկ, չարքաշ ճգնութիւններով զարմացուց բոլոր վանականները եւ գերազանցեց իր վարպետը, քանզի գիտէ վերանալ, խորասուզուիլ, ուրանալ ինքզինքը, մոռնալ իր անձը եւ մխրճուիլ խորհրդաւոր ու խրթին տեսիլքներու մէջ։

Անոր սրբութեան համբաւը տարածուեցաւ Վասպուրականէն դուրս, մտաւ կրօնականներու խցիկները, աղքատներու տնակները, իշխաններու, զօրականներու եւ նոյնիսկ թագաւորին պալատները, զարմացուց կաթողիկոսն ալ..., Նարեկ գիւղը դարձաւ ուխտատեղի, ուր՝ հարիւրներով, հազարներով կու գային մի միայն Նարեկացին տեսնելու եւ հիանալու անոր վրայ...։

Յիսունհինգ տարեկան էր երբ քահանայացաւ։ Անկէ յետոյ՝ աւելի խորունկցաւ կրօնական խորհրդաւորութեան մէջ, ու այս ատենները, Անձեւացեաց Գուրգէն թագաւորին թելադրանքովը սկսաւ գրել իր «Երգ Երգոց»ը, կրօնական ծանր շունչով, գրական եւ արուեստի գերագոյն խոյանքով, ապշութեան մատնելով իր շրջապատն ու Հայաստան Աշխարհը։

Այս խորհրդապաշտ միտքը շուտով ունեցաւ իր հակառակորդները...։ Կաթողիկոսը գլխաւորեց զանոնք, դիմեց կշտամբանքի, սաստի ու անէծքի..., նոյնիսկ մտածեց պատժել զայն, հրաշք մը սակայն փրկեց Գրիգորը, հակառակորդները պարտուեցան։ բայց դէպքէն վիրաւորուած ու ընկճուած էր բանաստեղծը, քաշուեցաւ իր ճգնարան քարայրը…։ Աւանդութեան մը համաձայն, Մարիամ Աստուածածինը, Յիսուս մանուկը գրկին մէջ, մտաւ իր խցիկը, կազդուրեց անոր սիրտը, հրահրեց միտքը, այս «երեւման» արդիւնքն է հետագայ կրօնաբոյր երգը.

Աչքն ծով է ծով ծիծաղախիտ,
Յայտէն նռենի սարդեաստունկ,
Բերանը երկթերթի, վարդ ի շրթանց կաթէր,
Ծղիքն ծիրանի մանիշակի հոյլք…։

Գրիգոր Նարեկացին մեռած է 1003ին։

ՆԱՐԵԿԱՑԻՆ ՀՐԱՇԱԳՈՐԾ

Նարեկացիին փառքին ու գրական համբաւին նախանձող քանի մը կրօնականները, Էջմիածնի Հայրապետին մօտ կը բամբասեն Գրիգորը, թէ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը իր պահքը կ'աւրէ, միս, իւղ, հաւկիթ ուտելով։ Էջմիածնի պատուիրակները Նարեկ կը մեկնին դէպքը ըստուգելու համար։

Երբ պատուիրակները գիւղը կը հասնին, Գրիգորը հոն չէր, դաշտը գացեր էր իր ոչխարները արածելու, վանքին սպասաւորներէն մին կ'երթայ Նարեկացին կանչելու, վարդապետը գիւղ կը վերադառնայ, իր հօտին պահպանութիւնը գայլի մը վստահելով…։

Նարեկացին ծանօթ է քսութեան, գիտէ նուիրակներուն գալուն դրդապատճառը, իր հաւատարիմ սպասաւորին կը հրամայէ անմիջապէս երկու աղաւնիներ տապկել եւ հիւրերուն առջեւը դնել…։ Հրամանը կը կատարուի։ Սեղան նստած են նուիրակները, տապկուած աղաւնիները սեղանի վրայ կը դրուին…, Էջմիածնականները իրարու երես կը նային, ուրեմն ճիշտ է լսուածը. անոնցմէ մէկը կ'ըսէ՝

— Վարդապե՛տ, այսօր ուրբաթ է, պահք օր, ի՞նչ է այս տապկուած աղաւնիները։

— Ներեցէ՛ք, կը պատասխանէ Նարեկացին, ուրբաթ ըլլալը չէր գիտեր, եւ հրաման կ'ընէ տապկուած աղաւնիներուն որ թեւ առնեն ու թռին...։

Ու հրաշքը կը կատարուի։

ԱՀԱՎԱՆՔ (ԱԽԱՎԱՆՔ)

Աղթամարի կալուածը, կղզիի դիմացը կը գտնուի, ծովէն քանի մը մեթր հեռու։ Հոսկէ վանքը կը տեսնուի, ահա' վանքը, ուրկէ կազմուած է Ահավանք անունը։ Աղթամարի ժառանգաւորացը եւ ուրիշ շատ մը շէնքեր կը գտնուէին հոս։ Ունէր Մուսի Այգի կոչուած ընդարձակ ու պտղաւոր ծառերով պարտէզ մը։

ԱԽԱՎԱՆՔ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ

Այն հին դարերուն. երբ Աղթամարի ու Ռշտունիքի մէջտեղը ինկած լճամասը ցած էր, կղզիին մէջ կ'ապրէր կին մը, իր տղուն եւ աղջկան հետ, տղան՝ տեղ տեղ լողալով, տեղ տեղ ալ քալելով, Աղթամարէն ցամաքը կ'երթար իրենց արտերը մշակելու, առտուները կը մեկնէր եւ իրիկունները կը վերադառնար։ Մայրն ու քոյրը, Աղթամարի խարակներէն մէկուն վրայ, ամէն իրիկուն կրակ կը վառէին, որպէսզի երբ տղան վերադառնար, կրակին լոյսը նշան բռնէր, ճամբան չմոլորէր ու կղզին հասնէր անվըտանգ։ Օր մը, այս տան ներդաշնակութեան ու սիրոյ վըրայ նախանձող կին մը կը մարէ խարոյկը, լողացող երիտասարդը կը կորսնցնէ իր ճամբան, չի կրնար հասնիլ կղզին, կը խեղդուի, մեռնելու ատենը կը կանչէ «ա՜խ, Թամար» (քրոջ անունը), որուն համար կղզին կոչուած է Աղթամար։ Դարերու ընթացքին «խ» «ղ»ի փոխուած է, ու հիմա կը գրուի Աղթամար։

ԿԱՊՈՅՏ ԿՈՂ ԼԵՌԸ

Վանայ Ծովակի հարաւակողմը կ'իյնայ այս լեռը, Ընձագ գիւղին մօտ, լեռը բաւական բարձր ու ընդարձակ է, արեւելքէն արեւմուտք կ'երկարաձգուի լայն յատակով, կատարը կ'իջնէ ծովակին։ Լեռը կոչուած է նաեւ Կնձաքիսար, մօտը գտնուող գիւղին անունով, բայց՝ իր կապոյտ կողերուն համար կոչուած է նաեւ Կապոյտ Կող։

Համաձայն կարգ մը բանասէրներու, Կապուտ Կողը այն լեռն է, որուն վրայ եկաւ Մծբնայ Յակոբ Հայրապետը, եւ անիծեց Մանաճիհրի երկիրը եւ անոր տունը, որ իր գերի ինկած սարկաւագները Բարադաշտի բերդէն ծով նետած էր։ Լերան մէկ կողմի վրայ գտնուած մենաստանը Ս. Յակոբ անունով ծանօթ է, ատեն մը ունեցած է վանականներ եւ փարթամ պատմութիւն մը. ըստ աւանդական զրոյցներու, այս վանքին մէջ կը պահուէին Հայրապետին ճկոյթը եւ Նոյայ Տապանին մէկ մասը։ Ունի սառնորակ աղբիւր մը։ Ընձաք գիւղը ծովեզերքը կը գտնուէր, լերան տակը, փոքրիկ հովիտին մէջ։ Ծառազարդ էր եւ հաճելի տեսարանով։

Կապոյտ Կողի վրայ կը գտնուէին ուրիշ վանքեր ալ, որոնցմէ նշանաւորներն էին Ս. Թովման եւ Լուսապըտուղ Ս. Սահակը։

Գաւաշի միւս գլխաւոր եւ հայաբնակ գիւղերն էին

Փշավանք՝ Եղերովլի ստորոտները, համանուն գետակին վըրայ, ծառազարդ, Ջրալից։

Մոխրաբերդ՝ համանուն ծոցի հիւսիսային եզրը, լերան մը կողին վրայ. ունէր աղբիւրներ։

Իշկերտ՝ Ահավանքի հիւսիսային կողմը. քանի մը վայրկեան անկէ հեռու, կառուցուած էր լճափը, ծառազարդ գիւղ մը եւ քրտաբակ։

Մոխրաբերդը՝ բարձր դիրքի մը վրայ է։ Բոլոր հայկական գիւղերը իրենց եկեղեցիներն ու վարժարանները ունէին, կը զբաղէին երկրագործութեամբ։ Ցորենի ըշտեմարան մըն էր Գաւաշը։

ԽԻԶԱՆ

Աղձն հին գղեղ գաւառն է։ Աղթամարի հոգեւոր հովուութեան ենթակայ թեմ մըն էր. կը բաղկանար Կարկառէն, Շէնաձորէն, Սպարկերտէն, Մամրտանքէն, Նպարէն եւ Խորորսէն։ 175 գիւղերէ կը բաղկանար, բնակիչներն էին Հայ, Քիւրտ, Թիւրք եւ Ասորի։

Գաւառը Վանայ լճին հարաւ-արեւմտեան անկիւնին վրայ է։ Ունի պէսպիսուն տեսարան։ Նշանաւոր լեռներն են Պանսըր անտառապատ լեռը, Պաղաջուր՝ որ հըսկայ աշտարակի նման կը բարձրանար Սպարկերտ, Կարկառ, Մոկս եւ Խիզան գաւառներու վրայ։ Քիւրտ աշիրէթները այս երկու լեռներուն վրայ կ՚արածէին իրենց հօտերը։

Խիզանի բոլոր գիւղերն ու գիւղակները ունէին իրենց առուակներն ու վտակները, որոնք միանալով գետ մը կը կազմէին որ կը միանար Տիգրիսի օժանդակին։ Խիզանի գետը, գարնան անձրեւներէն յորդելով անանցանելի կը դառնար։

Հայերը առողջ, գեղեցիկ, պաւթեւահասակ, կորիճ եւ ուժեղ էին, ամէնքն ալ գիտէին զէնք գործածել. կը հագնէին քրտական տարազ։

Լեռնային է գաւառը, դաշտերը եւ վարելահողերը քիչ։ Կ՚արտադրէր ընտիր խաղող ու պատուական գինի, ծխախոտ, կորեկ, մեղր, եւ քիչ քանակութեամբ ցորեն։

Թրքական գիւղերը իրենց պէյերն ունէին, անսահման իրաւասութիւններով, սուլթանիկները՝ որոնք կ՚աւերէին, կը կողոպտէին շրջանը, կը նեղէին հայերը, ոճրագործութիւնն ալ անպակաս էր, որով հայերը կը ստիպուէին ձգել իրենց հայրենիքը ու պանդխտել։

Խիզան գիւղն է գաւառին կեդրոնը, տարիներ առաջ 1200 տունով գիւղաքաղաք մըն էր, այժմ աննշան ու անկենդան գիւղ մը, քիւրտ բարբարոս պէյերը քանդեցին քաղաքը, ջարդեցին հայերը, անոնց եկեղեցիներու քարերովը իրենց համար բնակարաններ շինեցին։ Ամէն կողմը կը նշմարուին գիւղերու, եկեղեցիներու, վանքերու. վանապատկան կալուածներու աւերակներ։

Խիզան գաւառի գլխաւոր վանքերն եղած են Գամաղիէլ՝ Էկու գիւղին մօտ, Եօթ Խորան, Ս. Խաչ, Ս. Հրեշտակապետաց, Ս. Գէորգ, Ծկարայ երաշխաւոր Ս. Աստուածածին, Դէրշկու Ս. Աստուածածին, Ապարանից Ս. Խաչ։

Գլխաւոր հայաբնակ գիւղերն էին.

Փալասար, Հայ Հըրիթ, Լի, Ուրանիս, Կարասու, Շէն, Խարխոց եւ այլն։

ԿԱՐԿԱՌ

Կարճկանի եւ Մոկսի մէջտեղը կը տարածուի Կարկառը գաւառը։ Կարկա՜ռ. բարձր լեռներ, նեղ ու խորունկ անձաւներ, կիրճեր ու ծմակ, ոլոր-մոլոր կածաններ, ահա գաւառին դիմագիծը։

Յաղթ կոչուած լերան ստորոտէն, կիրճ մը կը ըսկսի ու կը վերջանայ Խիզանի մօտերը, գաւառը գրեթէ երկու մասի բաժնելով, այս կիրճին մէջէն կ՚անցնի Կարկառի գետը, որ կը միանայ Տիգրիսի օժանդակին։ Այս կիրճին մէջ ու ափերուն վրայ շարուած էին հայ ու քիւրտ բոլոր գիւղերը։ Հայերը աղքատ էին ու վարժարաններէ զուրկ։ Վանի լեռնաշխարհին մէջ, Կարկառը բացառիկ երեւոյթ էր, ցից-ցից կատարները երկինք կը քերեն եւ սուր շեղբով՝ կը մտնեն անոր կուրծքը։ Գլխաւոր հայաբնակ գիւղերն էին Թացու, Եղեգիս. Բերկրի, Խնձորուտ Ծըկոր, Ձախող, Խորդենց, Յաղթ, Արկինց, Հօրքուրկին, Յարկենց, Առզու, Որեղ։

ԿԱՐԿԱՌԻ ԳԵԱԼԻՆ

Կարկառի գեալլի մէջէն կ՚անցնի համանուն գետը, այս գեալլին թէ՛ իր մեծութեամբ, թէ՛ իր գեղեցկութեամբ եւ թէ իր բնական տեսարաններով կը գերազանցէ Շատախի (Վան) եւ Մոկսի գեալլիները։ Երկու մասի կը բաժնըւի՝ Վերին Կարկառ եւ Վարի Կարկառ։ Առաջին մասը Վանի նահանգին կը պատկանի, եւ երկրորդը մաս կը կազմէ Պիթլիսի կուսակալութեան։ Երկու մասերու մէջ ալ պատմական հնութիւններ կան։

Կարկառ գիւղը քրտական մանր ու մեծ պէյերու բոյն եղած էր։ 1896ին, ասոնք ջարդած ու կողոպտած են տեղացիները։

ԽՆՁՈՐՈՒՏ

Բարձրաւանդակի մը վրայ շինուած է այս գիւղը, մէկը Կարկառի յեղափոխական օճախներէն եւ ամենէն կարեւորը։ Հոս կը պահուէր Հ. Յ. Դ.եան «Լեռնապատ»ի զինամթերքը։ Խնձորուտը հարուստ է Կաղնիի անտառներով եւ ընկուզենիներով։ Աքանչելի օդով, անմահական ջուրերով գիւղ մը։ 25 տուն բնակչութիւն ունէր։

ԹԱՑՈՒ

Կարկառ-Խիզան ճամբուն վրայ կ՚իյնայ։ «Ճանապարհը ինկած է Նէչաթ բերդի տակով, գետն ի վար, մինչեւ քրտաբնակ Լեռնիսը»։ «Մեր աջաց առջեւն է ցցուած ժայռերի հսկայական զանգուածները, որոնց միացած բարձրութեան վրայ թառած են Սմբօն բերդի (Սմբատաբերդ) աւերակները»։ «Թացուն իր դիրքով, այդ վայրենի ծոցում բաւականին գեղեցիկ է»։ Ունէր 30—40 տուն բնակչութիւն։

ԱՌՂՈՒ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Փոքրիկ գիւղ մը։ Բերկրի՝ նոյնպէս հայկական աննշան գիւղ մը, եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին։ Ծկոր՝ գիւղ վերին Կարկառի։ Եկեղեցին՝ Ս. Թադէոս։ Մօտն է Ծկորու Երաշխաւոր Ս. Աստուածածնի վանքը։ Հարբենց՝ աղքատիկ գիւղ մը։

Ժամանակին Կարկառը ունեցած է դեռ տասնեակ մը հայ գիւղեր, որոնք չէյխ Ջէլալլէտինի եւ անոր յաջորդ Սէյիտ Ալիի ասպատակութիւններէն քանդուած ու լքուած են, այս գիւղերէն են Բէյթամին, Խաչուկ, Թաղիկ, Բերդակ, Սօրս-Վանք, Կութ, Մոճկանց, Հաս, Ոստին, Անըրջին, Դաշտակրին, Հով, Սորի, Կարփ, Զուան, Անտէվին եւ ուրիշներ։

Կարկառցին աղքատ էր, իր լայն առումով։ Հողը քիչ էր, արօտավայրերը շատ, բայց սէխտներու երկիւղը այնքան մեծ էր, որ խեղճ գիւղացիները չէին կրնար իրենց արօտավայրերը երթալ ու խոտերը հնձել, որով եւ մարդոց պէս կենդանիներն ալ անօթի կը մնային։ Խոտի պակասութիւնը եւ քիւրտին սարսափը ստիպեր էին հայ գիւղացին որ կենդանի չպահէ, աղային ուշադրութիւնը իր վրայ չհրաւիրէ։

Կարկառցին ինկած այս խուլ անկիւնը, սահմռկած ու նկուն, սակայն չարունակեց մնալ իր հայենի հողին վրայ, միշտ յոյս ունենալով իր ապագային վրայ։ Ու չարաղէտ եղաւ ակնկալուած ապագան։ 1915ի եղեռնի օրերուն. քիւրտ—թրքական խուժանը ջարդեց Կարկառի հայութեան վերջին մնացորդներն ալ։ Այսօր ամայի է չըրջանը։

Կարկառցին հուժկու է, քարի զաւակ ու չարքաշ. վերջին տարիներուն՝ յեղափոխական ալիքը անցաւ նաեւ Կարկառի վրայէն, ինքնապաշտպանութեան զգացումը զօրեղ, ու այս՝ մանաւանդ Օսմ. Սահմանադրութեան վաղորդայնին, երբ յեղափոխական գործիչները կրցան ազատօրէն մտնել Կարկառը։ Հաւաքական դիմադրութիւն մը տպաւել կարկառցիներէն, անարդար պիտի ըլլար, քանի որ թիւով քիչ էին, բայց որովհետեւ կռուող էին ու ահարկու ունէին իրենց ռազմական կշիռը։ Տուած են յեղափոխական մարտիկներ։

ԿԱՐՃԿԱՆ

Ուշտունեաց գաւառին մէկ մասը կը կազմէր նախապէս եւ անոր արեւմտեան կողմը կ'իյնայ։ Դիրքը լեռնային է, խիտ անտառներով ծածկուած, կլիման առողջ է եւ առատ ջուրերով, հողը՝ արգասաբեր եւ խոտաւէտ։ Շատախի, Նորտուզի, Մոկսի, Կարկառի պէս հարուստ է վայրի գազաններով եւ թռչուններով, գայլ, արջ, խոզ, աղուէս, այծեամ, եղնիկ, արագիլ, կաքաւ, ագռաւ, արծիւ, աքօր, սագ, կռունկ, աղաւնի, տոխակ եւլն.։

Հողային ընդարձակութիւններ չունի, բայց եղածը բարեբեր է, ունի պղինձի, կապարի, արծաթի անմշակ հանքեր։ Անտառները կը բաղկանան կաղամախի, կաղնիի, մանաւանդ արտուճ կոչուած ծառերէ, մշտադալար են ոմանք։ Կարճկանը ունի փոքրիկ լեռնահովիտ մը՝ որ հիւսիսէն հարաւ կ'երկարի, երկու ու կէս ժամ լայնքով։ Պտղատու ծառերը քիչ են, անտառային ծառերը կը գործածուին իբր գերան, մարդակ, տախտակ ու վառելափայտ, ածուխ ալ կը շինուի անոնցմէ, կը ղրկուին Վան, ծովու ճամբով ու հոն կը ծախուին։

Գետին անունը՝ Կարճկանի գետ, որ կը յորդի երբեմն, կարգ մը գիւղերու հողերը ջուրով կը ծածկէ, մինչեւ մայիսի վերջերը, եւ Փեսանդաշտի լճակին նման, Կարճկանի հիւսիսային կողմէն եւ լերան մը ստորոտէն, գրեթէ մէկ ժամու չափ երկարութեամբ ստորերկրեայ ջըրանցքէ մը կը վազէ շառաչմամբ ու Վանի ծովը կը թափի, մեծ պարարտութիւն ձգելով արտերուն վրայ, ջուրերուն քաշուելէն վերջ, գիւղացին կը ցանէ իր հողը եւ առատ բերք կը ստանայ. իսկ վազելու ատենը, այս ջըրանցքը, ջուր կը հայթայթէ այն գիւղերուն՝ որոնց մէջէն կամ քովերէն կը հոսի։

Թրքական եւ հայկական գիւղերը կը կազմեն Կարճկանը, հայկական գիւղերուն թիւը քառասունէն աւելի էր, ամէնքն ալ ունէին իրենց եկեղեցիներն ու վարժարանները, բացի փոքր գիւղերէն: Կը զբաղէին խաշնարածութեամբ, կօշկակարութեամբ (փափուկ, ռըչիկ եւ տրեխ կը շինէին): Կօշկակարները իրենց շինած կօշիկները կը յարմարցնէին տեղական պայմաններուն, տակերը սրածայր գամեր գամելով, այս գաւառին մէջ ուրիշ կօշիկով ճամբորդելը անկարելի է: Կարճկանի մէջ շինուած կօշիկները ծանր են, բայց տաք կը պահեն ոտքը, դիւրութիւն կուտան հագնողին, լեռներէն իջնելու կամ ելլելու ժամանակ, այր թէ կին միեւնոյն կօշիկը կը գործածեն, տեսակ մը ալպեան կօշիկ, չեն սահեցներ ոտքը, անոր մէջ հանգիստ կը մնայ: Լեռնային դիրքը ստիպած է ժողովուրդին գտնել իր երկրին յատուկ կօշիկը եւ հագնիլ զայն:

Անուանի են Կարճկանի ոչխարները, իրենց «կտիր»ներուն (հօտ) մէջ երբեմն կը գտնուէին այնպիսի ոչխարներ, որոնց դմակները 12—15 օխայ կը կշռեն: Երբեմն չեն կրնար իրենց դմակները քաշել ու տանիլ, անշարժութեան կը մատնուին, այս պարագաներուն՝ հովիւները դմակներուն տակը կը զետեղեն դմակատար սայլակներ: Կարճկանցին իր պանիրն ու իւղը Վան ու Բաղէշ կը տանէր վաճառելու համար:

Կարճկանցին բարձրահասակ է, պարթեւադէմ, լայնալանջ. կորիճ, ուժեղ, զօրաւոր եւ նշանառու, գիտցած է միշտ ինքզինքը պաշտպանել եւ յարգել տալ իր ուժն ու քաջութիւնը. քիւրտերու պէս կը հագուէին, մոկացիներու տարազէն տարբեր բան մը չէ, կը հագնին իրենց գործած գոյնզգոյն շալն ու շալվարը: Ամէնէն ակնաբախը իր քէօլէօղն է՝ կոնաձեւ եւ սրածայր, թաղիքեայ գլխարկ մը, որուն շուրջը կը փաթթեն 10—15 հատ գոյնզգոյն թաշկինակներ, «փուշի»ն, զոր փաթթելու մասնաւոր ձեւ ունին իրենց տեղական ճաշակը, թաշկինակին մէկ ծայրը, քէօլէօղի ծայրէն կը կախուի ու ծոծրակին վրայ *կ՚իյնայ, տեսակ մը չալիկ կը հագնին՝ ճերմակ գոյնով, լայն թեւերով, որոնց երկարութիւնը գետինը կը հասնի, չալիկին երկու թեւերը. թեթեւ հանգոյցով մը կը կապեն ու վզին վրայ կը նետեն, տեղացիները «Ջելոյի» չալիկ կ՚անուանեն, բանուած կ՚ըլլայ ու շատ յարգի է, այս տարազը, կարճկանցիի հասակին ու մարմնին հպարտութիւն ու պատկառանք կու տայ։ Մեծն ու պզտիկը այս տարազը կը հագնին։ Կարկանցիի այս տարազը՝ տարազն է լեռնային Վասպուրականին։*

Հայա՞ծ եմ արդեօք այս հագուստէն։ Երանելի՜ եւ քաղցր օրեր, պիտի վերադառնա՞նք ձեր հմայքին ու մեր նուիրական հողերու պաշտամունքին…

Այդ օրը, ցեղային հաւատքին մեծ պատարագը պիտի ըլլար…։

* * *

Կարճկանի հայաբնակ գիւղերն էին Պաշուանք, Խընձորգին, Ծափոր, Կավառնիկ, Ուսունց, Սառանց, Շահեկանց, Ջնտան, Գոմս, Եղէգիս, Վանիկ, Կենդրանց, Սորբ, Կանճառս, Փրխուս, Խումս, Կութ, Կանտոռ եւլն. թիւով 28։

Եղեգիսը Կարճկանի կեդրոնական գիւղն էր. բոլորովին հայաբնակ, արեւելեան կողմը աւերակներ կան։ Հոյակապ եկեղեցի մը ունէր. քարաշէն ու կամարակապ։ Կարճկանցին աւանդաբար հիւրասէր է, հիւրեր կ՚ընդունի սիրով եւ շաբաթներով կը կերակրէ զայն առանց ոեւէ ակնկալութեան։ Ունի ճերմակ կրաքարերու առատ հանքեր։ Դէպի արեւելք կը գտնուի ընդարձակ բերդ մը, բարձրագոյն լերան մը վրայ, պարիսպներու հետքերով եւ բնակարաններու փլատակներով, կը կարծուի թէ անցեալին մէջ քաղաք մը կար հոս։

Եղեգիսի դաշտը բարեբեր է, Կարճ՚անի գետակը կ՚ոռոգէ զայն։ Կարճկանի եւ Վանայ Ծովակին մէջտեղը ինկած է Ընձաքի լեռը, բոլորովին լերկ եւ կրային կազմութեամբ, անձրեւի ջուրը չի կրնար ծծել. հետեւաբար ջուրը լերան կողերը քերելով, խրամներ ու խոռոչներ կը չինէ՝ կը վազէ դէպի Եղէգիս գիւղը, իր հետ տանելով պատուական բուսահող մը։ Եղէգիսի դաշտը աղբիւր չունի· գիւղացիները հորերէն կ՚օգտուին։ Ժամանակին հոծ բազմութիւն մը կ՚ապրէր հոս, հողին բերքէն օգտուելով եւ անոր բնական ամրութիւններու դիրքէն՝ անվնաս պահելով իր անձը։ Եղէգեացին հողագործ է եւ ոչխարաբոյծ, բայց չի կրնար ուրիշ տեղերու պէս, տարին երկու անգամ ցանել, աշնանացանը չի յաջողիր, որովհետեւ դաշտը ջուրով կը ծածկուի։

Ձմեռը խիստ է, իսկ գարունը՝ հաճելի։

ԳՈՄՍ

Խոցերու կամ Խոսրովու գետին մօտը, որ Կորճինաց գետ ալ կ՚ըսուի, Կորճինաց Ս. Գէորգ կոչուած վանքին անունով։ Զուտ հայաբնակ էր, կը զբաղէին երկրագործութեամբ եւ ջաղացպանութեամբ։ Գիւղը ատեն մը Աղձնիքի մաս կը կազմէր, գիւղին շատ մօտ կը գտնուի Աստուածածին կամ Տատրաբնակ անունով վանքը, հոս՝ անթիւ տատրակներ բնակելնուն համար, այս մկրտութեան արժանացած է։

Գեղեցիկ է վանքը, սրբատաշ քարերով շինուած զանգակատունը կը բարձրանայ հպարտօրէն, վանքին մէջ կը պահուէին Կենաց Փայտը, Բարսեղ Կեսարացիի աջը, Լուսաւորիչի բեւեռը եւ Ս. Գէորգայ նշխարհը։ Ունէր հարուստ կալուածներ։ Լեռները կը շրջապատեն մենաստանը ու վեհութիւն մը կու տան անոր։ Ծառերով ու ծաղիկներով հարուստ է. Խաչաթեւակ եւ Խոց անունով երկու աղբիւրները սքանչելի կը դարձնեն վանքին տեսարանը։

Ունէր իր վարժարանը։

Կանտու՝ իր Ս. Գէորգովը, Կենտրանցը՝ Ս. Պօղոսով Խնձորգին՝ Ս. Սարգիսովը եւ բոլոր միւս հայաբնակ գիւղերը իրենց սուրբերովն ու վանքերովը կը կազմեն այն շրջանակը, որուն մէջ կը բովանդակուէր դիմագիծը Կարճկան գաւառին։ Ծնած լեռներու մէջ, ապրած քարայրներու ու կիրճերու բերանը, պարթեւադէմ ու պարթեւահասակ կարճկանցին, ինքնապաշտպանութեան պայքարները մղեց եւ իր օրհնաբեր սարսափը խառնելով արմէնական վեհութեան հետ՝ ընկճեց իր հակառակորդը...։

ԿԵՆԴՐԱՆՑ ԵՒ ԻՐ ՀՐԱՇԱԼԻՔԸ

Կենդրանցը կարեւոր հայկական գիւղ մըն էր, 5—6 մղոն հեռու Վանի ծովէն, նոյնչափ երկայնութիւն մը ունի իր դաշտագետինը, երկու մղոն ալ լայնութիւնով։ Սիրուն գետ մը լերան կողերէն ինքզինքը վար կը նետէ դէպի հովիտը։ Հոս, այս դաշտին մէջ, ամէն տարի տեղի կ՚ունենայ բներեւոյթ մը, երբ գարնան ձիւները կը հալին եւ ջուրերու հոսանքները լեռներէն վար կը խուժեն, դաշտը ամբողջութեամբ ջուրով կը ծածկուի։ Լճի կողմի լեռները արգելք կ՚ըլլան այս ջուրերու դուրս խուժելուն, այնպէս որ անոնք տաս ոտքի չափ կը բարձրանան, ի վերջոյ երեք ստորեկրեայ ճամբաներէ քաշուելով՝ գետինը կը չորնայ, այն ատեն գիւղացիները իրենց ցանքը կ՚ընեն եւ սքանչելի արդիւնք կը ստանան։ Բայց երբեմն, ամռան սարսափելի տաքը կը թառմեցնէ հունձքը, ասկէ կը սկսի գիւղացիին դժբախտութիւնը, կ՚աղքատնայ։

ԹԻՄԱՐ

ՄԱՐՄԵՏԻ ԳԵՏԻ ՀՈՒՆԷՆ

Թիմարի գաւառակը կը տարածուի Վանի հիւսիս—արեւելեան կողմը, որուն երկայնքը կը կտրէ Մարմետի գետը, այլ անունով՝ Սեւ Գետ։ Թիմարը առ հասարակ դաշտային է, գտնուած լեռները աւելի շատ բլուրներու կը նմանին, ծառազուրկ են եւ հմայաթափ, մանր ու երեւկուկ ձորեր ու հովիտներ կը կտրեն գաւառը։ Դաշտերն ու մարգագետինները ընդարձակ եւ բուսականութեամբ հարուստ։

ԱԼԻՒՐ

Թիմարի մեծագոյն գիւղն է, Մարմետ գետին հիւսիսակողմը եւ ծովակին արեւելեան կողմը կը գտնուի, Կտուց կղզիի հանդիպակաց մարզին վրայ։ Կը կոչուի նաեւ «Այլ Ո՞ւր», որպէս թէ Թադէոս առաքեալը, հոս եկած է և շրջակայ տեղերու գեղեցիկ տեսարանները տեսնելով՝ հաւնած ու ըսած է «այլ ո՞ւր» երթանք, ասկէ ծագած է իր մկրտութիւնը, ապա փոխուած է Այլուրի կամ Ալիւրի։ Ընդարձակ դաշտի մը վրայ շինուած էր գիւղը, լայնատարած ծառաստաններ, այգիներ ու պարտէզներ ունէր։ Իր կարեւոր վանքերն էին Ս. Աստուածածին, Ալիւրոց Ս. Գէորգ։ 1640ի երկրաշարժէն այս վանքը կործանած է։ 250 տունէ կը բաղկանար, իրենց վարժարանը գաւառին մեծագոյնն էր։ Ալիւրցիները կը գաղթէին Պոլիս, լաւագոյն ու անուանի խոհարարներ եղած են։

ԷՐԷՐԻՆ

Երերին ալ կը կոչուէր. Լիմ ու Կտուց անապատներու մէջտեղը, ծովեզերքէն չորս քիլոմեթր հեռու։ Հարիւր տունէ կը բաղկանար։ Հարաւային լեռնադաշտին վրայ կը բարձրանար Երերնայ Ս. Սահակ աննշան վանքը, առենին՝ անունն հանած է իբր աչքի ցաւի բժիշկ Սուրբը, Վարդավառի կիրակին, հազարաւոր ուխտաւորներ հոն կ՚երթային բժշկութիւն հայցելու։ Գիւղին եկեղեցին Ս. Ստեփաննոս կ՚անուանուէր, շինուած 1660ին, կոփածոյ եւ ընտիր քարերով հիւսուած էին իր պատերը, պատուհանները՝ փոքր։ Համաձայն տեղացիներուն, երկու, երեք դար առաջ, Երերին՝ 500 տունէ բաղկացած գիւղաքաղաք մըն է եղած, արդարեւ գիւղին շրջականները բազմաթիւ փլատակներ կան, ջուրը նուազ էր բայց հակառակ ատոր, Երերին ունէր արգասաբեր հողեր, ընդարձակ արտերով ու մարգերով. տեղացող պարբերական անձրեւները կը մեղմէին ջուրին պակասը։ Երեք կողմերէ ծածկուած է լեռներով, *ունէր հաճելի տեսարան։ Ձմեռը ցուրտ էր, քովի լեռներէն պաղ հովեր կը փչէին։*

Երերէն կէս ժամ հեռու կը գտնուի Մայայրա կոչուած լայնանիստ լեռ մը՝ որուն վրայ է անծանօթ ճգնաւորի մը շիրիմը, իսկ լերան արեւելեան ստորոտը շինուած էր Աստուածածին անունով գմբէթաւոր եկեղեցի մը։

ԱՆՆԱՎԱՆՔ

Ամենաշատ եւ Ծակտար կոչուած գիւղերու մէջտեղը կը գտնուէր այս վանքը, Սեւ Գետին մօտերը, համանուն գիւղովը։ Գիւղացին աշխատասէր, չարքաշ, մանաւանդ հայրենասէր էին, չէին սիրեր տարագրութեան երթալ։ Աննա Տիրակացին հոս շինել տուած է վերոյիշեալ վանքը, իր գերեզմանը անոր մէջ կը գտնուի։

Ամենաշատ գիւղը փոքրիկ էր։ Քովը կը գտնուէր 7—8 հազար ծառերով անտառակ մը։

ԿԻՐԱՇԷՆ

30—40 տուն հայ բնակչութեամբ գիւղ մը. բնակիչները յայտնի բրուտներ էին, իրենց կաւեղէն ամանները կը տանէին Վան ու Պարսկաստան ծախելու. ամանները ճաշակով շինուած ու դիմացկուն էին, բայց ծեփ չունէին, ոչ ալ զարդարանք։ Հողը կը հայթայթէին մօտակայ լեռնէն։ Ծովեզերեայ դիրք ունի։

ՄԱՐՄԵՏ

Կիրաշէնի հիւսիսը կը գտնուէր. 7—8 քիլոմէթր հեռու անկէ։ Հարիւրէն աւելի տուներէ կը բաղկանար։ Մարմետցին կը զբաղէր հողագործութեամբ, այգեգործութեամբ եւ բրուտագործութեամբ։ Գիւղը լաւ տեսարան ունէր. շինուած էր Սեւ Գետին վրայ, ատոր համար ալ գետը կոչուած է Մարմետու գետ։ Ունէր իր եկեղեցին ու դպրոցը։

ՏԻՐԱՄԱՅՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Տիրամայր գիւղը շինուած էր լայնածաւալ դիրքի մը վրայ ու լերան մը ստորոտը, հողը բարեբեր էր, ջուրն ու օդը ընտիր, գեղեցիկ համայնապատկերով։ Ծառազուրկ էր։ Տեղացիները լաւ ձայն ունէին ու գիտէին նուագել։

Գիւղին արեւելակողմը կար մէկը Վասպուրականի հռչակաւոր վանքերէն, Թադէոս Առաքեալի օրուընէ մնացած եւ կը կոչուէր Խաթուն Տիրամայր։ Նախապէս վանքին տեղւոյն վրայ կռատուն մը գտնուած է եղեր, իր յատուկ քրմապետութեամբ։ «Երեք քրմապետներ՝ Ծիրակ, Ջիրակ եւ Միրակ, երեքն ալ իրարու եղբայր, տէր եւ իշխան եղած են այս երկրին», ուրեմն Թադէոս Առաքեալը կը պայքարի քուրմերուն դէմ, քանդելով անոնց մեհեանը՝ տեղին վրայ կը շինէ քրիստոնէական եկեղեցին։ Ամէն տարի, Աստուածածինի օրը, բազմաթիւ ուխտաւորներ կ'երթային վանքը։

Տիրամայրը գիւղացիներու ագարակն էր, շահագործման աղբիւր, իբրեւ երեք քուրմերու հարազատ ժառանգորդներ՝ գիւղին եկամուտը մէջերնին եղբայրաբար կը բաժնէին։

Վանքին ամէնէն նուիրական կողմը անոր աջակողմն էր, ուր կը պահուէր «Աստուածամօր գօտին»։ Այս վանքին առատ նուէրներն ու եկամուտները. անբուժելի ծուլութեան մը վարժցուցած էին տեղացիները, ամէն մէկը անոնցմէ՝ խաչ մը ծոցը դրած գիւղէ գիւղ կը պտտէր նուէրներ հաւաքելու համար... մուրացկանութիւն կ'ընէին, շահագործելով սուրբը..., Պարսկաստանի հայ խաչագողներու «լուսաղբարիկ»ները...։

Վանքին արեւելակողմը, լեռնակին վրայ, «բերդ» անունով բնակավայր մը կայ եղեր, դարեր առաջ, որ կը կարծուի թէ երեք քուրմ-եղբայրներու բնակարան եղած է, բնական ժայռին վրայ՝ երբեմն կայ եղեր բերդ մը։

Տիրամայրէն քիչ հեռու, ուր թերակղզի մը երկարած է Վանայ ծովակէն ներս, գտնուած է եղեր Բազ ա-

նունով մեծ քաղաք մը, շինուած՝ Հայկ Նահապետի թոռնիկ Մանաւազի որդի Բաղ իշխանէն։ Այդ քաղաքէն կը մնար միայն փոքրիկ գիւղ մը, Բաղ անունով։

ՃԱՆԻԿ

Մօտաւորապէս հարիւր տուննոց գիւղ մը, լաւ դիրքով ու տեսարանով։ Կարմիր գոյնով աղի հանքեր ունէր, աղը՝ Ճանիկի անունով ծանօթ էր եւ յարգի էր ամբողջ Վասպուրականի մէջ։ Տեղացին հիւրասէր, ընտանեսէր ու աշխատասէր էր, աւանդական կեանքով ու մոլեռանդ։ Բազմանդամ էին, իւրաքանչիւր տունը 20 - 25 եւ շատ անգամ ալ աւելի անդամներ կը պարունակէր, եղբայրները իրենց հարսերովն ու զաւակներովը միասին կ'ապրէին համերաշխաբար։

Մօտը կը գտնուէր Կուսաթան քրտաբնակ գիւղ մը։ Ասոր մօտն էր Խլայ վանք (խուլերու վանք) Կուսաթան ու վանքը..., եւ քրտաբնակ։ Այս հակադրութեան մէջ պէտք է գտնէք մեր բազմաթիւ գիւղերու անհետացման պատմութիւնը եւ Հայաստանի աշխարհի վէրքը։

ՆՈՐՈՎԱՆՑ ԵՒ ԱՏԻՐ

Այս երկու գիւղերը քով քովի էին, ժողովուրդը տնաւէր էր ու հողին կապուած՝ յամառ աշխատող մըն էր, դպրոց չունէին։

ՔԷՕՉ ԱՆԻ ԵՒ ՄԻՒՍ ԳԻՒՂԵՐԸ

Հայաբնակ գիւղ մըն է, հաւանաբար Անիէն եկած։
Շահ Կէլտի՝ 30 տուննոց հայ գիւղ մը։
Կէօլլիւ՝ դարձեալ հայաբնակ գիւղ մը։
Տոլաչէն՝ հայաբնակ։ Քարա Քէօփրիւ՝ կէս հայ, կէս քիւրտ։

Պայրակ՝ խառն բնակչութեամբ։ Պողանց՝ զուտ հայաբնակ։ Բոլոր այս գիւղերէն ամէնէն մեծն էր Աւերակին, հաստատուած լերան մը ստորոտը, մօտաւորապէս 150 տունէ կը բաղկանար։ Շատ մը տարագիրներ ունէր Պոլիս, Ս. Ստեփաննոս անունով եկեղեցի մը ունէր, նշանաւոր՝ իր Թագաւոր անունով Աւետարանով, «հրաշագործ» էր ան, որուն կը դիմէին ուխտաւորներ։

ՄԽԿՆԵՐ

Բով քովի քանի մը գիւղեր կան, Ջրուանտանց. Տարմանց գիւղ, Ջորոյ Վանց, Լամղկեր, Ֆառուխ, Պախչիկ, այս գիւղերը հայաբնակ էին ու չէն, բայց շուրջ հարիւր տարուայ ընթացքին եղած են քրտական։

Սասնցմէ մեծն է Մխկները, մեծ ու հսկայական մարգագետինով մը, ունէր իր դպրոցն ու եկեղեցին։ Բովը կը գտնուի Բերդ կոչուած տեղ մը՝ բազմաթիւ խաչքարերով։

Նապաթ՝ լեռնադաշտի մը վրայ, բլուրներու ստորոտը։

Խառաչիկ՝ մեծ մասով բնակուած ասորիներէ։

Կիւսնենց՝ Սեւ Գետի ձախ ափին վրայ։ Օդն ու ջուրը հիանալի, ծառաստանները քիչ, բնակիչները հայեր էին, ունէր իր եկեղեցին ու վարժարանը։ Բազմաթիւ ուխտատեղիներ ունէր։

Ատիկլիւղէլ՝ Սեւ գետին եզերքը, Ս. Աստուածածին եկեղեցիով, ուր կը պահուէր Աւետարան մը Հոչակաւոր անունով ծանոթ։ Կոճեր՝ պզտիկ գիւղ մը։ Աղճա-Վէրան՝ լեռնային դիրքով։ Արտաւաղ՝ Սեւ գետի ափին մօտ, Կոմս՝ հաճելի տեսարանով։ Փեր-Կարիպ՝ հայաբնակ, Սոսրատ՝ խղճուկ գիւղ մը, դեռ կան Բադնիս, Ջօրավար, Հիւրեկ, Սաթիպէկ, Գըղըլ Պուլաք, Եալկուճ անունով գիւղեր։

Արչակու ծովուն մօտ են՝

Վերի Աշփշատ՝ բարեբեր հողով եւ գեղեցիկ կլիմայով ու ջուրով։

Վարի Ալփշատ՝ վերինէն կէս ժամ հեռու։ Յետոյ Ծերմուկ, Օփիկ, Զօպան Օղլու գիւղերը։

Թիմարի եւ Խոշապի սահմաններուն վրայ կ՚իյնայ Արչակու Ծովակը, 5800 ոտք բարձրութեամբ, ջուրը աղի է ու չա՜տ աղի, սիրուն տեսարանով։ Արեւելքէն եւ հիւսիսէն՝ դաշտերով, իսկ հարաւ-արեւմտեան կողմէ՝ շրջապատուած է լեռներով։ Այս լճակին մօտերը, Խարականիս գիւղին մէջ, կը կարծուի թէ թաղուած է մեծանուն բանաստեղծ Նահապետ Քուչակը։

ԱՌԲԵՐԱՆԻ

Վասպուրականի հին գաւառներէն մէկն է, Արծրունեաց իշխանութեան օրով հոս կ՚ապրէին արքայազուններ եւ իշխանուհիներ։ Գաւառը արեւելակողմէն պատուած է աղեղնաձեւ լեռնաշղթայով մը, իսկ արեւմտածայրը կը գտնուի Վանայ Ծովակը։

Դաշտային է ու հասարակ, առողջ օդով ու ջուրով։ արգաւանդ հողերով։ Գաւառը հիմա կը կոչուի Բերկրի, ոմանք կը կարծեն թէ Բերկրի բառը բերրիի աղաւաղումէն ի յայտ եկած է, կամ առատութեան ու բերկրութեան պատճառով. գիւղացիները իրարու աւետիս տալու ժամանակ կ՚ըսէին. «Բերկրի՛, այսինքն՝ ուրախացի՛ր, ու գաւառը այդ անունով ալ մկրտուեցաւ։

Առբերանի գաւառը Գագիկ Արծրունի ու բազմաթիւ իշխաններու կամքով նուիրուած էր Աղթամարի կաթողիկոսութեան, իր բոլոր եկամուտներով։

ԲԵՐԿՐԻ

Համանուն գաւառակի կեդրոնը, Վանէն 75 քիլոմէթըր հեռու, հիւսիս-արեւելեան կողմը։ Պատերազմական դրուագներով լեցուն է Բերկրին։ Քարաժայռին վրայ դեռ կը նշմարուի իր համբաւաւոր բերդը, որ շատ անգամներ քանդուած ու նորոգուած է, երբեմն յոյներու, երբեմն ալ պարսիկներու ձեռքը անցած է։ Համաձայն մեր պատմութեան, ԺԱ. դարուն, Գանձի կոչուած իշխան մը, — հայ — տիրած է Բերկրիին, բայց շուտով այլազգիները գրաւած են զայն։ Յունաց Միքայէլ Կայսրը կը գրաւէ պահ մը, բայց Տուղրիլ Սուլթանը յոյներէն կը խլէ եւ քրիստոնեաները գերի կը տանի։

Գաւառին բնակչութեան երկու երրորդը հայ էր, կային նաեւ թուրք եւ հրեայ։ Իր եկեղեցին կը կոչուէր Ս. Աստուածածին. Բերկրիի մօտէն կ՚անցնի Պէնտիմահու կամ Առեստ գետը, որուն վրայ՝ հնամենի ու բազմակամար կամուրջ մը ձգուած էր։

ԱՌԵՍՏ ԳԻՒՂԸ ԵՒ ԻՐ ԳԵՏԸ

Հին աւան մըն է Առեստը, Վանայ Ծովուն եզերքը, այս գիւղին շրջականները, Խոսրով Թագաւորը «Վրթանէս քահանայապետի աղօթքով» մեծ յաղթանակ մը տարաւ պարսից դէմ։

Գիւղը իր գետէն առատ ձուկ կ՚որսայ, հին ատենները արքայական ձկնորսարաններ ունէր, որոնց մօտերը Խոսրովը տարաւ իր յաղթանակը։

Առեստ կամ Պէնտիմահուն՝ Վասպուրականի պատմական գետը նկատուած է, գարնան կը յորդի՝ շատ մը աւերներու պատճառ կ՚ըլլայ, տելթաներ կը կազմէ, ուր եղէգներ կը բուսնին։

Գաւառի երկայնքը կը կտրէ, ու կը թափի Վանի ծովակը։

ԳՈՐԾՈԹ

Բազմամարդ հայ գիւղ մը։ Դիրքը գեղեցիկ է։ Ունի բազմաթիւ եկեղեցիներ ու վանքեր, Ս. Յովհաննէս, Ս. Կարապետ, Ս. Սանդուխտ, Ս. Վարոս, Ս. Կապոյտ Խաչ, Ս. Ճնճըլաւոր (չղթայաւոր)։ Սնտուկի մը մէջ գիւղացիները կը պահէին Թուխ Մանուկ անունով Աւետարան մը։ Գործոթը 1878ի ռուսո—թուրք պատերազմի ժամանակ շատ վընասներ կրեց, Ճէլալէտտինի զօրքերը աւեր դարձուցին գիւղը, ու բազմաթիւ նախճիրներ գործեցին, բայց տարիներու ընթացքին նորէն շինեցաւ։ Գործոթցիք աշխատասէր յանդուգն եւ քաջ էին, կը զբաղէին երկրագործութեամբ։ Գեղին եկեղեցին Ս. Կիրակոս կը կոչուի։ Գործոթի մօտերը բարձր լեռնակի մը վրայ, կը տեսնուի հսկայ քարերով շինուած հին բերդ մը։

Գործոթի մէջ քարիւղի եւ ծծումբի հանքեր կան։

Այս գիւղին մօտը կը գտնուի լճակ մը, Սպահան Կէօլ անունով, բաժակաձեւ լերան մը կատարին վրայ։

ԲԵՐԿՐԻԻ ԴԱՇՏ

Բերկրին ունի իր հռչակաւոր դաշտը, մեր պատմութեան մէջ ծանօթ էր «Բերկրոյ Դաշտ» որակումով, իսկ այժմ՝ կը կոչուի Ապաղա։ Ոմանք զայն շփոթած են Զիրաւի հետ, 80 քիլոմէթր երկայն եւ լայնքը՝ 24։ Քիւրտ աւազակներու որջը դարձած էր այդ դրախտանման դաշտը, ուր ոճիրներ անպատիժ էին։ Այս առթիւ ըսենք որ Բերկրիի մէջ կը բնակէին Հայտարանցի, Լվեցի, Եղխի աշիրէթներ։

Բերկրիի դաշտը պտղաբեր է, մանաւանդ կ՚արտադրէ ընտիր խոտ, որուն բարձրութիւնը մարդու հասակէն բարձր է, երբեմն, գիւղացիները մէկ գիւղէն միւսը երթալու համար, մանգաղով կը քաղեն խոտը ու արահետ մը կը բանան, որպէսզի դիւրութեամբ երթեւեկեն։ Հողը թուխ է, պարարտ եւ արգասաւոր, կը բուսցնէ ցորեն, գարի։ Այս դաշտի հայ բնակիչները ջարդուած էին, քիւրտ աշիրէթներն ալ ընդունակ չէին նստուկ աշխատանքի եւ հողագործութեան, այնպէս որ, գեղեցկագոյն դաշտը, մնացած էր երեսի վրայ, ու միայն իբր արօտատեղի կը ծառայէր։ Ամէն աշնան, դաշտին դեղնած ու թափած խոտերը կ՚այրէին, որ յառաջիկայ տարի աւելի խոտ տանային։

Կարծիքներու համաձայն, մանաւանդ դիտելով դաշտին եզրերը գտնուող բազմաթիւ գիւղերու, եկեղեցիներու, վանքերու փլատակները եւ դեռ կանգուն մնացած խաչքարերը, Բերկրիի դաշտը ունեցած է ժամանակին

300 հայ գիւղեր, իրենց կաշմբուռն բազուկներով եւ պողպատի տոկունութեամբ մէջքերով, որոնք պահ մը մշակեցին, ծաղիկի, երգի, բուրմունքի վերածեցին Ապաղան, բայց հայաջինջ ջարդերը՝ այս դրախտի կտորը դարձուցին դժոխքի։

Ապաղա անունով բերդ մըն ալ կար իր բերդաքաղաքով, որ տեւած է մինչեւ ԺԸ. դարը, շրջակայ լեռներու վրայ կային չորս բերդեր, որոնց վրայ իշխած է եղխի պէյ մը, 1788ին, Վանի Թիւրք հրամանատարը ցրուեց աւազակները, բերդերէն մէկը քանդեց, միւսները հետըզհետէ ամայացան։ Ապաղայի դաշտին բոլորտիքը գտնուած լեռներու ջուրերը հաւաքուելով, ծնունդ կու տան Պէնտիմահու մեծ գետին, որ ոլորապտոյտ կ՚ընթանայ, կ՚ոռոգէ դաշտը ու կը թափի ծովը, ջուրի առատութիւնով՝ աւելի մեծ է Խոշապայ գետէն։

ԱՄԻԿ ԲԵՐԴ

Բարձր քարաժայռի մը վրայ կառուցուած է այս բերդը, կը կոչուի նաեւ Ամուկ կամ Համուկ, Վանայ Ծովակին արեւելեան եզերքը, Թ. Արծրունի՝ պատմագրին համաձայն, Աշոտ Իշխանը, Ռոստոմ Վարաժնունի վրէժը լուծելու համար, Ութմանիկ կոչուած այլազգիներու դէմ կռուի գնաց, պաշարեց բերդը, բայց անառիկ ըլլալուն՝ չկրցաւ գրաւել։ Արծրունի ուրիշ իշխանները, մանաւանդ քաջ Դերենիկը (Գրիգոր) շատ աշխատեցան, սակայն անյաջողութեան մատնուեցան։

Ամրոցին տիրանալու փառքը վիճակուած էր Գագիկին, որ գիշերով գաղտագողի մտաւ բերդը, բնաջնջեց տէրերը, բազմաթիւ պարիսպներով ու շինութիւններով ամրացուց զայն, պարիսպները կը սկսէին լերան կատարէն մինչեւ ստորոտը։ Ամիկի բերդին վրայ իշխած են Սենեքերիմ Արծրունիի աղգակից Աբուըլմսեհ Կիւրապաղատը և իր որդին Աշուշի իշխանը, յետոյ՝ պարսիկները գրաւեցին։ Բոլոր շինութիւնները քանդուած են, հիմայ միայն անմատչելի քարաժայռը կը մնայ իբրեւ կոթող անցեալին։

Քարաժայրի սարոտը, ձորի մը մէջ կը գտնուէր համանուն գիւղը, թիւրք եւ հայ բնակչութեամբ:

ԳՆՈՒՆԻ ԵՒ ԳՆՈՒՆԻՔ

Բերկրիի գաւառը եւ Աղիովիտի մէկ մասը, կը համապատասխանէ Գնունի գաւառին, որուն անունով՝ հոս ապրող տոհմն ալ կոչուած Գնունեաց, որ կը կարծուի թէ սերած է Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորի զաւակէն, որոնց պապը Վաղարշակ թագաւորին տակառապետն էր, տոհմին անունը «գինի ունիք»ը փոխուեցաւ Գնունիքի, Միջին Տիգրանի օրով, երբ հեծելազօրքի հրամանատար Երուսաղէմ ղրկուած Գնէլ Տակառապետը այս տոհմէն էր: Արշակ թագաւորը հաղարապետութեան եւ գործակալութեան մեծ պաշտօններ տուաւ այս տոհմին, թագաւորին զինուորական ուժերուն կը մասնակցէր 500 քաջերով: Տուած է հերոսներ, մասնակցած է Վարդանանց կրօնական պատերազմին:

Գնունեաց գաւառին մէջ կը գտնուի Տէր Յուսկան Որդւոյ պատմական վանքը:

ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ

Արճիշահովիտ կամ Արճէշ գաւառն է Քաջբերունին, կ'իյնայ Արծկէի, Մանազկերտի, Ալաշկերտի, Պայազիտի եւ Բերկրիի մէջտեղը, հարաւ-արեւմտեան կողմէն շրջապատուած է Վանայ Ծովակով: Մեծագոյն մասը դաշտային է, ունի ջրարբի դաշտագետիններ, որոնք մեծաքանակ ցորեն կ'արտադրեն: Արճէշի գաւառը Վասպուրական աշխարհի Շիրակն է իր ցորենայեղց ամբարներով: Այգեստաններ, ծառաստաններ ունի: Անուանի են Արճէշի ձիերը, ցորենը, ոչխարը եւ արջառը: Գլխաւոր գետերն են Օրօրան եւ Արճէշի գետերը: Ջիլանի ձորին մէջ կան ծծմբային ջերմուկներ, որոնց հնօրեայ մարմարէ աւազանները դեռ կը տեսնուին: Այս միեւնոյն ձորին մէջ կայ պղնձահանք:

ԱՐՃԷՇ ՔԱՂԱՔ

Վանայ Ծովուն հիւսիսային եզերքը, ի հնումն կը գտնուէր անուանի քաղաք մը, Արճէշ, որուն պատմութիւնը դժբախտաբար շատ մութ է, բայց կ'երեւի թէ մեր հնագոյն ու պատմական քաղաքներէն մէկը եղած է։ Մեր պատմագիրները չեն ճշդորոշեր բուն տեղը, ոմանք՝ զայն կու տան Գնունեաց գաւառին, ոմանք՝ Աղիովիտի մէջ, ոմանք՝ — Մեծոբեցին եւ Վարդան աշխարհագիրը — Բաջբերունիի մէջ կը զետեղեն, ու գաւառն ալ Բաջբերունի անուանած են հոն բնակած տոհմին պատճառաւ։

Հերակլ կայսրը, Է. դարուն այրեց քաղաքը ու ըսպաննեց պարսիկները, Սենեքերիմ Արծրունին, հայկական ուրիշ քաղաքներու հետ, Արճէշն ալ տուաւ յոյներուն՝ Սեբաստիոյ փոխարինութեամբ։ Մերթ պարսիկներու եւ յոյներու, երբեմն ալ ասպատակ հրոսներու ձեռք անցնելով, քանդուած, անշքացած է քաղաքը։ Դեռ մինչեւ ԺԸ. դարու սկիզբները, 1500 տունէ կը բաղկանար, բնակչութեան մեծ մասը քիւրտ, հայերը ունէին իրենց եկեղեցին։ Մօտէն կ'անցնէր համանուն գետը։ Այս հին բերդաքաղաքը ծովեզրը գտնուելով, չկրցաւ դիմանալ ալիքներու խուժումին ու հարուածին՝ Ջրամոյն եղաւ, ու բնակիչները քաշուեցան հեռաւոր գիւղերը։ Այժմ աւերակ ու ամայի է Արճէշը։

ԱՐՃԷՇԻ ԳԻՒՂԵՐ

Արճէշի հայաբնակ գիւղերն էին Ականց, Բլուրմակ, Խարկէն, Աղիովիտ, Սարաֆ, Գրագոմ, Գանձակ, Արմեղոն, Յարութիւն, Օրօրան, Կարած քար, Թոնդրակ, Բերդաթաղ, Կայծակ, Սոսկուն եւլն.։

ԱԿԱՆՑ

Արճէշի դաշտին մէջ կը գտնուի Ականց գիւղը, Կարինի խճուղիին վրայ, Վանի հիւսիսակողմը. երբ Արճէշը Ջրամոյն եղաւ, Ականց դարձաւ Բաջբերունիի կեդրոնական գիւղը։ Բնակչութեան ճնշիչ մեծամասնութիւնը հայ էր, կային նաեւ թիւրքեր, քիւրտեր եւ հրեաներ։ Հայերը երկու եկեղեցի ունէին, Ս. Գէորգ եւ Ս. Թադէոս։ Ակնցիները հողագործ են, բլրան գագաթին վրայ կը տեսնուի աւերակ բերդ մը, ոմանք Իրիչատ կոչած են զայն, իսկ Վ. Բինէի կը կարծէ թէ Զիրնակ բերդն է։ Ակնցը համաշխարհային պատերազմէն առաջ ունէր 3000 տուն հայ եւ 700 տուն թիւրք բնակչութիւն։

ԲԼՈՒՐ ՄԱԿ

130 տունէ աւելի բնակչութեամբ, կէս առ կէս քիւրտ եւ թիւրք, զուարճալի դիրք ունի եւ գեղեցիկ համայնապատկեր, հայերը հողագործութեամբ կը զբաղէին, հողը զօրաւոր ու արգասաբեր է, հայերը ունէին իրենց եկեղեցին ու վարժարանը։

ՋԻԼԱՆԱՑ ՁՈՐ

Ակնցի դէպի արեւելք կը գտնուի այս ձորը, որ հարուստ է ծծումբի հանքերով, հոս էր որ, 1931ին, քիւրտ յեղափոխականները անհաւասար ուժերով եւ գիրկ գրկի ճակատեցան թիւրք բանակին հետ, եւ ուր անմահացան երկու դիւցազներ՝ Բրօն եւ Հսկոյէ Թէյլին։ Այս գաւառին մէջ կ՚իյնայ Մեծոփայ հռչակաւոր վանքը։ Այս առթիւ պէտք է ըսել, համաձայն կարգ մը պատմագէտներու, Արճէշի հայերը գաղթած են Ռումանիա, եւ հոն շինած են Արտէշի եկեղեցին, որ իր գեղեցկութեամբ՝ ճարտարապետական ոճին քնքուշ մէկ օրինակը կը նկատուի։

ԱՐԾՈՒԱԲԵՐ

Ակնց գիւղի հիւսիս-արեւելքը կ՚իյնայ այս վանքը, Բաջբերանեաց գաւառին մէջ, Սոսկուն գիւղին վերը, Արծուաբե՛ր, պատմական յիշատակներով ծանրաբեռնուած, հիանալի ճարտարապետութեամբ ու փառայեղ շինուածքով վանք մը, Արծրունի իշխաններու եւ իշխանուհիներու կողմէ փայփայուած ու յարգուած Ս. Աստուածածին, որ անցեր է փորձանքներու, աղէտներու տարափէն, ու կիսաքանդ՝ ինքզինքը նետած է քանիերորդ դարու սեմին վրայ, վիրաւոր արծիւի մը հեւքովը:

Վանք մը, բայց բերդ մըն է միաժամանակ, ահագին, ամուր պատերով, տոկուն եւ հաստախարիխ պարիսպներով, ցցուն աշտարակներով: Գաւիթը բոլորաձեւ է, ուր կը գտնուին ստորերկրեայ ուղիներ, խցիկներ. ցորենի շտեմարաններ, քարուկիր եւ սալայատակ: ԺԵ. դար շարունակ, իբր ռազմական կէտ ու աղօթատեղի, պայքար մղած է բնութեան տարերքներու եւ մարդկային բարբարոսութեանց դէմ, յամառ եւ անտեղիտալի՝ զինքը կառուցանող ցեղին պէս եւ անոր մտահոգութեամբ ու տագնապներով, անցեր պատմութեան եւ անցեալի տաք ու պաղէն:

Վանքը ունէր ընդարձակ վարելահողեր, արտ, այգի մարգագետին եւ հողագործական բոլոր պիտոյքները եւ անհրաժեշտ կենդանիները: Անիկա՝ քիւրտերու եւ հայերու համար ամենէն ակնածելի վանքերէն էր, որոնք հոն աղօթքի կ'երթային ու անոր կը դիմէին երբ հիւանդ կամ ոեւէ ձախորդութիւն ունէին: Բայց հայկական ջարդերու ընթացքին, կատղած քիւրտերը, մոռցան իրենց օգնած սուրբը ու զայն ալ կողոպտեցին: Արծուաբերին կը պատկանէին Սոսկուն եւ Կորած Թար կոչուած գիւղերը իրենց բոլոր կալուածներով:

ԳԱՆՁԱԿ

Թաջբերունլի գիւղերէն, Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի մը ունէր, ասոր մօտերը, դէպի հիւսիս կը գտնուէր Կենափորի վանքը, որ կը կոչուէր նաեւ Գինեբեր: Ականցէն չորս ժամ հեռու, կանաչազարդ բլրակի մը վրայ, Ս. Նշանը գրեթէ ամայացած էր:

ԱՍՐԱՑ, ԲԵՐԴԱՂԻ

Նշանաւոր այգիներով սիրուն գիւղ մըն էր Ասրաքը, Արճէշի գինետու եւ առեւտրական կեանքով գիւղը, որ մրցումի ելած էր Ականցի հետ։ Հոյակապ եկեղեցի մը ունէր Ս. Աստուածածին անունով։ Բերդաղին պզտիկ գիւղ մըն էր։

ԻՐԻՇԱՏ, ԱՐՄԵՋՈՆ

Երկու մասի բաժնուած էր, վերին եւ ներքին Իրիշատ։ Երբեմն եղած է ճոխ ու բազմամարդ քաղաք մը, շատ հին աւերակներ կը գտնուին իր մօտերը։

Արմեզոնը Արճէշի գիւղերէն էր, մօտ 50 տուն բնակչութեամբ, ունէր Ս. Սարգիս անունով եկեղեցի մը։ Արմեզոնի հարաւ-արեւմտեան կողմը կ'իյնար Արճոնեց պատմական վանքը։

ԲԵՐԴԱՂ, ԲԱՆՈՆ

Ականցի գիւղերէն է, փոքրիկ գիւղ մը, 30—35 տուներէ բաղկացած. եկեղեցին՝ Աստուածածին։

Բանոնը աւելի մեր էր. չուրջ 50 տուն բնակչութեամբ. պետական խճուղիի վրայ կը գտնուէր. օտարականները անպակաս էին. եկեղեցին՝ Ս. Գէորգ։

ԱՐՃԷՇԻ ՋԱՐԴԵՐԸ

1915ի Ապրիլ 6ին սկսաւ այս շրջանի ջարդը, Արճէշի 51 հայաբնակ գիւղերուն մէջ, անմիջօրէն հալածուեցան ու սրախողխող եղան 4542 մարդ։ Վերը յիշուած գիւղերուն մէջ կը բնակէին 1303 տուն հայեր՝ 10313 շունչով, ասոր գիւղերու ժողովուրդէն ոչ մէկը ազատուած է։ Մարդկային երեւակայութիւնը կը սահմռկի այս անօրինակ սպանդին առջեւ։

Արճէշի եւ իր շրջականներուն վրայ կ'իշխէր Բէօր Հիւսէյին փաշան, մէկը «Համիտիէ» զօրագունդերու հրամանատարներէն, որուն քմքէն կախուած էր հայերու կեանքը։ Այս «փաշան» գաւառին պատիժը եղաւ, անոր ձեռքով շատ մը նախճիրներ ու աւերներ գործուեցան։

ԱՐՏԱԶԻ ԳԱՒԱՌ

Արտազը Վասպուրականի հին գաւառներէն է, Մասեաց Ոտնի, Կոգովիտի, Մարդաստան գաւառի եւ Երասխ գետի մէջտեղը, կոչուած է նաեւ Շաւարշան:

Երբ Արտաշէս Բ.ը Ալան գերիները այս գաւառին մէջ բնակեցուց, կոչուեցաւ Արտազ: Եպիսկոպոսական աթոռանիստ վայր եղած է: Նշանաւոր եղած է Աւարայրի ճակատամարտով. Տղմուտ գետով: Ամէնէն հին վանքն է Թադէոս Առաքելոյ վանքը:

ԱՒԱՐԱՅՐ ԴԱՇՏ

Հռչակաւոր եւ պատմական դաշտ, որուն վրայ մղուեցաւ կրօնական մեծ պատերազմը պարսիկներու դէմ, Տղմուտ գետին ափերուն վրայ, 451ին, հայ բանակին թիւն էր 66 հազար, պարսիկներուն՝ 300 հազար, մեր կորուստը եղաւ 1036 անձ, թշնամիին՝ 3544, այս ռազմին մէջ նահատակուեցան Վարդան Մամիկոնեան, Խորէն Խորխոռունին, Արտակ Պալունին, Հմայեակ Դիմաքսեան, Ներսեհ Քաջբերունին, Արսէն Ընծայեցին, Վահան Գնունին եւ Գարեգին Սրուանտեանցը:

Աւարայր դաշտին մէջ կը գտնուէր համանուն գիւղը, Տղմուտ գետին մօտ: Տղմուտը, Դեղին եւ Մակուի գետերը միանալով կը թափին Երասխի մէջ՝ Նախիջեւանի հիւսիս-արեւմտեան կողմէն:

ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

Արտազ գաւառի անուանի վանքն է, Մակուի հինաւուրց ու պատմական սրբատեղին. Աւարայրի հիւսիս-արեւմուտք եւ Մակուի հարաւակողմը՝ 34 քիլոմէթր հեռու անկէ: Սանդխտեան անունով աղբիւր մը կը հոսի անոր հիւսիս-արեւելեան կողմէն: Վանքին շրջակաները, նախապէս 20ի մօտ հայկական գիւղեր կային, որոնց բնակիչները ռուս—պարսկական պատերազմի ընթացքին, անցան Կովկաս։ Մահմետականները մեծ յարգանք կու տան հայոց այս վանքին։

Թադէոս Առաքեալի վանքին սկզբնական պատմութիւնը մշուշով ծածկուած է, ԺԳ. դարէն յետոյ անիկա յայտնի է, եւ ունի ճշմարիտ ու վաւերական պատմութիւն մը։ Կրկին տաճարներէ կը բաղկանայ, կան կրօնական խուցեր եւ բնակութեան յարմար շէնքեր՝ բրգաւոր պարիսպներէն ներս։ Բանի մը անգամ նորոգումներու ենթարկուած է, վանքը խաչաձեւ է, շինուած է սրբատաշ կապտագոյն քարերով եւ աւազախառն կրաշաղախով։ Ունի մէկ խորան, երկու սեղան, հինգ լուսամուտ։ Գմբէթն ալ չորս պատուհաններով է։ Պահեստի թագստոցը կը գտնուի հարաւային խորանի վերի մասին վրայ։ Տաճարը առանց սիւնի է, հաստատուած կամարներու վրայ։ 1793ին, սեղանին վրայ բարձրացուցին քանդակազարդ, քարաչէն, գմբէթաւոր խաչկալը, որ դուռներ ու կամարներ ունի։

Սեղանի առջեւի մասը խորաքանդակներ ունի, իսկ խորաններու դռները սատափեայ զարդարանքներով գեղեցկացած են. Հարաւային խորանին մէջ թաղուած են երկու վարդապետներ։ Պատուհաններու շրջանակները, դուրսէն գոյնզգոյն քարերով զարդարուած են։ Այս հին շէնքին կից կը բարձրանայ նորաշէն եւ գեղոճ քանդակներով տաճարը, նման Էջմիածնի տաճարին։ Ս. Թադէի վանքը հեռուէն հրաշալի կը տեսնուի։ Նորակերտ տաճարը սպիտակ քարերէ կառուցուած է, քարերը բերուած են Շաւարշան գիւղի հանքերէն. տաճարը զարդարուած է ժապաւէնի նըման քանդակներով։ Ունի տասնըմէկ լուսամուտ. երեք դուռ եւ երկու սեղան, չորս հսկայական սիւներու վրայ կը բարձրանայ գմբէթը։ Տեղ տեղ կը տեսնուին կենդանիներու եւ բոյսերու ցցաքանդակներ։

Պարիսպէն դուրս կը գտնուին վանքին կալուածները, բակը, գոմը, ձիթահանքը, դարձեալ շրջանակի մէջ առնուած։ Պարիսպին կարգ մը բուրգերը եռայարկ են եւ բազմակամար։ Վանքը շատ մը կալուածներ ունեցած է, *բայց ռուս—պարսկական պատերազմէն վերջ, բնագրուած են եւ մերօրեայ խեղճութեան մատնած են զայն։*

ԱԿԷ

Մակուի խանութեան մէկ մասը, ի հնումն այս անունով ծանօթ էր, ու առանձին գաւառ մը ըլլալով, մաս կը կազմէր Վասպուրականին։ Վաղարշակ Թագաւորի օրով, այս երկրին մէջ բնակող ժողովուրդը կը կոչուէր ակէացի։

Այժմ, պատմական Ակէն, միացուած է Մակուին, որ խանութիւն մըն է եւ ենթակայ պարսկական տիրապետութեան։ Ժամանակին, Վասպուրականի Թագաւորներուն կալուածն էր, այսինքն արքունական պողոտան՝ որ Արծրունեաց երկիրը կը միացնէր Նախիջեւանին։ Այս ալ հողամաս մը՝ որուն համար, երկար ատեն Արծրունիները պատերազմ մղեցին Բագրատունիներու դէմ։

Մակուի մէջէն կ՚անցնի համանուն գետը, որ ծնունդ կ՚առնէ Ծաղկաց լեռներէն։ Մակուն հին քաղաք մըն է, ունի պատմական ու այժմ կործանած բերդ մը, ընդարձակ ու խորունկ քարայրով, որ Մակուի Ծակ անունով ծանօթ է։

Մակուն հայկական գիւղեր չունի, բացի Ղարաքիլսէէն։

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Շատախի մէջ կը ձերբակալուի Յովսէփ Չոլոյեանը, մահուան կը դատապարտուի, ասոր համար խռովութիւններ կը ծագին գաւառին մէջ։ Վանի կուսակալը, Ճեվտէթ, չորս հայեր կը ղրկէ խռովութիւնը հանդարտեցնելու համար...։ Ճամբան, Հայոց Ձորի Հիրճ գիւղին մէջ, երբ կը քնանային, դաւադրօրէն կը սպաննուին։ Յաջորդ օրը, Իշխանի եւ իր ընկերներուն նահատակութեան լուրը Վան չի հասած, կուսակալը իր քով կը կանչէ երկու յայտնի յեղափոխականները, Արամն ու Վռամեանը։ Վռամեանը կ'երթայ, անմիջապէս կը ձերբակալուի ու Բաղէշ ղրկուելով կը սպաննուի. Արամը՝ կուսակալին չի ներկայանար, կ'ազատուի։ Ճեվտէթը, հայերը ջարդելու նախնական ծրագիրն էր որ կը պատրաստէր։

Հայոց Ձորի մէջ կը սկսի ջարդը։ Նոյն բախտին կ'ենթարկուին Գաւաշը, Մոկսը, Կարկառը, Կարճկանը, Բերկրին եւ միւս շրջանները։ Շատախը արդէն բռնկած էր։ Հակառակ այս բոլոր տագնապներուն ու կոտորածներուն, հայերը դեռ վերապահ էին, բայց իշխանի եւ իր ընկերներու սպաննութիւնը հրահրեց կիրքերը։

1915, ապրիլ 20, երեքշաբթի իրիկուն. ժամը 6ին, զինուորները փորձեցին վանեցի կին մը առեւանգել, կինը փախաւ, որովհետեւ հայ զինուորները միջամտեցին, ասոր վրայ զինուորները կրակ բացին հայ զօրքերուն վրայ։ Ազդանշանը տրուած էր, Հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանութեան։ Վանը ու Այգեստանը պաշարուեցան թիւրք եւ հայ զինուորներու կողմէ։ Հայերը Արամի ղեկավարութեամբ դիմադրեցին։ Անպաշտպան մնացած բոլոր թաղերն ու գիւղերը այրուեցան ու բնակիչները սպաննուեցան։ Ծայրաստիճան խնայողութիւններով

— ուտելիքի ու փամփուշտի — ու լաւ կազմակերպութեամբ, վանեցին յամառօրէն կռուեցաւ, այրեց քանի մը թաղեր, օդ հանեց Այգեստանի մէջ գտնուած Համուտ Աղի զօրանոցը եւ գրաւեց պետական պաշտօնատուններ։ Վանեցին չինեց իր վառօդը եւ անծուխ հրետանի, բայց վստահ գիտնալով որ երկար ատեն պիտի չկրնար դիմանալ, սուրհանդակներ ղրկեցին հայ կամաւորներուն եւ օգնութիւն խնդրեցին. ղրկուածները իրենց նպատակին չհասան, որովհետեւ սպաննուեցան ճամբու ընթացքին։

Օգնութիւնը կ'ուշանար։ Բայց վանեցին կը դիմադրէր անզուգական յամառութեամբ։ Երեսուն օրուան ինքնապաշտպանութենէն վերջը, հայ կամաւորները հասան Անդրանիկի, Վարդանի եւ Դրոյի առաջնորդութեամբ։ Վանը կը գրաւուէր, դարերու երազը կ'իրականանար։ Կազմուեցաւ Վասպուրականի ժամանակաւոր կառավարութիւնը, Արամը կառավարիչ նշանակուեցաւ։ Ուրախ օրերը շուտով անցան սակայն, ռուսերը սկսան նահանջել եւրոպական ճակատէն, իսկ յուլիսի վերջերը, ռուսերը քաշուեցան նաեւ Վանէն, 200 հազար հայեր ձգեցին իրենց տունն ու տեղը եւ սիրելի հայրենիքը, գաղթեցին Կովկաս, ամէն ինչ կողոպտուեցաւ ու այրուեցաւ քիւրտերուն քերուն կողմէ, չկրցող քալողները, հիւանդները սպաննուեցան, քանի մը օր վերջ, ռուսական բանակը ետ վերադարձաւ, բայց աւերակ միայն գտաւ։ Կովկաս երթալիք ժողովուրդին մէկ մասը, յոգնութենէն, սովէն, տարափոխիկ հիւանդութիւններէն մեռաւ, կորուստը 60 հազարի կը հասնի։

Նահանջը յուսահատեցուց վասպուրականցին։ Կովկասի մէջ կազմուեցան յանձնախումբեր, որոնք լծուեցան գաղթականներու տեղաւորման, սնունդի եւ դարմանման գործին. իսկ Կովկասի Պիւրոն կը հրահրէր ազգային զգացումները եւ կամաւորները վրէժի կը մղէր եւ արեան հատուցման, ու հայ երիտասարդները անհուն զոհողութիւններ ըրին ի խնդիր աւերակ հայրենիքի եւ գաղթական բազմութիւններու վրէժին։

1916ին ռուսական բանակը նորէն սկսաւ յարձակիլ, փետրուարին գրաւեց Կարինը, ապա Բաղէշը, Երզնկան, Մուշը եւ Վանը, փախստական հայերը վերադարձան իրենց տուները, օգոստոսին ռուսերը նորէն նահանջեցին, թշնամին յառաջացաւ ու կոտորեց հայերը, այրեց ցանքը: Վասպուրականցին դարձեալ գաղթեց Կովկասը ու մէյ մըն ալ չվերադարձաւ իր հայրենիքը:

Հայութիւն կա՞յ հիմա Տոսպի, Հայոց Ձորի, Կարճկանի, Մոկսի, Շատախի, Ռշտունիքի, Բաջբերունիի, Խոշապի, Բերկրի մէջ: Ի՞նչ եղան մեր հազարաւոր վանքերն ու եկեղեցիները, մեր արտերն ու դաշտօրայքը, հոյակապ այգիներն ու պտղատունները, մեր պատմական կամուրջները եւ յիշատակարանները, վերջապէս ի՞նչ եղան հայ ցեղին քրտինքին ու բազուկին, մտքին ու երեւակայութեան հրաշալի երկունքները,..: Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, մոխիր ու աւերներ միայն՝ ընդարձակ ու նահատակ Վասպուրականի կուրծքին վրայ...:

«Հայ Գո՛յժ», «Վան Գոյժ», Հայոց մարգարէ Հայրիկը, տարիներ առաջ երգեց Վասպուրականցիի եւ հայութեան կարապային երգը...:

1914—920, թշնամին լողքարի մը պէս անցաւ շըքնաղ Վասպուրականէն եւ հարթեց զանիկա:

Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, քու հայրենիք,
Վասպուրական մեր Աշխարհ,
Վարդի փոխան քեզ փուշ բերաւ,
Ցաւերդ ըրաւ մին հազար:
Մայիսն եկաւ սոխակներով,
Վարդի թփեր որոնեց,
Իսպառ փըշեց մացառ գտաւ,
Լալահառաջ ձայն հանեց:

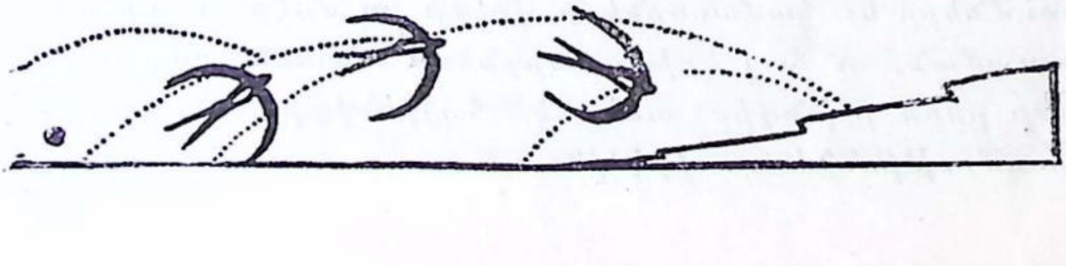

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՆ ՈՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՆ

Բինախնդիր, քիչ մը աւելի եսապաշտ, ինքնագով այս ցամաքակղզին, նետեր է ինքզինքը հայաշխարհէն դուրս, մէկ անկիւնը, հալածական մարգարէի մը անձնականացած կեանքովը, հոն կ'ապրի հեստ ու խռովալից…։

Իր հոգեկան աշխարհը բոլորովին տարբեր է, կարծես ներքին ու արտաքին ոչ մէկ կապ ունի Հայաստանի միւս նահանգներուն հետ, տարբեր չաղախէ կաղապարուած, տարբեր Աստուծոյ մը ձեռակերտ, տարօրինակ նըմոյշ մը՝ նետուած արարչագործութեան երկունքէն…։

Ան՝ իր պատմութիւնը չխառնեց ընդհանրական — ցեղային — պատմութեան հետ, քանզի, անիկա ուզեց իր սեփականը ունենալ:

Ան՝ երբե՛ք չհայացաւ, թէեւ վայրկեան մը չդադրեցաւ մաքրակրօն հայ ըլլալէ:

Ան՝ իր ինքնուրոյն անցեալը ունեցաւ, ինքնադրոշմ քաղաքական վարքագիծ, եւ բարքերու ու նկարագրի տարամերժ կաղապարում…։

*
* *

Հայ ժողովուրդի քաղաքական միտքը, հակառակ իր ճիգերուն — խնամիական կապ, սպառնալիք, աղաչանք, պաշտօնի խոստում — չյաջողեցաւ Վասպուրականը բերել ցեղային յայտարարին, օգտուելու համար անոր զէնքի ու բազուկի ուժէն, անոր անհանդարտ մտքի ու հեռաբձակ երազներու տենդէն, անոր ժայռածին յամառութենէն եւ անխորտակելի եսականութենէն…։

Վասպուրականը մինակը մնաց իր պատմութեանը մէջ, հայ էր՝ հայութեան մէջ չմտաւ, ազատասէր էր՝ հասարակաց ազատութեան համար արիւն չթափեց, կոչուեցաւ «ուրացող ու դաւաճան», ինքն իր մէջ, եւ ինքն՝ ի-

րեն համար..., որովհետեւ այսպէս կ՚ուզէր, որովհետեւ իր կարծր նկարագիրը կառավարուելէն աւելի կառավարելու կը ձգտէր։

Ու Վասպուրականը, Արծրունիներու օրով, պատ քաշեց իր շուրջը, պատեանի մէջ մտաւ, ապաստանեցաւ իր հպարտութեան ետին՝ եւ ունեցաւ իրենը...։

⁂

Ընտանեցած ու ժպտուն լեռներու խուրձ մը։ Դաշտերու, հովիտներու եւ սարաւանդներու փունջ մը...։

Գետերէն, գետակներէն եւ բազմահազար վտակներէն, առուներէն, աղբիւրներէն տրցակ մը։

Ծով մը, եւ ուրիշ քանի մը լճակներու աւազաններ, եւ դեռ արուեստագէտ բնանկարով մը պճնազարդուած, յարդարուած, ու համաչափ հողամաս մը...։

Կերտեցին այն հայրենիքը՝ որ յետոյ Վասպուրական կոչուեցաւ։

Ո՛չ, տենդոտ ու կամակոր Աստուած մը միայն կըրնար երկնել այսպիսի երկիր մը...։

⁂

Ժողովուրդը՝ իր միջավայրն է։

Կամ՝ զայն անդրադարձնող հայելին, ինչպէս կ՚ըսուի։ Ու ժողովուրդ մը կ՚ապրի իր միջավայրին քմայքը։

Կամ ժողովուրդները կը ծնին իրենց հայրենիքներէն. մէկը՝ միւսով ամբողջ է միայն, ու անոնք չկան երբ իրարմէ բաժան են։

Վասպուրականը իր մխէն ու ոսկորէն ծնաւ վասպուրականցին։

Ու վասպուրականցին ապրեցաւ իբր Վասպուրական ինքզինքը գտնելով անոր հոգեկից եւ շաղկապուած անոր։

⁂

Վասպուրականը, Հայ Հայրենիքին մէջ՝ անհատական Հայրենիք մըն է։

Եւ վասպուրականցին՝ հայ ժողովուրդին մէջ, նոր հայ ժողովուրդ մը: Առանց Վասպուրականի, Անկախ Հայաստանը, վիրաւոր ամբողջութիւն մըն է, մինչ ազատագրուած Վասպուրականը՝ անթերի քաղաքական միաւոր մը։

Այսպէս եղած է ան անցեալին մէջ, եւ ատոր համար է որ անիկա, իր սեփական պատմութիւնը ունի «Պատմութիւն Հայոց»ին մէջ՝ ներհակ հիւսքով...:

Վասպուրականցին հեստ է իր հայրենիքին պէս, իր մտածումներովը այլամերժ, ինքնահաւան, յամառ, բուռն, մասնաւոր շեշտ կը դնէ իր հայրենասիրութեան մէջ, ինքզինքը վեր կը դասէ իր ցեղակիցներէն, այս զգացումին համար ալ գիտէ զոհաբերուիլ..։

Հայրենասիրութիւնը կրօնք է, ատկէ կու գայ ցեղապաշտութեան այն հնչեղ ու անզուսպ գաղափարը, որ կը գինովցնէ զինքը եւ կը դարձնէ զայն կամակոր ու անտեղիտալի:

Ի ծնէ արուեստագէտ ու խորհրդապաշտ, քրտնաջան հողագործ կամ համբերատար մշակ, ֆիզիքական ու մտային կեանքը ներդաշնակող, վերջապէս ինքնիրմէ գոհ, ինքնիրմով հպարտ, ինքնիրմէ բաւարար, ինքնիրմով ապրող վասպուրականցին, իր եսին նետը կը մխրճէ պատմութեան հայոցէն ներս, եւ կը կառչի իր քանդակած դըրուագներու փառքին..., կը վերածուի կարկառուն մեծութեան մը, անվերածանելի ու թնջուկուած անհատականութեան մը...:

Ասիկա է Արծրունեաց Տան հոգեկան, բնախօսական պատկերը, եւ այս է այն անօրինակ կեղեւը, որուն մէջ բովանդակուած է Արծրունեաց ժողովուրդը, իր պատմական ապրումներովը...։

«Հայրե՛կ, Հայրե՛կ Վասպուրական մեր աշխա՛րհ», այս հոգեբանական մտածումին մէջ իր յանգուրդը կը գտնէ վասպուրականցին...։

⁂

Հիմայ, իր բնապաւառին մէջ չէ վասպուրականցին․ մէկ մասը սփիւռքին խառնուած է — Հիւսիսային Ամերիկա, Պարսկաստան եւ Իրաք — իսկ միւսը՝ կ'ապրի Հայաստանի մէջ։

Բայց, վասպուրականցին ուր որ ալ ըլլայ, չի կըրնար մոռնա՞լ իր հայրենիքը անոր երակին մէջն է Տոսպայ լճին մրմունջը, Վարագայ լերան եւ բոլոր միւս լեռներուն յուշը, Իր գետերու քնարական կանչը, իր բերդերու աւանդածոր հմայքը, իր բեւեռագրերու բարձր խորհուրդը, իր մարգերու, հովիտներու, եւ արտերու մէջ հասակ նետած խոտերուն սոյլը, իր պարտէզներու, այգիներու գարնանաբոյր եւ քնքուշ կախարդանքը, քաղցրութիւնը՝ իր արեւին, զովութիւնը՝ իր զեփիւռին, մուխը՝ իր թոնիրին ու բուխերիկին, թեւանցքը իր թռչուններուն, բառաչը կովերուն, մայիւնը՝ իր ոչխարներուն, բզզիւնը՝ իր փեթակներուն ու վերջապէս՝ «Վասպուրական մեր Աշխարհը»..., ու Արծրունեաց Տան բզքտուած պատմութեան տըքոցը...։

Ապրէ՛, Վասպուրականցի՛, ապրէ՛ մի միայն Հայ Հայրենիքի անկախութեան համար։

Հաւատա՛ բազմաչարչար ցեղիդ ու հազար անգամ ջարդուած ու մեռած հայրենիքիդ վաղուան Հրաշափառ Յարութեանը, քան զի, դուն, այն օրը պէտք է երգես «Խորհուրդ Մեծ»ը աստուածահամ Պատարագիդ...։

Մինչ այդ՝
Փա՜ռք բազմահազար նահատակներուդ,
Եւ փա՛ռք ստեղծագործ ու կամակոր Եսիդ...։

ՎԵՐՋ